

Η Αισθητική της Λατρείας

Τρύφωνος Τσομπάνη
Αναπληρωτού Καθηγητού Α.Π.Θ.

Η Αισθητική της Λατρείας

Θεσσαλονίκη 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του Αρχιεπισκόπου	7
Εισαγωγή π. Θεολόγου Αλεξανδράκη	8
Έναρξη - Εισαγωγή στο πρόγραμμα	13
1. Η αισθητική ως ζητούμενο στη ζωή και τη Λατρεία	17
2. Ναοδομία, Λατρεία, τέχνη, αισθητική και αρχιτεκτονικός διάκοσμος του ναού	47
3. Η αισθητική ως μέσο αγωγής και σωτηρίας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ενός ναού. Τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες. Κανόνες και προϋποθέσεις	61
4. Εικόνα, μέλος και ύμνος, ψαλτική τέχνη, ως πυλώνες της αισθητικής αγωγής του λαού	77
5. Παράδοση και ανανέωση στη Λατρεία, προβλήματα και προκλήσεις της σύγχρονης εποχής	103
6. Ο «πειρασμός» της τεχνολογίας και της εκκοσμίκευσης της Λατρείας. Κανόνες και όρια. Ηχητικές εγκαταστάσεις, φωτισμός, οπτικοακουστικά μέσα, κάμερες	137

7. Η αισθητική του λόγου των λειτουργικών κειμένων. Ο λόγος και η αισθητική της γλώσσας του κηρύγματος	149
8. Το ΤΙ και το ΠΩΣ της Λατρείας σήμερα. Ο κίνδυνος της υπερβολής	181
9. Τα υλικά μέσα της Λατρείας ως σημείο αγιασμού του προσώπου	209
Φωτογραφικό Παράρτημα	225
Βιβλιογραφία	277

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Είναι καθήκον του Επισκόπου να μεριμνά για το ποίμνιο που ο Θεός του εμπιστεύθηκε.

Είναι όμως εξίσου βασική υποχρέωση να μεριμνά και για τους ποιμένες που εξ ονόματός του διακονούν αυτό το ποίμνιο.

Έχουμε χρέος λοιπόν να σταθούμε έμπρακτα στο πλευρό των ποιμένων και των συνεργατών μας. Να τους προσφέρουμε δυνατότητες συνεχούς κατάρτισης, ενίσχυσης και υποστήριξης στο δύσκολο έργο τους. Να φροντίσουμε ώστε όσα έμαθαν θεωρητικά στις σπουδές τους, να τα εμπλουτίσουν εκμεταλλευόμενοι τη γνώση και την εμπειρία άλλων κληρικών ή λαϊκών που έχουν εξειδικευθεί σε συγκεκριμένους τομείς διακονίας.

Και ακόμη, πρέπει να προσφέρουμε στήριξη στην ιερατική οικογένεια, στα λαϊκά στελέχη μας, στους υποψηφίους αλλά και στους «απόμαχους» κληρικούς μας.

Κύριο έργο του Ιδρύματος η «ποιμαντική των ποιμένων» και εργάτες του ένα πλήθος κυρίως κληρικών, αλλά και λαϊκών, που πρόθυμα θέλησαν να διακονήσουν τους αδελφούς τους εξ ονόματος του Επισκόπου τους με τρόπο οργανωμένο και ανταποκρινόμενο στις επιταγές της σύγχρονης πραγματικότητας».

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος
Ιερώνυμος Β΄

ΙΔΡΥΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΙΕΡΑΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Το «Ίδρυμα Ποιμαντικής Επιμορφώσεως της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών» (Ι.Π.Ε.) είναι ένα αυτόνομο επιμορφωτικό και ερευνητικό εκκλησιαστικό ίδρυμα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, το οποίο συστάθηκε με απόφαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος και λειτουργεί σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 22/Διεκπ.128/14-1-2015 (ΦΕΚ Β' 269) απόφασή της, και την τροποποίηση του Κανονισμού λειτουργίας, όπως ορίζεται στο Φ.Ε.Κ. τ. Β' 5152/31-12-2019 ως προς το άρθρο 1 παράγρ. 1., ενώ αποτελεί Κέντρο Διά Βίου Μάθησης (Κ.Δ.Β.Μ.) σύμφωνα με τον Ν. 4763/2020, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 216 του Ν. 4823/2021.

Ως εκπαιδευτικό και ερευνητικό κέντρο έχει σκοπό την εν γένει θεολογική και ποιμαντική επιμόρφωση των κληρικών, των λαϊκών μελών και εθελοντών της Εκκλησίας και τη συνεχή ενημέρωσή τους για τις κοινωνικές, πολιτισμικές, τεχνολογικές και πνευματικές εξελίξεις. Παράλληλα διοργανώνει μία σειρά από επιστημονικές – ερευνητικές δράσεις και μελέτες έχοντας ως στόχο τη διάσωση και ανάδειξη του πλούτου της Ορθοδόξου παραδόσεως και του Ελληνο-χριστιανικού πολιτισμού χρησιμοποιώντας όλα τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα.

Κατά την περίοδο 2013-2015 το Ι.Π.Ε. υλοποίησε την Πράξη «Προγράμματα Δια Βίου Εκπαίδευσης για την

Ανάπτυξη των Κοινωνικών Δεξιοτήτων των Κληρικών και των Λαϊκών Στελεχών της Εκκλησίας», κατά την οποία επιμορφώθηκαν 1.000 κληρικοί και λαϊκά στελέχη της Εκκλησίας, ενώ κατά την περίοδο 2017-2021 στο πλαίσιο της Πράξης «Ανάπτυξη Ικανοτήτων Ανθρώπινου Δυναμικού σε Υπηρεσίες Κοινωνικής Πρόνοιας με Έμφαση στις Δομές της Εκκλησίας» υλοποιήθηκαν 241 τμήματα (64 εξ αποστάσεως) σε όλη την Ελλάδα, στα οποία συμμετείχαν 4.300 κληρικοί και 1.700 λαϊκοί.

Σήμερα το Ι.Π.Ε. υλοποιεί την Πράξη «Προγράμματα Διά Βίου Μάθησης του Ανθρώπινου Δυναμικού της Εκκλησίας – Ανάπτυξη Ανοιχτών Διαδικτυακών Μαθημάτων» με Κωδικό ΟΠΣ 5073422 στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση 2014-2020». Η Πράξη αυτή έχει ως αντικείμενο την υλοποίηση 140 επιμορφωτικών προγραμμάτων που απευθύνονται σε κληρικούς, λαϊκά στελέχη, συνεργάτες και εθελοντές της Εκκλησίας και των φορέων της, αλλά και στο ανθρώπινο δυναμικό μη εκκλησιαστικών φορέων και υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας (3.000 συμμετοχές) σε 20 θεματικές ενότητες, οι οποίες σχεδιάστηκαν με βάση έρευνα ανίχνευσης επιμορφωτικών αναγκών κατά την οποία συγκεντρώθηκαν περισσότερα από 4.500 φύλλα αξιολόγησης προγραμμάτων (ανώνυμα ερωτηματολόγια) μέσω των οποίων αποτυπώθηκαν στατιστικά και αναδείχτηκαν πλήρως οι ποιμαντικές και επιμορφωτικές ανάγκες και οι σχετικές προτάσεις των κληρικών και των λαϊκών στελεχών της Εκκλησίας, αλλά και του ανθρώπινου δυναμικού άλλων φορέων.

Τα προγράμματα υλοποιούνται με τη μέθοδο της διαζώσης και της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, ενώ για την υποστήριξη των εξ αποστάσεως προγραμμάτων δημιουργείται ένα σύστημα σύγχρονης και ασύγχρονης τηλεκπαίδευσης, μία ηλεκτρονική πλατφόρμα moodle, αποκλειστικά για τις ανάγκες του Ι.Π.Ε., στην οποία φιλοξενείται το σύνολο των θεματικών ενοτήτων και πλούσιο πρωτότυπο πολυμεσικό εκπαιδευτικό υλικό σε ένα προηγμένο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Για την επιτυχή ολοκλήρωση των προγραμμάτων ως επιμορφούμενοι θα πρέπει να επιλέξετε ένα θέμα από τα προτεινόμενα που υπάρχουν σε κάθε υποενοότητα του εκπαιδευτικού υλικού και να εκπονήσετε μία γραπτή ερευνητική εργασία, συμβουλευόμενοι και τη σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται. Ως όριο απουσιών ορίζεται το 10% των συνολικών ωρών του προγράμματος, όσον αφορά τα διά ζώσης και τα εξ αποστάσεως με σύγχρονη μορφή εκπαίδευσης προγράμματα.

Στη λήξη του προγράμματος καλείστε να διαθέσετε λίγα λεπτά και να συμπληρώσετε ένα ερωτηματολόγιο αξιολόγησης. Οι απόψεις σας για την αποτελεσματικότητα της επιμορφωτικής διαδικασίας, οι πιθανές δυσκολίες που αντιμετωπίσατε, όπως και οι προτάσεις σας είναι πολύ σημαντικές για την ανατροφοδότηση και βελτίωση του προγράμματος, αλλά και τον μελλοντικό σχεδιασμό νέων θεματικών ενοτήτων.

Η παρούσα Θεματική Ενότητα έχει τίτλο Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ και διαρκεί 35 ώρες. Στόχος της είναι να εισαγάγει τους επιμορφούμενους σε ζητήματα αισθητικής, η οποία είναι αναγκαία όχι μόνο στη ζωή

αλλά και στη Λατρεία των πιστών, και να καταδείξει ότι η αισθητική και η τέχνη υπήρξαν πάντοτε παράγοντες αγωγής αλλά και διαμόρφωσης της προσωπικότητας των πιστών. Με τη σπουδή και μελέτη όλων των λειτουργικών τεχνών που διακονούν τη Λατρεία ο πιστός λαός κατηχείται, παιδαγωγείται, μυσταγωγείται και αναζητεί στην ενορία του κανόνες και όρια ζωής, ενώ αναδεικνύεται ο πολιτισμικός πλούτος της μακραίωνης εκκλησιαστικής παράδοσης.

Αποτελείται από τις εξής επιμέρους θεματικές ενότητες:

A/A	Τίτλος Επιμέρους Θεματικής Ενότητας	Ώρες
	Έναρξη – περιεχόμενο και στόχοι προγράμματος – Εισαγωγή στο πρόγραμμα	1
1.	Η αισθητική ως ζητούμενο στη ζωή και την λατρεία	3
2.	Ναοδομία, Λατρεία, τέχνη, αισθητική & αρχιτεκτονικός διάκοσμος του ναού	4
3.	Η αισθητική ως μέσο αγωγής και σωτηρίας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ενός ναού. Τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες. Κανόνες και προϋποθέσεις	4
4.	Εικόνα, μέλος και ύμνος, φαλτική τέχνη, ως πυλώνες της αισθητικής αγωγής του λαού	4
5.	Παράδοση και ανανέωση στη Λατρεία, προβλήματα και προκλήσεις της σύγχρονης εποχής	4
6.	Ο «πειρασμός» της τεχνολογίας και της εκκοσμίκευσης της λατρείας. Κανόνες και όρια. Ηχητικές εγκαταστάσεις, φωτισμός, οπτικοακουστικά μέσα, κάμερες	4

7.	Η αισθητική του λόγου των λειτουργικών κειμένων. Ο λόγος και η αισθητική της γλώσσας του κηρύγματος	4
8.	Το ΤΙ και το ΠΩΣ της λατρείας σήμερα. Ο κίνδυνος της υπερβολής	4
9.1.	Τα υλικά μέσα της λατρείας ως σημείο αγιασμού του προσώπου	1
9.2.	Αξιολόγηση εκπαιδευομένων – Παρουσίαση εργασιών – Ανατροφοδότηση στόχων	2

Για την υλοποίηση των επιμορφωτικών προγραμμάτων του Ι.Π.Ε. θα θέλαμε να εκφράσουμε θερμές ευχαριστίες προς τον Πρόεδρό του, Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο Β΄, για την πατρική αγάπη και το άοκνο ενδιαφέρον με το οποίο περιβάλλει το έργο του Ι.Π.Ε. Εγκάρδιες ευχαριστίες αρμόζουν και προς τα Μέλη του Δ.Σ. του Ι.Π.Ε., τους εργαζομένους και τους συνεργάτες του, τους κ. Καθηγητές και τους Εκπαιδευτές που διδάσκουν στα προγράμματά του και κυρίως προς τον κ. Τρύφωνα Τσομπάνη, Αναπληρωτή Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ., για τη σύνταξη του παρόντος πρωτότυπου εκπαιδευτικού υλικού, καθώς και προς τον Σεβ. Μητροπολίτη Κίτρους, Κατερίνης και Πλαταμώνος, κ. Γεώργιο, για τη συμβολή και καθοδήγησή του στο εν λόγω πρόγραμμα. Τέλος ευχαριστούμε πολύ και όλους εσάς για τη συμμετοχή σας στο παρόν πρόγραμμα, καθώς η παρουσία σας μας δίνει δύναμη να συνεχίσουμε τη διακονία μας.

Αρχιμ. Θεολόγος Αλεξανδράκης
Αν. Διευθυντής Ι.Π.Ε.

Έναρξη - Περιεχόμενο και στόχοι προγράμματος - Εισαγωγή στο πρόγραμμα

Λέξεις κλειδιά: Αισθητική, Λατρεία, λειτουργικές τέχνες, εικονογραφία, κήρυγμα, λειτουργικός λόγος, παράδοση

ΤΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ της θείας Λατρείας συχνά απασχολούν τους ανθρώπους, κληρικούς και λαϊκούς, οι οποίοι άλλοτε με διάθεση αγάπης και ενίοτε με αρνητική προδιάθεση ασχολούνται με ζητήματα που άπτονται της λειτουργικής ζωής, των τελετουργικών δρωμένων, ακόμα και της αισθητικής της Λατρείας ή την ευταξία της, όπως βέβαια την εννοούν και την κατανοούν κατά την υποκειμενική τους αντίληψη. Και ίσως δεν έχουν άδικο όσοι αγωνίζονται και αγωνιούν για μια θεία Λατρεία που να κινείται στο πλαίσιο και τη Λογική της Λατρείας, δηλαδή στην ανόθευτη παράδοση χωρίς τις επικαλύψεις και τις «προσχώσεις» ή τη «σκουριά» των αιώνων.

Αναμφίβολα η Λατρεία μας είναι ένα ζωντανό στοιχείο της εκκλησιαστικής μας πραγματικότητας και ζωής, όταν όμως αποκοπεί από την ιστορική της ρίζα, παρουσιάζει κενά και άγνωστα πεδία, που χρήζουν έρευνας και μελέτης των πηγών.

Ο λειτουργικός χρόνος και ο ημερήσιος κύκλος των ακολουθιών της εβδομάδος αναμφίβολα δημιουργεί κάποιες σταθερές βάσεις σε όσους θέλουν να λέγονται μέλη

της εκκλησιαστικής κοινότητας και να ακολουθούν τη ζωή των Αγίων. Όμως, το όλο οικοδόμημα της Λατρείας μας έχει και όλα εκείνα τα στοιχεία που δημιουργούν τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις της μόρφωσης, όχι μόνο κατά Θεόν, αλλά και κατ' άνθρωπον, γιατί πραγματικά λειτουργεί ως ένα μεγάλο σχολείο που διδάσκει αενάως, αιώνες τώρα, ποίηση, γλώσσα, κάλλος, μουσική, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, αισθητική και ομορφιά. Αυτή η ομορφιά τον μυεί στην ευταξία του ουρανού, για την οποία ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος λέγει να «μή ατιμάζομεν τήν εὐταξίαν, διότι τάξει τά πάντα διεκοσμήθη καί ὁ διακοσμήσας Λόγος»¹ (μην ατιμάζουμε την ευταξία, διότι όλα διακοσμήθηκαν με τάξη και ο Λόγος που τα διακόσμησε).

Η φράση αυτή του Αγίου Γρηγορίου συναντιέται ένδεκα αιώνες αργότερα με τη σκέψη του μεγάλου λειτουργιολόγου της Θεσσαλονίκης, του Αγίου Συμεών, που λέει: «ὕπερμάχει τῶν ἱερῶν τάξεων ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»² (υπερασπίσου τις ιερές τάξεις, καθώς αγαπάς την ευπρέπεια του οίκου του Κυρίου), στιχούμενοι όμως και οι δύο μεγάλοι Άγιοι στην αποστολική προτροπή του Παύλου στους Εβραίους:

«Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ, μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας»³ (Ας λατρεύσουμε τον Θεό με τρόπο ευάρεστο, με σεβασμό και ευλάβεια).

Την όλη οργάνωση της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας, που ξεκινάει από τη θεμελίωση του ναού και

1. Λόγος ΑΒ', PG 36, 181.

2. Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ', PG 155, 680C.

3. Εβρ. 12, 28.

φτάνει ως την αγιογραφική του ιστορία, την τάξη της ακολουθίας που καθορίζει το τυπικό, την παρουσία των λειτουργών και τα άμφιά τους, ακόμα και την παραμικρή λεπτομέρεια του εκκλησιαστικού χώρου, πάντα τα φρόντιζε η εκκλησία με ζήλο και αίσθηση ιερού κάλλους, γιατί είχε τη βεβαιότητα ότι: «τάξις συνέχει πάντα καὶ τὰ ἐπίγεια καὶ τὰ ἐπουράνια. Τάξις ἐν αἰσθητοῖς, τάξις ἐν ἀγγέλοις, τάξις ἐν ἄστροις, καὶ κινήσει καὶ μεγέθει καὶ λαμπρότητι, τάξις περιήγαγεν οὐρανόν, ἤπλωσεν ἀέρα, ὕδωρ ἔδθησεν ἐν νεφέλαις, καὶ οὐ κατέχεεν, ἄλλ' ἔσπειρεν ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς, εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως... τὴν αὐτὴν ὁδὸν εὐθυνόμεθα καὶ πορευόμεθα...»⁴ (τάξη συγκαταεί τα πάντα και τα επίγεια και τα επουράνια. Τάξη στα αισθητά, τάξη στους αγγέλους, τάξη στα άστρα και στην κίνηση και στο μέγεθος και στη λαμπρότητα, τάξη περιστρέφει τον ουρανό, άπλωσε τον αέρα, έδεσε το νερό στα σύννεφα και δεν το έριξε, αλλά έσπειρε πάνω σε όλη τη γη με τάξη και ισάξια... σε αυτή την οδό κατευθυνόμαστε και προχωρούμε).

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το κλίμα που διαμορφώνει η ίδια η παράδοση, συχνά η Εκκλησία μας δείχνει το ενδιαφέρον της με συνέδρια, ημερίδες, συμπόσια λειτουργικά, αλλά και γραπτά κείμενα, προκειμένου να νουθετήσει και κυρίως ν' αναθερμάνει τη σχέση κλήρου και λαού, με τη λογική της Λατρείας, που δεν είναι άλλη από το μέτρο, την αισθητική, το κάλλος, την τάξη, την αγωγή του λαού. Ας μην λησμονούμε ότι μπορεί η Λατρεία μας να στηρίζεται στο πνεύμα και τη λογική της λαμπροφόρου

4. Γρηγορίου Θεολόγου, ό.π., 181-184.

Αναστάσεως, αλλά υπάρχει ταυτόχρονα η ταπείνωση και πτωχεία της φάτνης και συγχρόνως η πορεία της εσχάτης ταπεινώσεως του Σταυρού, που προσδιορίζουν τη ζωή μας ως πιστών και ως Εκκλησίας.

Θεωρείται, λοιπόν, αδιανόητο, μετά τα όσα έχουν θεσπίσει και γράψει Πατέρες και Άγιοι της Εκκλησίας μας, που δια της Λατρείας βρήκαν τον δρόμο της ζωής και της σωτηρίας κοντά στον Χριστό, ν' αμφιταλαντευόμαστε σήμερα και να ενισχύουμε τη δημιουργία άλλων συνθηκών, που είναι ξένες με το πνεύμα και τη λειτουργική λογική.

Όμως και η δική μας εποχή πρέπει ν' αφήσει το δικό της αποτύπωμα και να συμβάλει στην παράδοση και το όποιο λιθάρι πάμε να προσθέσουμε στο όλο οικοδόμημα της Λατρείας ν' αποτελεί συμβολή και όχι κακόγουστη παρέμβαση.

Όλος, λοιπόν, αυτός ο σύγχρονος αλλά και παλαιότερος προβληματισμός απασχολεί τις σελίδες αυτού του επιμορφωτικού προγράμματος, που στοχεύει στην ενημέρωση των ακροατών και προσπαθεί να διδάξει την ιστορική εξέλιξη της Λατρείας μας, καθώς και να προβληματίσει για το ωραίο και το άσχημο, το καλό και το κάλλος, την ομορφιά των ανθρώπων και την ομορφιά του Θεού, την ευταξία και την αταξία. Κυρίως δε να επικαιροποιήσει τη λογική της Λατρείας, όπως τη διαμόρφωσε η αγιασμένη εμπειρία των αγίων και μεγάλων Πατέρων της εκκλησίας. Είναι εύκολο; Είναι εφικτό; Θεωρούμε πως ναι, γιατί όπως λέει και ο Οδυσσέας Ελύτης: «Τό νοῦ σας, από σᾶς ἐξαρτᾶται ἡ ἄνοιξη»!!!

1. Η αισθητική ως ζητούμενο στη ζωή και τη Λατρεία

Λέξεις κλειδιά: Αισθητήρια όργανα, ομορφιά, ασχήμια, ναός.

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ, έλεγε ο Ευάγγελος Παπανούτσος, είναι η ιδιαίτερη στάση της ψυχής απέναντι στον κόσμο, η ειδική στάση μας απέναντι στα αντικείμενα⁵. Και δεν αμφιβάλλει κανείς ότι αυτή η στάση εκφράζεται μέσα από τις αισθήσεις του ανθρώπου, τα αισθητήρια όργανα, με τα οποία ο καθένας μας γνωρίζει τη ζωή. Είναι χαρακτηριστικό το παράπονο που διατυπώνουν πολλοί (μεταξύ αυτών και ο Σουηδός σκηνοθέτης Μπέργκμαν) λέγοντας: «γιατί να μην μπορώ να γνωρίσω τον Θεό μέσα από τις αισθήσεις μου;»⁶.

Ο πιστός πραγματικά βιώνει τον Θεό με όλες του τις αισθήσεις, τις οποίες έχει τη δυνατότητα να τις εξαγιάσει, και μάλιστα ο αγιασμός των αισθήσεων αποτελεί στοχοθεσία της ζωής του πιστού⁷. Στη θεία Λατρεία και σε όσα τελούνται μέσα σε αυτή, αποδεικνύεται αυτή η πραγματικότητα περίτρανα. Στο Μυστήριο του Βαπτίσματος αγιάζονται όλες οι αισθήσεις του νέου χριστιανού, χρίω-

5. Γ. Καρούση, *Αισθητική αγωγή*, Αθήνα 1974, σ. 11.

6. Βλ. «Τα σενάρια του Ι. Μπέργκμαν», μτφρ. Ρ. Σώκου, εκδ. Γαλαξίας Αθήνα 1962, σ. 60.

7. Κ. Καλοκύρη, *Η ουσία της ορθοδόξου αγιογραφίας*, Αθήναι, 1960, σ. 13-14.

νται τα αισθητήρια όργανα⁸ και αρχίζει ένας αγώνας του χριστιανού να κρατήσει καθαρές τις αισθήσεις του από «παντός μολυσμού σαρκός και πνεύματος». Στο Μυστήριο του Ευχελαίου χρώνται επίσης τα αισθητήρια όργανα του πιστού. Σε κάθε δε ακολουθία ή μυστήριο, η όραση γίνεται πύλη εισόδου της χάριτος και στην απόλυτη κάθαρσή της, ο άνθρωπος βλέπει «ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε καὶ οὐδ' οὐκ ἤκουσε»⁹ (αυτά που μάτι δεν τα είδε κι ούτε τ' άκουσε αυτό).

Η ακοή τέρπεται με την ψαλμωδία, η όσφρηση μετέχει με τον δικό της τρόπο στην κατάνυξη της ψυχής, η αφή αισθάνεται την ευλογία της αγάπης στο «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» και στη δωρεά του αντιδώρου και η γεύση ασκείται στην ευλογία της βρώσεως και της πόσεως του σώματος και του αίματος του Χριστού, καθώς οι χοροί των ψαλτών ψάλλουν αντιφωνικά το «γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος»¹⁰.

Η επιστράτευση των αισθήσεων από την Εκκλησία, προκειμένου ο όλος άνθρωπος να γνωρίσει τον Θεό, έγινε κατά βάση για λόγους απόλυτα φυσικούς και παιδαγωγικούς. Δεν μπορούσε να αρνηθεί στον άνθρωπο να φτάσει στη γνώση άνευ των αισθήσεων, γιατί αυτές ήταν συνυφασμένες με την ανθρώπινη προσωπικότητα και συμπληρώνουν τον όλο άνθρωπο.

8. Είναι χαρακτηριστική η χρήση των αισθητηρίων οργάνων στο βάπτισμα που ο ιερέας συνδυάζει τη χρήση με ειδικές ευχές. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρόν Ευχολόγιον*, τ. Α', εκδ. ΣΩΤΗΡ, Αθήναι 1998, σ. 360- 362.

9. Α' Κορ. 2, 9.

10. Ψαλμ. 33.

Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, ήταν βασικό μέλημα της πολιτείας να μυήσει τον άνθρωπο στις αισθητικές αξίες και τη γνώση του ωραίου, γιατί πίστευαν ότι η αισθητική αγωγή οδηγεί στην αισθητική ζωή¹¹. Η αισθητική μόρφωση αποτελούσε εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου και ο αγώνας της πολιτείας ήταν να διδάξει τη γλώσσα του ωραίου και υψηλού¹². Ο καλαισθητικά μορφωμένος άνθρωπος ήταν πιο κοντά από κάθε άλλον στην ουσία της ζωής. Ιδιαίτερα ο εξανθρωπιστικός ρόλος της τέχνης με τη συμβολική γλώσσα της, μιλά στις ψυχές σαφέστερα και βαθύτερα απ' ό,τι οι όποιες άλλες διδασκαλίες¹³.

Έτσι η Εκκλησία από πολύ νωρίς παιδαγωγήσε τον άνθρωπο, ώστε, με καθαρές τις αισθήσεις του, να μπορέσει να βιώσει το μυστήριο της σωτηρίας του, με το σύνθημα: «Καθαρθῶμεν τὰς αἰσθήσεις καὶ ὀφόμεθα, τῷ ἀπροσίτῳ φωτὶ τῆς ἀναστάσεως...»¹⁴ (Ας καθαρίσουμε τις αισθήσεις και θα δούμε το απρόσιτο φως της ανάστασης). Ο ναός γίνεται σχολείο αγωγής και καλλιέργειας των αισθήσεων, μέσα από την τέχνη¹⁵ που διακονεί τα μυστήρια της Λατρείας μας και συμβάλλει με το φιλοκαλικό της περιεχόμενο στην εκζήτηση του θείου κάλλους και της αγάπης του Θεού¹⁶.

11. Γ. Καφούση, *ό.π.*, σ. 19.

12. *Ό.π.*, σ. 20.

13. Κ. Σπετσιέρη, *Θεωρία της Παιδείας*, Αθήναι 1961, σ. 49.

14. Κανόνας Αναστάσεως, Α' ωδή.

15. Βλ. Τ. Τσομπάνη, «Η εικόνα μέσα από την υμνολογία της Κυριακής της Ορθοδοξίας», στο περιοδ. *Γρηγόριος Παλαμάς*, τ. 784 (2000), σ. 14.

16. Α. Κεσελόπουλου, *Η λειτουργική παράδοση στον Αλέξανδρο*

Σε ένα τροπάριο της Κυριακής της Ορθοδοξίας ψάλλουμε για την τέχνη των εικόνων, πώς ο Θεός «συγκατέμειξεν» την εικόνα με το θείον κάλλος¹⁷, και βέβαια μην ξεχνάμε ότι ο Χριστός κατά τον ψαλμωδό είναι «ώραίος κάλλει παρά τούς υίους τῶν ἀνθρώπων»¹⁸ (ωραίος ως προς το κάλλος ανάμεσα στους υιούς των ανθρώπων).

Στην ορθόδοξη Λατρεία μας η όποια μορφή τέχνης δεν διακοσμεί, αλλά λειτουργεί στην κάθαρση των αισθήσεων και φτάνει ως τη σωτηρία¹⁹. «Εἶδον εἶδος Θεοῦ τό ἀνθρώπινον καί ἐσώθη μου ἡ ψυχή»²⁰ (Εἶδα την ανθρώπινη μορφή του Θεού και σώθηκε η ψυχή μου) λέει ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός. Ο δε Γρηγόριος Νύσσης γράφει πως «Εἶδον πολλάκις ἐπὶ γραφῆς εἰκόνα τοῦ πάθους, καί οὐκ ἄδακρυτὶ τὴν θεάν παρῆλθον»²¹ (εἶδα πολλές φορές αποτυπωμένη την εικόνα του πάθους και δεν έφυγα χωρίς δάκρυα). Γι' αυτό η τέχνη στην Εκκλησία μας και η αισθητική της είναι η θεολογία της ωραιότητας, όπως λέει ο Παύλος Ευδοκίμωφ²². Ουσιαστικά είναι η μεταφορά

Παπαδιαμάντη, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 142. Βλ. και Κ. Ξυνόπουλου, «Ο λόγος του Θεού και η εικόνα», περιοδ. *Σύναξη*, τ. 24 (1987), σ. 40-41 και Γ. Κόρδη, «Ο ρόλος του ζωγραφικού τρόπου στην τεχνητή εικόνα», περιοδ. *Σύναξη*, τ. 60, (1996) σ. 37, 40.

17. Κοντάκιο Κυριακής της Ορθοδοξίας και Τ. Τσομπάνη, ό.π., σ. 9.

18. *Ψαλμ.* 44.

19. Α. Κεσελόπουλου, ό.π., σ. 139.

20. P. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 3 [*Patristische Texte und Studien* 17. Berlin: De Gruyter, 1975, κεφ. 1, 22.

21. PG 46, 572.

22. Π. Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της εικόνας, Θεολογία της ωραιότητας*, μτφρ. Κ. Χαραλαμπίδη, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 11 και εξ. και M. Quenot, ό.π., σ. 5-6.

της ωραιότητας του ευαγγελικού λόγου και η απόδοσή του με εικόνες και σχήματα, που βιώνεται λειτουργικά και διακονεί υπηρετικά τη Λατρεία, ως εποπτεία και παράγοντας αγωγής και κάλλους αισθητικού. Γι' αυτό όταν η τέχνη αυτονομείται από τον λειτουργικό της ρόλο ή απολυτοποιείται, αυτοκαταδικάζεται σε μαρασμό²³.

Και είναι σημαντικό να δούμε πώς ιστορικά από την πρώτη κιόλας στιγμή οι Πατέρες με τη σοφία και τη γνώση που διέθεταν, κατηύθυναν την τέχνη της Εκκλησίας στον ουσιαστικό διακονικό της ρόλο και αρχίζοντας από την αρχιτεκτονική δομή του ναού έθεσαν τις πρώτες βάσεις της ορθόδοξης αισθητικής, που δεν έχει να κάνει μόνο με τον ναό, αλλά και τη ζωγραφική, το ψηφιδωτό, τη μαρμαρογλυπτική, τους άμβωνες, τα τέμπλα, την ξυλογλυπτική, τα σκεύη, τα άμφια, τις κανδήλες, τους πολυελαίους, τη διακόσμηση του ναού με τα απαραίτητα αντικείμενα της καθημερινής χρήσης του ναού.

Ακόμα και η τοποθέτηση ενός ναού χωροταξικά παίζει τον δικό της ρόλο, η στροφή προς την ανατολή έχει να κάνει με τη σχέση ναού και φωτός και πώς ο ορθόδοξος ναοδόμος χρησιμοποιεί τη δωρεά του φωτός για να υπηρετήσει το έργο του και φυσικά το έργο της Εκκλησίας²⁴.

Έχουν γραφεί εξαιρετικές μελέτες για το φως στη βυζαντινή εκκλησία²⁵ και πώς αυτό το παιχνίδιασμα του φω-

23. Α. Κεσελόπουλου, ό.π., σ. 170.

24. Π. Μιχελή, *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1972, σ. 23-26 και 49 και εξ.

25. Μ. Καλλιγά, *Η αισθητική του χώρου της Ελληνικής εκκλησίας στο μεσαίωνα*, Αθήνα 1946. Επίσης βλ. Ι. Ποταμιάνου, *Το φως στη βυζαντινή εκκλησία*, University Press, 2000 και Χ. Σταθάκη, *Η*

τός με το οικοδόμημα μπορεί να υπηρετήσει την υπόθεση της ζωγραφικής ιστορίας ενός ναού, καθώς έρχεται να προβάλλει και να εστιάσει πάνω στις ζωγραφισμένες επιφάνειες, υποδεικνύοντας πρότυπα και μοντέλα ζωής και ασκήσεως ²⁶ (εικ. 1).

Έτσι η πορεία προς έναν ναό είναι ταυτόχρονα και μια πορεία προς το φως, δεδομένου ότι σε πολλά μέρη οι εκκλησίες χωροθετούνται στα πιο εμφανή μέρη, που έχουν ύψος και διαθέτουν κοινή θέα και άπλετο χώρο, ώστε η οπτική επαφή και συνάντηση με τον ναό να είναι καθημερινή. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ναός κατά παράδοση τοποθετείται στο κέντρο της πόλης ή στο εμφανέστερο μέρος αυτής. Αλλά και η είσοδος σε έναν ναό είναι πραγματικά μια είσοδος και μια διαδρομή που συνδέεται άμεσα με το φως του ναού, καθώς αυτό οδηγεί τον εισερχόμενο στον ναό και τον ξεναγεί στα δρώμενα.

Ο νάρθηκας είναι ο χώρος των «πρὸς τὸ ἅγιον φῶτισμα ἀδελφῶν» και η κόγχη του ιερού βήματος είναι η πρώτη πηγή φωτός που έλκει την προσοχή του εισερχόμενου στο ναό όπου θα συναντηθεί με τη μορφή της Πλατυτέρας των ουρανών και τους λειτουργούντες ιεράρχες και μετά, καθώς στέκεται στο κέντρο, τα φωτισμένα παράθυρα του τρούλου θα οδηγήσουν τον πιστό στη θέα του Παντοκράτορα, των Προφητών, των Αποστόλων και των Αγγελικών δυνάμεων (εικ. 2).

αγία Σοφία, το μυστικό φως της Μεγάλης εκκλησίας, εκδ. Ίνδικτος, 1997.

26. Μ. Καλλιγά, ό.π., σ.21-22, βλ και Ι. Ροηλίδη, «Λόγος για τη ναοδομία», περιοδ. *Σύναξη*, τευχ. 81 (2002), σ. 27.

Όλες οι ακολουθίες συμπλέκονται με το φως: «δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς», «φῶς ἐκ φωτὸς Θεὸν ἀληθινόν», «ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν, ἰδόντες φῶς ἔσπερινόν, ὕμνοῦμεν Πατέρα, Υἱόν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα Θεόν»²⁷. Και καθώς το φως θα εισέρχεται αμυδρά πλέον στην ακολουθία του αποδείπνου και θα ψάλλουμε τους χαιρετισμούς, πάλι μια «Φωτοδόχος λαμπάδα, τοῖς ἐν σκότει φανεῖσαν» θα κυριαρχεῖ στην ακολουθία.

Έτσι κάπως θεσμοθέτησαν οι Πατέρες τη συλλειτουργία των τεχνῶν μέσα στον ναό, όπου το μέλος θα συναντά την εικόνα, η εικόνα το αρχιτεκτόνημα, το αρχιτεκτόνημα το φως, το φως τον κόσμο και ο κόσμος τον Θεό. Ό,τι γίνεται και ό,τι υπάρχει μέσα σε έναν ναό δικαιολογεί την παρουσία του μόνο ως στοιχείο διακονικό της σωτηρίας μας. Από την εικόνα, το μανουάλι και το προσκυνητάρι, ως τα άμφια και τα σκεύη, ακόμη και τον κάδο των απορριμμάτων των κεριών.

Τίποτα δεν πρέπει να δημιουργεί αρνητική διάθεση ή να προσβάλλει την αισθητική των ανθρώπων και του ναού. Η πορεία ενός ανθρώπου μέσα στον ναό πρέπει να είναι μια συνεχής ανακάλυψη της ομορφιάς και της ωραιότητας. Ο ναός πρέπει να κρατά τον πιστό κι όχι να τον αποδιώχνει. Ωστόσο η ναοδομία και η εκκλησιαστική τέχνη γενικότερα δεν έχει μόνο αισθητικά κριτήρια, αλλά κυρίως πνευματικά. Σίγουρα, το πώς αντιλαμβάνεται σήμερα ο εκκλησιαστικός άνθρωπος αυτή την παράμετρο, είναι ένα θέμα που θέλει πολλή συζήτηση και είναι αμφίβολο αν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε κάποιο

27. Ακολουθία του Εσπερινού.

συμπέρασμα, διότι δυστυχώς οι ατομικές αισθητικές αντιλήψεις πολλές φορές δεν ταυτίζονται με αυτές που η εκκλησιαστική παράδοση και οι Πατέρες έχουν θεσπίσει.

Το τι είναι ωραίο ή όχι και το τι είναι όμορφο ή άσχημο είναι πρόβλημα διαφορετικής οπτικής προσέγγισης και ερμηνείας. Στον ελληνικό λόγο το όμορφο είναι αυτό που έχει «καλή μορφή», ενώ το ωραίο είναι το «ώριμο» αυτό που εκφράζει μια μεστότητα και βρίσκεται στον κατάλληλο χώρο και χρόνο²⁸. Και οι δύο πάντως λέξεις φανερώνουν κάτι που είναι διαφορετικό από την κοινοτοπία, αλλά και το χωρίς σωστό σχήμα, (π.χ. ά-σχημο) αντικείμενο. Στην εκκλησία, όμως, και ο έχων ωραία μορφή και ο άσχημος άνθρωπος (π.χ. ο άγιος Χριστοφόρος) μπορούν να γίνουν αντικείμενα της θείας αγάπης και να θεωθούν. Η ασχήμια στην εκκλησία εικονογραφείται με τη μορφή του διαβόλου, που πάντως απέχει κατά πολύ από το ανθρώπινο πρόσωπο, είναι σχεδόν τερατώδης η μορφή του²⁹. Ενώ, λοιπόν, η ομορφιά και η ωραιότητα είναι κατ' εξοχήν έννοιες αντικειμενικές, στην πορεία φαίνεται ότι επηρεάζονται από την υποκειμενικότητα του καλλιτέχνη ή του υπευθύνου ενός ναού.

Μια ματιά στη σύγχρονη πραγματικότητα (π.χ. στη ναοδομία), που συναγωνίζεται να ξεπεράσει τη δόξα του Σολομώντος και την αυτοκρατορική ματαιοδοξία, τη διακόσμηση των ναών, την επέλαση των επάργυρων τενεκέδων, τους τερατώδεις πολυελαίους, την πολύχρωμη

28. Βλ. Λεξικό Γ. Μπαμπινιώτη, σ. 1257 και 2002.

29. Βλ. Θ. Προβατάκη, *Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980.

και χρυσίζουσα αγιογραφική ιστορήση, την επέλαση των πολύχρωμων αμφίων που διαστρέφουν τον συμβολισμό τους και δικαιολογούν την ψεύτικη λαμπρότητα, δήθεν με τη δόξα και τη λαμπρότητα της βασιλείας του Θεού³⁰, την απώλεια του μέτρου στην ψαλμωδία και την ανάγνωση των Γραφών, το ξεστράτισμα της διδαχής σε προσωπικές απόψεις και εμμονές, θα μας έδινε αρκετά δείγματα του νέου αισθητικού ήθους των λειτουργικών τεχνών μας.

Η τέχνη πάντα ήταν η εικόνα της εποχής της και τέκνο της πνευματικότητάς μας και των συναισθημάτων μας. Η μονοσήμαντη, λοιπόν, ανάγνωσή της μπορεί να είναι και απειλή για την Εκκλησία³¹. Είναι απόλυτα δικαιολογημένη η απορία αν η «ομορφιά μπορεί να σώσει τον κόσμο» κατά τον Ντοστογιεφσκιό λόγο, γιατί χρειάζεται να δούμε ποια ομορφιά και πώς αντιλαμβάνεται ο καθένας αυτή την ομορφιά³². Ομορφιά διέθετε και η Ιουδήθ και η Εσθήρ, αλλά και η Σαλώμη. Αλλού έγινε αιτία δοξολογίας, αλλού αιτία πτώσης³³.

Στο επίπεδο της ναοδομικής τέχνης, ο ναός μπορεί να διεκδικεί δάφνες αρχιτεκτονικού θαύματος, όμως αν δεν αποτελεί μια πραγματική συμβολική θεολογική γλώσσα όπου θα έχει τη δυνατότητα να κάνει τον κόσμο Εκκλησία, τότε παραμένει απλά αρχιτεκτόνημα και όχι εκκλησιαστήριο³⁴, όπου ο άνθρωπος θα συναντά τον Θεό και

30. Θ. Παπαθανασίου, «Η ομορφιά θα καταστρέψει την εκκλησία;», περιοδ. *Θεολογία*, τομ. 83, τευχ. 2 (2012), σ. 203.

31. Ό.π., 201.

32. Βλ. το άρθρο του Παπαθανασίου, ό.π., σ. 199-219.

33. Ό.π., 204.

34. Ό.π., 205.

τον αδελφό. Μπορεί κάλλιστα ένας τέτοιος ναός να στεγάζει τον αρχιτεκτονικό μονοθελητισμό ή τον κτητορικό ναρκισσισμό, αλλά τότε την Εκκλησία.

Το άσχημο, πολλές φορές, εκφράζεται και με τους πολυτελείς «κεκονιαμένους τάφους» που είναι μαυσωλεία ματαιοδοξίας, αλλά όχι αρετής. Είναι ιδιαίτερα σοφά και πολύ ενδιαφέροντα αυτά που λέει ο ιερός Χρυσόστομος ότι η Εκκλησία δεν είναι «χρυσοχοεῖον, οὐδὲ ἀργυροκοπεῖόν ἐστιν ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ πανήγυρις ἀγγέλων... Οὐκ ἦν ἡ τράπεζα ἐξ ἀργύρου τότε ἐκείνη, οὐδὲ τὸ ποτήριον χρυσοῦν, ἐξ οὗ ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς ὁ Χριστὸς τὸ αἷμα τὸ ἑαυτοῦ· ἀλλὰ τίμια ἦν πάντα ἐκείνα καὶ φρικτὰ, ἐπειδὴ Πνεύματος ἔγεμε... Οὐδὲ γὰρ σκευῶν χρεῖαν ἔχει χρυσῶν ὁ Θεός, ἀλλὰ ψυχῶν χρυσῶν»³⁵ (οὔτε χρυσοχοεῖο οὔτε αργυροκοπεῖο είναι η Εκκλησία, αλλά πανήγυρη ἀγγέλων... Δεν ἦταν η τράπεζα τότε φτιαγμένη ἀπὸ ἀσήμι, οὔτε ο ποτήριο χρυσό, ἀπὸ το ὁποῖο ἔδωσε ο Χριστὸς στους μαθητές το αἷμα του· ἀλλὰ τίμια ἦταν ὅλα ἐκείνα καὶ φρικτὰ, ἐπειδὴ ἦταν γεμάτο ἀπὸ Ἅγιο Πνεῦμα... Δεν ἔχει ἀνάγκη ο Θεὸς ἀπὸ χρυσά σκεῦη, ἀλλὰ ἀπὸ χρυσές ψυχές) καὶ ιδιαίτερα καυστικό το σχόλιό του, ὅτι ο Χριστὸς δεν ἐγκάλεισε ποτέ κανέναν γιατί δεν καλλώπισε ἓναν ναό, ἀλλὰ γιατί δεν φρόντισε τον φτωχὸ αδελφό: «Μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιόρα»³⁶ (μην ἀφήσεις τον αδελφό να εἶναι σε θλίψη, ἐνῶ διακοσμείς τον ναό) (εικ. 3).

35. I. Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εἰς τον Ματθαῖον*. PG 58, 508-509 καὶ Παπαθανασίου, ὁ.π. σ. 210.

36. PG 61, 540.

Αρκετά αυστηρός σχετικά με το θέμα είναι και ο άγιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης, ο οποίος βάζει δύο ξεχωριστά κριτήρια (σημαντικά για την εποχή μας) για το τι θα εκπροσωπεί ένας ναός μεγαλειώδης και προκλητικός στη χλιδή, σε μια εποχή που η κοινωνία συνθλίβεται από τη φτώχεια και την ανέχεια. Κάποτε, λέει, στην εποχή των Αποστόλων η Εκκλησία στερείτο ναών αλλά ήταν γεμάτη αρετές, σήμερα συμβαίνει το αντίθετο και μάλιστα μπορεί μια τέτοια λογική να απομακρύνει την Εκκλησία (λαό) από το εκκλησιαστήριο (ναό)³⁷.

Και ο άγιος Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης συμπληρώνει: «Τούτο μὴ γινώσκων ἐκείνος, τὴν μὲν ὄντως Ἐκκλησίαν καθαιρεῖ σκανδαλίζων πολλούς, τὸ δὲ ἐκκλησιαστήριον οἰκοδομεῖ, καὶ τὴν μὲν ἀποκοσμεῖ τοὺς δὲ σπουδαίους ἐξοστρακίζων, τὸ δὲ πολυτελέσι μαρμάρους κοσμεῖ»³⁸ (Εκείνος μὴ γνωρίζοντας αυτό, την πραγματική Εκκλησία γκρεμίζει σκανδαλίζοντας πολλούς, τον δε ναό οικοδομεῖ και την μεν κάνει ἀπόκοσμη διώχοντας τους σημαντικούς ανθρώπους, τον δε στολίζει με μάρμαρα).

Αξίζει να διαβάσει κανείς την κριτική που κάνει ο άγιος Ισίδωρος στον Πατριάρχη Θεόφιλο, που τον κατηγορεί ως «λιθομανή και χυσολάτρη...» και ότι ο ναός που χτίζει δεν είναι σημείο Βασιλείας αλλά καταδίκης, γιατί έγινε με χρήματα φτωχών και αδικίες στην πληρωμή των εργατών³⁹. Ο Χριστός, φωνάζει, δεν ενθρόωνησε για να

37. Παπαθανασίου, ό.π., σ. 213 και Αναστασίου Σιναΐτου. PG 89, 464 A.

38. Ισιδώρου Πηλουσιώτου, Επιστολή 146. PG 78, 648-685.

39. Ισιδώρου Πηλουσιώτου, Επιστολή 37, 205.

γεμίσει η εκκλησία με χρυσό και ασήμι. Αυτό που τονίζουν κυρίως και ο άγιος Χρυσόστομος και ο άγιος Ισίδωρος είναι τα εσχατολογικά κριτήρια στην κάθε πράξη, αν αυτή δηλαδή δικαιώνεται στην έσχατη κρίση του Θεού, ως πράξη αγάπης και φιλανθρωπίας και όχι πρόκλησης σκανδαλισμού.

Το λειτουργικό ύφος και ήθος αποτελούν την αρματωσιά της εκκλησιαστικής τέχνης, η δε επαφή και γνώση με όλο αυτόν τον πλούτο θέλει αγώνα και μελέτη πολλή. Κοντά σε αυτά, αν προστεθεί και υμνολογικός πλούτος μαζί με τα ανυπέβλητα λειτουργικά μας κείμενα, τότε έχουμε στα χέρια μας έναν θησαυρό, που είναι αμαρτία να μη τον γνωρίζουμε, να μη τον αξιοποιούμε και να μη τον μπολιάζουμε στον λαό.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως δυστυχώς χάσαμε την επαφή με αυτό το μέρος της κατήχησης και αγωγής του λαού, με το μυσταγωγικό κήρυγμα με το οποίο θα μπορούσαμε να μιλήσουμε στον λαό για το τι και το πώς της Λατρείας, τον λόγο σπουδής και μαθητείας στην τέχνη της Λατρείας και την τέχνη των εικόνων, που ο εποπτικός τους ρόλος είναι ουσιαστικός για την Εκκλησία⁴⁰.

Τα ίδια τα λειτουργικά κείμενα και η υμνολογία αποτελούν πηγή γνώσης όχι μόνο θεολογικής, αλλά και ιστορικής και γλωσσολογικής ταυτόχρονα, και μάλιστα σε εποχές όπου η λεξιπενία είναι εμφανής και επιβάλλεται τουλάχιστον η σωστή απόδοση των κειμένων, καθώς και η μελέτη και εμβάθυνση στο περιεχόμενό τους. Πώς αλ-

40. Γ. Κόρδη, «Ιεροπρεπώς και ιεροτύπως», περιοδ. *Σύναξη*, τ. 60, σ. 31 και εξ.

λιώς θα αποδοθεί σωστά ένα κείμενο όταν ο αναγνώστης, ο ψάλτης, ο διάκονος ή ο ιερέυς δεν κατανοεί το περιεχόμενο των αναγνωσμάτων; Το «γιγνώσκεις ἢ ἀναγινώσκεις;» δεν είναι απλά ένα ερώτημα στον άρχοντα της Κανδάκης από τον απόστολο Φίλιππο, αλλά απευθύνεται σε κάθε άνθρωπο που εμπλέκεται με τη Λατρεία μας. Η σωστή απόδοση των κειμένων βοηθά κατά ένα μεγάλο μέρος και στην κατανόηση τους και στη μέθεξή τους από τον λαό. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι αν δεν σεβαστούμε τα κείμενα των Πατέρων και της Λατρείας, δεν πρόκειται κανένας να σεβαστεί και εμάς, αντίθετα όποιος προσεγγίσει τα κείμενα με σεβασμό, προσεγγίζει με σεβασμό και τον Θεό και τον λαό Του. Παρεμβάσεις δε στα κείμενα για να διορθώσουμε δήθεν εκφράσεις των αγίων Πατέρων, δείχνουν απλά έλλειψη παιδείας και γνώσης⁴¹.

Μην είμαστε τόσο σίγουροι για τις προσωπικές μας βεβαιότητες, ότι τα καταφέρνουμε πάντα καλά, γιατί μία λάθος κίνηση, μία λανθασμένη ανάγνωση, μπορεί να μας μειώσει στα μάτια του λαού, που κρατά πάντα ένα εγκόλπιο στα χέρια του ελέγχοντας τα λάθη μας. Αν δεν πάρουμε σοβαρά την υπόθεση της Λατρείας μας, κανένας δεν πρόκειται να πάρει στα σοβαρά και εμάς.

Ζώντας σε μια εποχή όπου ο γλωσσικός πλούτος αγνοείται από τους πολλούς, υπάρχει ανάγκη πάσα να ληφθεί πρόνοια για τον ευαγγελισμό του λαού μας μέσω του κηρύγματος. Το μυσταγωγικό κήρυγμα δυστυχώς εξέλειπε από τους ναούς μας και όταν το 1959 ο καθη-

41. Α. Σκαρβέλη – Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, (διδ. διατριβή), Αθήνα 1989.

γητής Ευάγγελος Θεοδώρου έγραφε «για τη νοσταλγία του λειτουργικού κηρύγματος»⁴², πίστευε πως κάποιιοι θα συμμερίζονταν τη νοσταλγία του.

Κι όμως, αυτό που έκαναν όλοιοι Μεγάλοιοι Πατέρες, με τις μυσταγωγικές τους κατηχήσεις και τις ερμηνείες στη Θεία Λειτουργία, παρέμειναν στα βιβλιοστάσια μας ανενεργά και άγνωστα στους πολλούς. Καιρός είναι η κατήχηση και το κήρυγμα να ξαναβρούν τον ερμηνευτικό και μυσταγωγικό τους λόγο, μέχρι η Εκκλησία να βρει νέους Χρυσοστόμοιοι και Βασιλείοιοι και Δαμασκοηνοί για τη νέα υμνολογική παραγωγή.

Η ερμηνευτική ανάγνωση-απόδοση των κειμένων είναι μια καλή προσπάθεια, ο δε λογαϊδικός τρόπος εμμελοίοι αναγνώσεωι, κατά τον Παπαδιαμάντη, είναι ο πλέον σοφός για την κατανόηση των κειμένων⁴³. Ας συνειδητοποιήσοιοι ότι στον ναό ο διάκονοι και ο ιερέυι απλά εκφωνοίοι και δεν ψάλλοιοι και ο ψάλτης ψάλλει μόνο τα τυπικά, τον τρισάγιο ύμνο, τον χερουβικό, το Άξιον εστί, τον κοινωνικό ψαλμό. Όλα τα άλλα είναι απαντήσεις σε εκφωνήσεις⁴⁴.

Γενικά θα λέγαμοι πως με τον όρο αισθητική της Λατρείας αναφερόμαστο σε ό,τι έχει να κάνει με την αισθητική του χώρου-ναού, της εικόνας, του ήχου, του φωτόι, της κίνησηι (τελετουργική πράξη και γλώσσα του σώματος) και την αισθητική του λόγου-κηρύγματος.

42. Βλ. Ε. Θεοδώρου, *Η νοσταλγία του λειτουργικού κηρύγματος παρά τοιοι ετεροδόξοιοι*, Αθήνα 1959.

43. Α. Κεσελόποιοιοι, ό.π., σ. 210-211.

44. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά θέματα, ευσημόνωι και κατά τάξιοι*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002, σ. 280-281.

Το ότι υπάρχει σήμερα μια κρίση γενική, που επηρεάζει και τα θέματα στα οποία αναφερόμαστε, είναι αναπόφευκτο. Και η μεν κρίση μπορεί να είναι κρίση του αρχιτέκτονα, του ζωγράφου, του υπευθύνου κληρικού, των επιτρόπων, των ανθρώπων που απαρτίζουν την εκκλησιαστική κοινότητα. Ποιος, όμως, θα έχει τον τελικό λόγο;

Η απάντηση θα μπορούσε να δοθεί επισήμως με ευθύνη και με βαρύτητα μόνο από την ποιμαίνουσα Εκκλησία, η οποία θα καθορίσει τα όρια και τις δυνατότητες. Η συνείδηση ότι και η εποχή μας δημιουργεί παράδοση και πολιτισμό δεν πρέπει να λείπουν από τη σκέψη των αρμοδίων και βέβαια η καλή γνώση της εξέλιξης της ιστορίας της Λατρείας μας και των λειτουργικών δεδομένων πρέπει να είναι οι άξονες πάνω στους οποίους θα κινηθούμε τελικά.

Όμως αυτό στο οποίο στέκονται και υπογραμμίζουν οι Πατέρες είναι το πώς και το ποιοι τελικά θα εμπλακούν στην ανοικοδόμηση ή διακόσμηση, για παράδειγμα ενός ναού; Θα μπορούσε να είναι ο οποιοσδήποτε κλέφτης ή πόρνος ή ληστής και αμαρτωλός δωρητής, ο οποίος προσφέρει το προϊόν των εγκληματικών του πράξεων στην Εκκλησία; Τότε η Εκκλησία δεν φέρεται ως συνεργός και αποδέκτης του προϊόντος εγκλήματος; Και ποιος φτωχός θα μπορούσε να αναπαυθεί σε έναν τέτοιο ναό, που έγινε με αυτόν τον τρόπο;

Στις Διαταγές των Αποστόλων αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «καὶ οἱ ἐκθλίβοντες χήραν καὶ ὄρφανόν καταδυναστεύοντες καὶ φυλακὰς πληροῦντες ἀναιτίων ἢ καὶ τοῖς ἑαυτῶν οἰκέταις πονηρῶς χρώμενοι, πληγαῖς φημί

καὶ λιμῶ καὶ κακοδουλία, ἣ καὶ πόλεις ὅλας λυμαινόμενοι, φευκταῖοι ἔστωσάν σοι, ὦ Επίσκοπε, καὶ οἱ τούτων προσφοραὶ μυσαραὶ... οὕτως ἀποροῦσιν αἱ ἐκκλησίαι, λυσιτελεῖ διαφθαρῆναι, ἢ παρ' ἐχθρῶν του Θεοῦ λαβεῖν τι ἐφ' ὕβρει καὶ χλεύῃ τῶν αὐτοῦ φίλων... δοκιμασταὶ οὖν γίνεσθαι τούτων»⁴⁵, δηλαδή εἶναι προτιμότερο νὰ γκρεμιστεῖ ὁ ναός, παρά ἕνας ἐχθρὸς του Θεοῦ νὰ ἐξαργυρώσει τις κλοπές του με τέτοιο τρόπο. Θὰ μπορούσε, ἐπίσης, με τὴν ἴδια λογικὴ, ἕνας ἄθεος ἢ ἄθρησκος ζωγράφος ν' ἀναλάβει τὴν ἱστορήση ἐνός ναοῦ, δηλαδή νὰ του ἀνατεθεῖ οὐσιαστικά νὰ κηρύξει τὸ Ευαγγέλιο μέσα ἀπὸ σχήματα καὶ χρώματα καὶ νὰ υποδείξει οδοὺς καὶ τρόπους σωτηρίας με τὴν τέχνη του, ἀγνοώντας τα στοιχειώδη;

Τὸ ὅτι ὁ ἀγιογράφος «θεολογῶν ζωγραφίζει καὶ ζωγραφίζων θεολογεῖ»⁴⁶ μπορούμε νὰ το παραβλέψουμε; Τὶ μηνύματα μπορεῖ νὰ στείλει μὴν τέτοια τέχνη, που ἀναπαράγει πτωχεῖα πνεύματος καὶ ἐμπειρίας πνευματικῆς; Στὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ πρόσφατα, δημιουργήθηκαν ἀρκετές φορές ἐντάσεις στὴν Ἐκκλησία, ἐξ αἰτίας τῆς νέας εἰκαστικῆς πρότασης κάποιων ἀγιογράφων, με ἀποτέλεσμα ἡ τέχνη αὐτὴ που λογικά ἔπρεπε νὰ φέρει εἰρήνη καὶ καταλλαγὴ, ὅπως καὶ ὁ λόγος του Χριστοῦ, νὰ φέρει ἀναστάτωση καὶ διχασμό⁴⁷.

45. Διαταγαὶ τῶν Αποστόλων. PG 1, 812-820. Βλ. καὶ Θ. Παπαθανασίου, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ὀρθόδοξη Θεολογία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 22-24.

46. Κ. Καλοκύρη, *Ἡ γέννησις του Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1956, σ. 100.

47. Χαρακτηριστικότερη ἦταν ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν τοιχογραφιῶν του Σπ. Παπαλουκά στὴν Ἄμφισσα, ἡ ὁποία διήρκεσε πολλὰ χρόνια.

Ίσως, λοιπόν, είναι ευκαιρία να αναλάβει η διοίκηση της Εκκλησίας την πρωτοβουλία αλλά και τις ευθύνες της απέναντι στον λαό και στην ιστορία. Γιατί, τελικά, ο πιστός λαός είναι αυτός που θα κατηχηθεί, θα παιδαγωγηθεί, θα μυσταγωγηθεί, θ' αναζητήσει στην ενορία του κανόνες και όρια ζωής.

Η λιτότητα και η πτωχεία είναι πάντοτε μέρος της κατανόησης του ευαγγελικού μηνύματος και του εσχολογικού μηνύματος του Χριστού. Δεν αντιλέγουμε στη λαμπρότητα, αλλά να μη μας διαφεύγει ότι και η λαμπρότητα της αναστάσεως περνά πάντοτε μέσα από την πτωχεία της φάτνης και της άκρας ταπεινώσεως του Κυρίου⁴⁸ (εικ. 4).

Βλέποντας στις τοιχογραφίες ενός παλαιού ναού την παράσταση της Θείας Λειτουργίας και τη Λειτουργία των αγίων ιεραρχών στην κόγχη του ιερού βήματος, θεωρούμε ότι δεν έχουμε ξανασυναντήσει στις μέρες μας έναν συλλειτουργό με τέτοια λαμπρότητα και ομορφιά αισθητική και πνευματική.

Τα άμφια, τα σκεύη, η τράπεζα, το κιβώριο, τα εξαπτέρυγα, οι κηροστάτες, όλα αποπνέουν αίσθηση μέτρου, ομορφιάς, λιτότητας, αρχοντιάς και διδάσκουν «έν άήχω φωνή» τα περί της σωτηρίας. Συμπαρασύρουν τον λαό σε άλλες σφαίρες και τον οδηγούν πατρικά στην πορεία προς τη Βασιλεία (εικ. 5).

Η τέχνη έχει αυτή τη δυνατότητα, να πάρει τον άνθρωπο από το χέρι και να τον οδηγήσει στην ομορφιά της αγιότητας. Άλλωστε η απόσταση που δημιουργεί μια

48. Θ. Παπαθανασίου, ό.π., σ. 207-208.

πολυτέλεια που σκοπεύει μόνο στον εντυπωσιασμό, αποστερεί τον άνθρωπο από την απλή ομορφιά και τη ζεστασιά του «πατρικού σπιτιού», είναι μια επιτηδευμένη ομορφιά και αίγλη, που ροκανίζει την Εκκλησία και δεν είναι λίγες οι φορές που γινόμαστε μάρτυρες ή απολογητές αυτής της εξεζητημένης επίδειξης πλούτου ή συνήθως κακού γούστου⁴⁹ (εικ. 5).

Τελευταία αφήσαμε τη διακονία του λόγου και κατά βάση την αισθητική του κηρυκτικού λόγου. Μέρος οργανικό της Λατρείας το κήρυγμα, ενταγμένο μέσα στη Θεία Λειτουργία, που τα κείμενά της σφύζουν από θεολογία, ποιητικότητα και γλωσσική αισθητική, δεν μπορεί να υστερεί και να δημιουργεί τελείως διάφορο κλίμα ή να ανατρέπει τη λογική της Λατρείας.

Ο λόγος που είναι το πιο εύκολο μέσο επικοινωνίας, όταν παύει να κομίζει εμπειρία, φτωχάινει επικίνδυνα για τον λαό, γιατί δεν τον χορταίνει με πράξη, αλλά με λόγια. Στις μέρες μας, η αντιαισθητική του δημόσιου λόγου φιλοξενείται σε κάθε ευκαιρία έκφρασης, ο δε ξύλινος πολιτικός λόγος, και όχι μόνο αυτός, κινείται ακόμα στα ρητορικά τερτίπια των σοφιστών της αρχαιότητας, όπου η μέριμνά τους ήταν όχι να μαρτυρήσουν την αλήθεια, αλλά να παρουσιάσουν τη δική τους αλήθεια ως πραγματική.

Έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς τα σύγχρονα «εργαστήρια ρητορικής και λόγου» ξεπηδούν παντού για να διδάξουν την τέχνη της «θεωρίας της αφηγήσεως και της αφηγηματολογίας» και μάλιστα ηλεκτρονικά. Ο διαδου-

49. Ο.π., σ. 218.

κτιακός τόπος του Πανεπιστημίου του MIT κάνει ειδικά μαθήματα για τη νέα γνωσιακή επιστήμη⁵⁰.

Ο Φρειδερίκος Νίτσε, αλλά και οι αρχαίοι Έλληνες σοφιστές, αποτελούν την πηγή μελέτης και πληροφόρησης των επιδόξων ρητόρων. Είναι χαρακτηριστικά αυτά που υποστηρίζουν, παρουσιάζοντας το βιβλίο του Νίτσε «Μαθήματα ρητορικής», ότι «η τέχνη του ρήτορα έγκειται στο να μην αφήσει ποτέ να διαφανεί το τεχνητό. Εξ ου και το χαρακτηριστικό ύφος, το οποίο όμως είναι προπάντων ένα προϊόν υψηλής τέχνης, όπως ακριβώς και η «φυσικότητα» του καλού ηθοποιού.

Ο αληθινός ρήτορας μιλάει έχοντας ως βάση το ήθος του υπ' αυτόν αντιπροσωπευομένου προσώπου ή πράγματος. Εφευρίσκει τις καλύτερες απολογίες και επιχειρήματα, που συνήθως μόνον ο εγωϊσμός τα ανακαλύπτει, τα πιο πειστικά λόγια και τους τρόπους του λέγειν.

Το αξιοσημείωτο σε αυτόν τον ρήτορα είναι ότι μέσω της τέχνης του, μέσω μιας αλλαγής προσώπων και μιας σωφροσύνης που τον διέπει, βρίσκει πάντα και στρέφει προς όφελός του κάθε τί που μόνον ο πιο εύγλωττος δικηγόρος του κάθε ανθρώπου και του κάθε κόμματος, ο εγωϊσμός, θα μπορούσε να βρει. Πρόκειται για μια ανταλλαγή του εγώ, όπως γίνεται στους δραματουργούς. Ο Goethe τονίζει πως όλα τα πρόσωπα που παρουσιάζονται στον Σοφοκλή είναι οι καλύτεροι ρήτορες, διότι όταν έχουν μιλήσει όλοι, έχει κανείς την εντύπωση ότι η υπόθεσή τους είναι η πιο δίκαιη και η καλύτερη⁵¹.

50. www.mariakakaboylia.pblogs.gr

51. Ο.π.

Από αυτήν την τοποθέτηση και μόνο αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο δρόμος του κηρύγματος είναι σε τελείως άλλη προοπτική και λογική, καθώς δεν φιλοδοξεί ο ιεροκήρυκας να εμφανιστεί ως ο δικηγόρος του Θεού και έμπειρος περί τον εγωισμό, ούτε ήρωας του Σοφοκλή, ώστε να δικαιωθεί ο λόγος της παρουσίας και της επιτυχίας του μόνον⁵².

Παρ' όλ' αυτά, στο πλαίσιο των μαθημάτων της ομιλητικής συχνά προσπαθούμε να καθοδηγήσουμε τους νέους ή υποψήφιους ιεροκήρυκες για τον τρόπο με τον οποίο θα εργαστούν, για να φέρουν σε πέρας το δύσκολο και πολυεύθυνο έργο της διακονίας του λόγου. Το τονίσαμε και άλλη φορά ότι στην εκκλησιαστική παράδοση ο λόγος του κηρύγματος χαρακτηρίζεται μυστήριο, γιατί οδηγεί λαούς στη σωτηρία.

Πρόσφατα, έγιναν ειδικά αφιερώματα θεολογικών περιοδικών για το θέμα του κηρύγματος και αξιόλογες εκδόσεις⁵³, με θέσεις και απόψεις ανθρώπων που ελευ-

52. Είναι τελείως διαφορετικό το πνεύμα των «Ομιληρίων» της Τουρκοκρατίας και των «μαθημάτων ρητορικής» που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς με σκοπό να βοηθήσουν το έργο του κηρύγματος, μετά τον 17^ο κυρίως αιώνα και αναφερόμαστε στα έργα των Μ. Πηγά, Θ. Κορυδαλέως, Γ. Κορέσιου, Γ. Βλάχου, Λ. Αλατίου, Κοσμά Ιερομονάχου, Β. Συρόπουλου, και άλλων, όπου βασικά ασχολούνται με τη διδακτική του Ευαγγελικού λόγου. Βλ. για περισσότερα Δ. Κούκουρα, *Η ρητορική και εκκλησιαστική Ρητορική*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2006. Ν. Μυλωνίδη, *Το Κυριακοδρόμιο του Νικηφόρου Θεοτόκη, οι ομιλίες του στις Κυριακές του έτους και τα χαρακτηριστικά τους*, Θεσσαλονίκη 2011 (Μεταπτυχιακή – διπλωματική εργασία στο τμήμα Θεολογίας του ΑΠΘ) αδημοσίευτη.

53. Βλ. περιοδ. *Θεολογία*, том. 83, τευχ. 2 (2012). Περιοδ. Σύ-

κάνθησαν στη διακονία του άμβωνος ή αγωνιούν για τη διάδοση του ευαγγελικού λόγου. Έχουν ενδιαφέρον όλες οι απόψεις, γιατί φαίνεται πως κάποιοι ποιμένες πραγματικά ξαγρυπνούν για την τροφοδοσία του ποιμνίου τους και είναι βέβαιο ότι αυτή η πνευματική τους αγρύπνια δεν θα πάει χαμένη, διότι ο Θεός βλέπει τον αγώνα και ανταποκρίνεται στην πρόσκληση της δωρεάς της χάριτός Του.

Ας μην ξεχνούμε πως πριν από δύο χιλιάδες (2000) και πλέον χρόνια, όταν κάποιοι άλλοι ποιμένες ξαγρυπνούσαν για τα δικά τους ποίμνια, τότε έδωσε ο Θεός και αυτοί οι απλοί ποιμένες έγιναν συνομιλητές των αγγέλων και μέτοχοι του θαύματος του ουρανού. Τελικά ο Θεός αποκαλύπτεται μόνο σε αυτούς που αγρυπνούν για τα ποίμνιά τους. Εμείς, απλώς, συνοψίζοντας την εμπειρία όλων αυτών των ανθρώπων, κάνουμε κάποιες πρακτικές σκέψεις και προτάσεις που θεωρούμε ότι μπορεί να βοηθήσουν κάποιους ανθρώπους στο έργο τους, σχετικά με τη πραγμάτευση ενός θέματος κηρύγματος:

1. Τράβηξε αμέσως την προσοχή του κοινού, βρίσκοντας έναν εύστοχο τρόπο για να κάνεις την εισαγωγή. Χρήσιμα εργαλεία γι' αυτό είναι: ένα καλό ρητό ή μια μεστή θεματική πρόταση ή ακόμα μια αναφορά για τον

ναξη, τευχ. 83 (2003). Καραθανάση Α., *Απαντα αγ. Αθανασίουτου Παρίου*, τ. Α', Πάρος 2006. Κ. Κασσίνη, *Η ρητορική των διδασχών του Μηνιάτη*, τ. Α', Η Αντίθεση, Αθήνα 1999. Επίσης Κούκουρα Δ., «Μεταδίδοντας το μήνυμα», *Θεολογία*, τ. 82, τευχ. 2, σ. 203-219. Κ. Νικολακόπουλου, *Τα ρητορικά σχήματα της διονοίας στα ιστορικά βιβλία της Κ. Διαθήκης*, Κατερίνη 1993.

τόπο όπου εκφωνείται ο λόγος και την αφορμή του κηρύγματος.

2. Καθόρισε αμέσως το αντικείμενο της ομιλίας, το οποίο μπορεί ν' αντληθεί από τα αναγνώσματα, την εορτή, την υμνολογία της ημέρας, την εικόνα της εορτής και μη ξεχνάς πως ο λόγος του κηρύγματος δεν είναι μια διάλεξη για οποιοδήποτε θέμα, αλλά λόγος λειτουργικός προς σωτηρία και όχι προς ενημέρωση για την κοινωνική πραγματικότητα. Ο ακροατής θα πρέπει αμέσως να ξέρει το θέμα και να μην έχει καμιά απορία ή κενό, γι' αυτό είναι σημαντικό το ρητό ή η θεματική πρόταση να φανερώνουν εξ αρχής τον πυρήνα του θέματος που θα αναπτύξεις.

3. Βρες τις λέξεις-κλειδιά της περιχοπής, πάνω στις οποίες θα εστιάσεις το ενδιαφέρον και την ανάπτυξη του θέματος. Η αναζήτηση βιβλιογραφίας θεωρείται μια ακόμη καλή κίνηση για εκζήτηση βοήθειας από τους Πατέρες. Ένα καλό πρώτο σχεδιάγραμμα θα βοηθούσε σημαντικά την εργασία. Χρησιμοποίησε κατανοητές λέξεις και παραδείγματα για να είναι αποτελεσματική η ομιλία. Η ορολογία που πιθανόν να χρησιμοποιήσεις καλό θα είναι να μην είναι δυσνόητη ή διφορούμενη και να μη επιδέχεται άλλες ερμηνείες, που μπορεί να μεπερδέφουν τον ακροατή.

4. Χρησιμοποίησε στοιχεία, τα οποία θα πρέπει να παρουσιαστούν έτσι ώστε να αναδεικνύουν το θέμα και να ελκύουν το ενδιαφέρον των ακροατών και αμέσως μετά στοιχεία και παραδείγματα που προτείνουν λύσεις στο ζήτημα. Η ζωή της Εκκλησίας έχει πλούτο τέτοιων παραδειγμάτων.

5. Καλό θα είναι ο λόγος να μη είναι βαρύς από άποψη ύφους και να ποικίλλει η πραγμάτευση του θέματος με σωστά επιλεγμένα χωρία ή γνωμικά ή ακόμα και με περιστατικά από συναξάρια και γεροντικά, κυρίως των νεωτέρων αγίων της Εκκλησίας, που είναι ιδιαίτερα προσφιλείς στο ακροατήριο. Ο μέσος τόνος της φωνής και το προσωπικό ύφος είναι ο καλύτερος τρόπος να κερδίσεις το ενδιαφέρον του ακροατηρίου.

6. Εξήγησε με σαφήνεια το θέμα, ώστε να μην υπάρχουν σκοτεινά σημεία. Πρέπει να είσαι απόλυτα πειστικός και να αντιλαμβάνεται ο ακροατής ότι κατέχεις απόλυτα το θέμα, δεν χωρούν αμφιβολίες σε μια ομιλία που πρέπει να δώσει απαντήσεις ή και να λύσει απορίες και προβλήματα. Χρειάζεται επίδειξη δυναμισμού, ψυχραιμίας, σιγουριάς, αυτοπεποίθησης, βεβαιότητας ότι μαρτυρείς την αλήθεια. Χρησιμοποίησε στον κατάλληλο χρόνο τις απόψεις και τις εμπειρίες προσώπων που ο ακροατής σέβεται και εκτιμά.

7. Πρέπει ο ακροατής να βεβαιωθεί ότι αυτά που λες πρώτος εσύ τα ασπάζεσαι και τα βιώνεις, άρα αληθεύεις κατά πάντα και ο λόγος σου να είναι «ἄλατι ἡρτυμένος», δηλαδή να έχει όλο εκείνο το ήθος και ύφος που απαιτεί ο λαός από τους δασκάλους και τους μυσταγωγούς του. Ο τόνος της φωνής σου να φανερώνει την πνευματική σου καλλιέργεια, αλλά και τη φιλανθρωπία. Η όποια «ράβδος εξουσίας» σου δόθηκε είναι για να προπορεύεσαι ως πνευματικός καθοδηγητής και όχι για να ξύνεις πληγές.

8. Στόχος του κηρύγματός σου η παραμυθία, η παράκληση, η ελπίδα, η ένταξη του ανθρώπου στην κοινό-

τητα, η αλλαγή σκέψης και ζωής, η πρόταση προτύπων, η απαρχή μιας νέας πορείας. Μακάρι να μπορούσες να πεις το του Απ. Παύλου: «μιμηταί μου γίνεσθε, καθὼς καγὼ Χριστοῦ». Το κλείσιμο της ομιλίας πρέπει να γίνει δυναμικά, με σιγουριά ότι δίνουμε λύση, με κάποιο συγκεκριμένο μήνυμα που να αγγίζει την ψυχή του ανθρώπου και να μην υποτιμᾷ την προσωπικότητά του.

9. Η γλώσσα του ομιλητή απλή, κατανοητή, αισθητικά τέλεια, χωρίς λεκτικούς λαϊκισμούς, χωρίς δυσνόητους όρους, χωρίς επίδειξη γλωσσικής ή μορφωτικής ανωτερότητας. Το κήρυγμα, ιδιαίτερα, που είναι ερμηνεία του λόγου της Αγ. Γραφής, δεν μπορεί να γίνεται σε γλωσσικό ιδίωμα δυσκολότερο του αρχαίου κειμένου, το οποίο υποτίθεται ερμηνεύει.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 1^η: Μη φορτώνεις το ακροατήριό σου με πλήθος ιδεών και προτάσεων, γιατί θα δυσκολευτεί να τα συκρατήσσει όλα και πιθανώς στο τέλος να μη θυμάται τίποτα, ούτε εκείνα που για εσένα έχουν σημασία. Χρησιμοποίησε μικρές προτάσεις και δώσε προσωπικό τόνο στον λόγο σου, όπως θα μιλούσες σε έναν φίλο.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 2^η: Μην προσπαθήσεις να περάσεις στον λόγο σου τις δικές σου εμμονές. Ό,τι ενδιαφέρει εσένα δεν ενδιαφέρει απαραίτητα και τον λαό. Σκέψου απλά ότι είσαι μόνο αγωγός του λόγου της Εκκλησίας.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 3^η: Αν σου ανατεθεί να συνθέσεις ένα γραπτό κήρυγμα πρέπει να βρεις τον ρυθμό του ομιλητή. Ο λογογράφος γράφει τον λόγο, αλλά ο λόγος ανήκει στον ομιλητή, σε αυτόν που τον εκφωνεί. Αν σου ανατεθεί να διαβάσεις ένα γραπτό κήρυγμα, πρέπει να βρεις τον ρυθμό του κειμένου και να κάνεις το κείμενο απόλυτα

δικό σου. Ομιλητής που δεν συμφωνεί με τα γραφόμενα, που δεν τα ασπάζεται, που δεν αναγνωρίζει το κείμενο ως δικό του, προτιμότερο είναι να μην το εκφωνεί, γιατί αδικεί και το κείμενο και τον εαυτό του.

Και μη λησμονείς ότι μια καλή πνευματική προετοιμασία για το κήρυγμα είναι να αφεθείς ολοκληρωτικά στα χέρια του Θεού και να του δανείσεις το στόμα σου.

Ανακεφαλαιώνοντας τις παραπάνω σκέψεις, πρέπει να πούμε πως «η προσωπική σχέση του ανθρώπου με τον Θεό, δεν είναι πάντα δεδομένη και δεν υπάρχει καμιά εγγύηση για σταθερότητα, πρόοδο και διάρκεια».

Συχνά ξεκινάει ο νέος κληρικός με ζήλο και ενθουσιασμό, αλλά στην πορεία τα πρώτα προβλήματα και οι εγγενείς δυσκολίες αλλάζουν αυτή την πορεία. Όμως, τουλάχιστον, ας προσπαθήσει όσο ο Θεός θα του παραδί-δει την ευθύνη της σωτηρίας του κόσμου, να κρατήσει την πρώτη αγωνία του και τον πρώτο φόβο και ενθουσιασμό, για τη σωστή τέλεση της Λατρείας. Είναι το άπαν της ιερατικής του διακονίας και το μέγιστο της αποστολής του.

Αυτό που μας ενδιαφέρει, κυρίως, είναι πώς να κρατήσουμε τον λαό γύρω από την ενορία και πώς η ενορία θα καταστεί το κέντρο της ζωής των ανθρώπων. Γι' αυτό κάποιες λεπτομέρειες που φαντάζουν ίσως μικρές, εντούτοις αν τις προσέξουμε μπορούν να αποβούν χρήσιμα εργαλεία στην ποιμαντική διακονία. Και πρώτα:

Η ανοικοδόμηση ενός ναού θα πρέπει να γίνει με όλη εκείνη την ευθύνη ότι δημιουργούμε παράδοση και πολιτισμό που δεν είναι αυτοφυής, αλλά έχει κάποιες προϋποθέσεις και θεολογικές παραμέτρους, που πρέ-

πει να γνωρίζουν οι κτήτορες και οι ναοδόμοι και είναι ανάγκη να τις σεβαστούν. Η διακόσμηση του ναού, να έχει χαρακτήρα ιστορήσεως και όχι απλά μιας κακόγουστης διακόσμησης. Οι εικόνες και τοιχογραφίες, να είναι έργα «χειρών ανθρώπων» και προϊόντα προσευχής και πίστεως και όχι φωτοτυπημένος τοιχογραφικός διάκοσμος. Πολυέλαιοι και καντήλια με γούστο, μεράκι και αισθητική απλότητα. Έπιπλα του ναού με λιτότητα και αρχοντιά.

Η διακόσμηση του ναού στα μυστήρια, δεν είναι ευθύνη των γραφείων τελετών, αλλά αποκλειστικό έργο του ιερέως να ελέγξει τι θα μπει και πώς θα στολιστεί, σε μια χαρά ενός γάμου ή μιας βαπτίσεως. Η ευθύνη και το ενδιαφέρον του ιερέως, συμβάλλει στη αποφυγή του κιτς και στην ισοτιμία μεταξύ των μελών της ενορίας, χωρίς διαχωρισμούς.

Η ακουστική του ναού δεν είναι ευθύνη ενός ηχοτεχνικού, αλλά κυρίως του αρχιτέκτονα και στην ιστορία μας βλέπουμε ότι αυτό το πετύχαιναν οι παλαιοί ναοδόμοι. Εφ' όσον, όμως, δεν είναι εφικτό, καλό θα είναι οι ηχητικές εγκαταστάσεις να μη διώχνουν τον λαό και να μη δημιουργούν καταστάσεις που θυμίζουν μουσουλμανικές χώρες. Η Λατρεία αφορά τους βαπτισμένους χριστιανούς και όχι τους περιόικους της ενορίας.

Ο φωτισμός του ναού καλό θα είναι να εκμεταλλεύεται τη χρήση του φυσικού φωτός, αλλά και η χρήση του ηλεκτρικού να γίνεται με φειδώ, ώστε να δημιουργείται μια ισορροπημένη κατάσταση και ανεκτή στους εκκλησιαζομένους. Η πληθώρα των λαμπτήρων, δεν προσθέτει

δόξα και η αντικατάσταση των καντηλιών με λαμπτήρες αντιβαίνει στην παραδοσιακή αισθητική.

Το τυπικό των ακολουθιών καλό θα είναι να τηρείται με ευλάβεια. Οι πιστοί προσέρχονται με πόθο συμμετοχής. Όσο σεβαστούμε εμείς την τάξη, τόσο θα σεβαστούν και αυτοί τη Λατρεία. Η άνεση με την οποία προσθαφαιρούμε τροπάρια, ευχές και δεήσεις, δεν συμβάλλουν στον σεβασμό της κοινής Λατρείας. Η συνεργασία με τους ψάλτες στο τι θα ψάλλουν και πώς θα ψάλλουν είναι πολλαπλά ωφέλιμη για την κοινότητα. Ο τονισμός ότι ο ψάλτης δεν είναι αυτόνομο στοιχείο, αλλά εκφραστής της κοινότητας που εκφράζει τον σεβασμό όλων στα τελούμενα είναι ένα στοιχείο άξιο υπογραμμίσεως.

Η συμπεριφορά και η λεγόμενη γλώσσα του σώματος στις ακολουθίες, οι μετρημένες κινήσεις και ο τρόπος συνεννόησης και συνεργασίας με ψάλτες, επιτρόπους και συνεργάτες, προσδίδουν μια σοβαρότητα στο έργο και στα τελούμενα. Οι εκφωνήσεις και η ανάγνωση των ευχών καλό θα είναι να βοηθούν τον πιστό να κατανοεί τα ακροούμενα και να συμμετέχει κατά το δυνατόν απαντώντας στις αιτήσεις, έστω και χαμηλόφωνα. Η συμμετοχή είναι το ζητούμενο.

Η αμφίεση είναι καθορισμένη από την παράδοση εδώ και αιώνες, δεν το αγνοούμε, αλλά συχνά παραθεωρείται αυτό το θέμα, η δε πρόταξη του ατομικού γούστου και προσωπικών αισθητικών επιλογών, η προκλητική πολυχρωμία και η άμετρη πολυτέλεια, δεν συμβάλλουν σε μια ευταξία, όπως την δίδαξαν οι Πατέρες της Εκκλησίας (εικ. 6).

Η καθαριότητα του ναού, ακόμα και η χρήση καθαρού κεριού και ευώδους θυμιάματος, δείχνουν την πρόνοια

και την ευαισθησία για μια Λατρεία του Θεού «μετά αιδούς και εὐλαβείας».

Το κήρυγμα στη σωστή του θέση, αμέσως μετά τα αναγνώσματα, βοηθάει ώστε να πεισθεί ο λαός να μάθει να λειτουργείται πραγματικά και όχι μηχανικά (δηλαδή επίσκεψη στο ναό για το μνημόσυνο ή κατά την ώρα της μεταλήψεως). Αν ο ιεροκήρυκας ζητά το ακροατήριο, ας φροντίσει να το αποκτήσει στην ώρα που πρέπει και όχι την ώρα που θέλει ο κάθε περαστικός από τον ναό. Πώς θα μάθει ο λαός να λειτουργείται και να διψά για τον λόγο του Ευαγγελίου, δηλαδή τον Χριστό, όταν με τόση άνεση μεταθέτουμε δομικά στοιχεία της Λατρείας σε στιγμές πολύ κρίσιμες για τη Λειτουργία, όπως είναι η ώρα του κοινωνικού και η τελευταία προσωπική προετοιμασία του πιστού για το ποτήριο της ζωής; Κι αν ακόμα καταφέρει ο ιεροκήρυκας να φέρει στον ναό ανθρώπους για να ακούσουν αυτόν, σημαίνει ότι ο λόγος του έχει αυτονομηθεί από τη Λατρεία και αυτό που ενδιαφέρει το κοινό του δεν είναι ο λόγος του Χριστού, αλλά ο δικός του ανθρώπινος και ρητορικός, ίσως, λόγος.

Η θεία μετάληψη, το ουσιαστικότερο στοιχείο της Λατρείας και ο βασικός λόγος της συναξέως, ας μην υποβαθμιστεί από τις πλαϊνές θύρες του ναού, επειδή βιαζόμαστε να τελειώνουμε γρήγορα ή να τελέσουμε, σε μέρα αναστάσιμη, τα μνημόσυνα. Η αδιαφορία για τον Χριστό περνά στη λογική των ανθρώπων και δυστυχώς δεν αφήνει καλές εντυπώσεις σε πιστούς που αγαπούν και νοιάζονται για τη Λατρεία. Αν για την ιερότερη στιγμή της Θείας Λειτουργίας επιφυλάσσουμε τέτοια αντιμετώ-

πιση, τι θα μας εμποδίσει άραγε να κάνουμε ό,τι άλλο θα θέλαμε;

Η Λατρεία δεν τελειώνει με την απόλυση και το «δι' εὐχῶν», γι' αυτό καλό θα είναι να υπάρχει η πρόνοια, ώστε οι πιστοί να έχουν τη δυνατότητα να γνωριστούν μεταξύ τους και με τους λειτουργούς. Μια προσωπική σχέση των αδελφών μιας ενορίας με τους πατέρες είναι ό,τι καλύτερο θα μπορούσε να συμβεί σε κάποιο χώρο του ναού αμέσως μετά τη Θεία Λειτουργία. Δεν μπορείς να θέλεις να γνωρίσεις τον Θεό και να μη γνωρίζεις τον αδελφό σου.

Η Λατρεία είναι υπόθεση όλων μας, αλλά η ευθύνη της τάξεως και της τελέσεώς της πέφτει στις πλάτες των κληρικών. Έχοντας την αίσθηση ότι είναι έργο Χριστού και μυστήριο ενότητας και σωτηρίας των πάντων μπορούμε να αποφύγουμε πολλά λάθη δείχνοντας μόνο τον ανάλογο σεβασμό.

Η συνεχής επικαιροποίηση της λειτουργικής φράσης «ὁ ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καὶ ὧδε ἡμῖν ἀοράτως συνῶν» μπορεί επίσης να μας κάνει να βιώσουμε την παντοτινή παρουσία Του ανάμεσά μας και να μας κάνει πιο προσεκτικούς στη διακονία του έργου Του (εικ. 7).

Ο λόγος περί αισθητικής και ομορφιάς της Λατρείας θα είχε νόημα όταν δεχόμασταν ότι η Λατρεία απευθύνεται σε έναν Θεό που επτώχευσε για μας και η ομορφιά θα ήταν πραγματική ομορφιά όταν εκφράζει και διακονεί την αγάπη τόσο του Θεού όσο και των ανθρώπων⁵⁴.

54. Ν. Καυκιού, www.psyche.gr/diosmos.htm

Η άλλη «ομορφιά», που επιβάλλεται πάντα «κατά τη σωστή μας γνώμη», αυτή ενέχει τον κίνδυνο του ναρκισσισμού και πολύ φοβούμαι ότι μπορεί να καταστρέψει την, από τη φύση της, όμορφη λειτουργική μας παράδοση (εικ. 8, 9).

2. Ναοδομία, Λατρεία, τέχνη, αισθητική και αρχιτεκτονικός διάκοσμος του ναού

Λέξεις κλειδιά: *Ναός, ναοδόμος, αρχιτεκτονική, εικονογραφικό πρόγραμμα, αγιογραφία, φως, ήχος*

ΠΑΡΑ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ότι από το 843 μ.Χ. πέρασαν πάνω από έντεκα αιώνες, από τότε δηλαδή που η Εκκλησία θέσπισε να εορτάζει, να τιμά, να πανηγυρίζει, να διδάσκει την τιμή της εικόνας του Θεού και των αγίων Του και κατ' επέκταση την ωραιότητα και το ανθρώπινο πρόσωπο που το τίμησε με την ενανθρώπησή Του ο ίδιος ο Λόγος του Θεού, εν τούτοις ποτέ το ανθρώπινο πρόσωπο δεν πολεμήθηκε με τόση εικονοκλαστική μανία όσο στις μέρες μας. Και όμως η Εκκλησία, για πολλούς αιώνες τώρα, βοά «*ἐν συγγραφαῖς, ἐν νοήμασιν, ἐν θυσίαις, ἐν ναοῖς, ἐν εἰκονίσμασιν*»⁵⁵ και αγωνίζεται ν' αρθρώσει τον λόγο της τέχνης, έναν λόγο σωτήριο τελικά, γιατί η παιδαγωγική και η μυσταγωγική αξία του είναι αδιαμφισβήτητη. Είναι το βιβλίο μας, είναι ο δάσκαλός μας.

Η τέχνη είναι ένας δρόμος επικοινωνίας που τον βάδισαν οι πνευματικοί μας πρόγονοι ιχνηλατώντας στα βήματα εκείνων που, όταν χρειάστηκε, έγιναν ομολογητές και μάρτυρες της πίστης μας. Τελικά ήταν μια ιχνηλασία

55. Συνοδικόν της Κυριακής της Ορθοδοξίας.

σωτήριος, γιατί προσδιόρισε τον τρόπο της υπάρξεώς τους.

Στον άνθρωπο υπάρχει μια εικονιστική λειτουργία ταυτόσημη σχεδόν με τη βιολογική του υπαρξη, που τον σπρώχνει ν' αναζητά τη βεβαιότητα του φυσικού και νοητικού προσανατολισμού του⁵⁶. Χωρίς τις εικόνες το ανθρώπινο πνεύμα δεν θα μπορούσε ν' αντιληφθεί το μυστήριο της ζωής του και τον τρόπο της υπάρξεώς του. Έτσι, λοιπόν, έχοντας ο άνθρωπος αυτήν την εικονιστική ιδιότητα και δυνατότητα επικοινωνίας, διατηρεί τη συλλογική μνήμη των γενεών που πέρασαν και διαφυλάσσει κατά κάποιον τρόπο τον πολιτισμό του⁵⁷. Οι πιστοί μέσα στη λειτουργική σύναξη αποκαθιστούν, μέσω των λειτουργικών τεχνών, των εικόνων και της θείας Λατρείας, τον σύνδεσμό τους με όλη την Εκκλησία, ουράνια και επίγεια, σε μια εσχατολογική προοπτική⁵⁸. Όπως το κήρυγμα γίνεται φορέας της χάριτος του Θεού, έτσι και η εικόνα, η οποιαδήποτε οπτική εικόνα στον ναό που συμβάλλει στην ομορφιά, αλλά και κάθε λειτουργική τέχνη γίνεται φορέας της θεολογικής αλήθειας της Εκκλησίας. Γι' αυτό η τέχνη μόνο μέσα στο πλαίσιο της θείας Λατρείας μπορεί να υπάρχει και να λειτουργεί μυσταγωγικά, να είναι τέχνη λειτουργική, να παραμυθεί, να διδάσκει αφώνως, ως ανταπόδομα αγάπης, σε αυτούς

56. Α. Κοντόπουλου, «Η σημασία της ποιητικής εικόνας», περιοδ. *Σύννορο*, τ. 36 (1965), σ. 89.

57. Ο.π.

58. Α. Ι. Σούλτζ, *Η Βυζαντινή Λειτουργία*, μτφρ. π. Δημήτριος Τζέρπος, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1998, σ. 50.

που διψούν για την αλήθεια και προσπαθούν ν' αφουγκρασθούν το ηδύτατο εκχύλισμα της καρδιάς των υμνογράφων, να συλλαβίσουν τον λόγο των ιερών εικόνων, να νιώσουν τις αγωνίες των αρχιτεκτόνων, να οσφρανθούν την ευωδία της προσευχής, που ως θυμίαμα κατευθύνεται ενώπιον του θρόνου του Θεού του τρισαγίου.

Με αυτόν, λοιπόν, τον λειτουργικό της ρόλο η τέχνη ενός ναού, που αντανακλά τη διάταξη του κόσμου, με τους τρούλους να συμβολίζουν τους κεκλιμένους ουρανοί, την αψίδα με τη Θεοτόκο, τη γέφυρα προς τα άνω, τους τοίχους, τα τόξα, τις καμάρες, τα σταυροθόλια, τους εικονιζόμενους αγίους και μάρτυρες⁵⁹, βγαίνει έξω από τα όρια της κοινής αισθητικής και δημιουργεί μια μυστική αίσθηση χαράς, μια αίσθηση μετοχής στα τελούμενα, μια βεβαιότητα παρουσίας του Θεού. Η οποία πιστοποιείται με τον λόγο της τέχνης, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά το απόσταγμα της εμπειρίας και της προσευχής των ανωνύμων και επωνύμων μαϊστόρων, οι οποίοι ταπεινά δέχθηκαν «τὸν φωτισμὸν τῆς ψυχῆς, τῆς καρδιάς καὶ τῆς διανοίας καὶ εὐθύναν τὰς χεῖράς των εἰς τὸ ἀρίστως διαγράφειν τὸ εἶδος τῆς ἐμφερείας Του, τῆς παναχράντου Αὐτοῦ μητρὸς καὶ πάντων τῶν ἁγίων», όπως λέει η ευχή εις αγιογράφων⁶⁰.

Η κάθε μορφή τέχνης μέσα στη Λατρεία συνυπάρχει και συλλειτουργεί με τις άλλες, όλες αλληλοπροϋποτί-

59. Βλ. σχετικά στο Λ. Ουσπένσκυ, *Εικόνα ή έργο τέχνης*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1991, σ. 23-42.

60. Διονυσίου εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Πετρούπολις 1909, (φωτοαναστατική έκδοση), εκδ. Σπανός, ά.χ., σ. 5.

θενται και αλληλοπεριχωρούνται, η κάθε μία ασκεί τον δικό της διακονικό ρόλο και εκφράζει με τον δικό της ιδιαίτερο τρόπο το μυστήριο της Εκκλησίας⁶¹. Έτσι θα πρέπει να τις βλέπουμε πάντοτε όλες μαζί, ως ένα ενιαίο σύνολο. Ίσως αυτό που έλειψε στις μέρες μας είναι η καλή γνώση της ιστορίας της Λατρείας μας, η προσεκτική ανάγνωση του εικαστικού, του αρχιτεκτονικού ή του τελετουργικού λόγου, η σαφής γνώση του «τι» και του «πως» της λειτουργικής πράξης, η βίωση της λογικής της Λατρείας και όσων περιβάλλουν αυτήν τη λογική ως μέσο αγωγής, παιδαγωγικής εποπτείας, αισθητικής διδασχής, καλλιτεχνικής προπαιδείας κ.λπ.

Δυστυχώς όταν χάνεται το αληθινό όραμα της εκκλησιαστικής μας τέχνης, τότε αυτή που την υποκαθιστά είναι κενή από ιερό και πνευματικό περιεχόμενο, δεν είναι όπως ένα ποιητικό «προσόμοιο» ενταγμένο σε μια ακολουθία προσευχής, δεν είναι «εύχηγτος ύπαντή» μέσα σε μια σύναξη στρατευομένης και θριαμβεύουσας Εκκλησίας, αλλά πολλές φορές γίνεται και πρόσκομμα πνευματικό.

Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν περιπτώσεις κακοτεχνιών στη ζωγραφική ή άγνοια των κανόνων της ορθόδοξης ζωγραφικής, αλλά και στις άλλες λειτουργικές τέχνες, όπως η ναοδομία, η ξυλογλυπτική, η μεταλλοτεχνία κ.λπ., που μπορεί μεν να θέλουν να παρουσιασθούν ως πρωτοτυπία ή ως ατομικό κατόρθωμα του καλλιτέχνη, δυστυχώς όμως δημιουργούν αρνητικά αισθήματα στους

61. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη είσοδος στην Εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 27.

πιστούς, προκαλούν ταραχή ή φόβο, αλλά και τείνουν να επιβάλλουν μια αισθητική άποψη που μόνο σύγχυση δημιουργεί για το τι είναι το ωραίο στην αισθητική μας παράδοση.

Αυτή η «τέχνη» δυσφημεί την παραδοσιακή ορθόδοξη καλλιτεχνική κληρονομιά, αλλά και διαστρέφει το νόημα της παράδοσης. Άραγε πώς αντιλαμβανόμαστε την παράδοση σήμερα; Έχω την αίσθηση ότι ο καθένας τη βλέπει διαφορετικά. Όμως παράδοση είναι ό,τι μας παραδίδεται αλλά και ό,τι εμείς παραλαμβάνουμε, ανάλογα με τη δεκτικότητά μας, επόμενοι των πατέρων μας και παραδινόμαστε σε αυτό με αγάπη, υπακοή και αίσθηση χρέους ότι συνεχίζουμε να ιχνηλατούμε στον δρόμο τους, χαράζοντας βέβαια και τον δικό μας δρόμο για τις επόμενες γενιές.

Παραδείγματα υπάρχουν πολλά, που αξίζει τον κόπο να θιγούν. Πριν από καιρό σεβαστός φίλος, κληρικός στη Βραζιλία, μου κοινολόγησε τον προβληματισμό του για τον νέο ναό που αποφάσισαν να οικοδομήσουν στην Μπραζιλία για λογαριασμό της ελληνικής κοινότητας. Επί πολύ καιρό συζητούσαν για το μέγεθος του ναού, για το σχήμα του, τον ρυθμό του και βέβαια οι συζητήσεις γίνονταν με αρχιτέκτονες Έλληνες, που μεγάλωσαν και σπούδασαν στη Βραζιλία και Βραζιλιάνους, που δεν ήταν καν ορθόδοξοι, δηλαδή αγνοούσαν εν πολλοίς τις αρχές της ορθόδοξης ναοδομίας. Κάποια σχέδια που έπεσαν στο τραπέζι των συζητήσεων δεν ήταν τίποτε άλλο παρά αντιγραφές από το διαδίκτυο. Πρέπει να πούμε ότι στην ίδια πόλη υπάρχουν Ρώσοι, Βούλγαροι, Σύριοι ορθόδοξοι, οι οποίοι, όμως, οικοδομώντας τους ναούς τους στη

φιλόξενη Βραζιλία, αντέγραψαν ο καθένας και έναν ναό της χώρας του.

Στην αγωνία του ο ιερέας μου ζήτησε κάποια σχέδια από την Ελλάδα, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους αρχιτέκτονές του. Του έστειλα, λοιπόν, κάποιες έτοιμες μελέτες που εκπονήθηκαν από την τεχνική υπηρεσία του Ο.Δ.Ε.Π.⁶² πριν από πολλά χρόνια και περιελάμβαναν σχέδια ναών για διάφορες περιοχές της Ελλάδος, π.χ. για κάποια πόλη, για την περιοχή της Ηπείρου, των νησιών, της Μακεδονίας, που βέβαια δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια απλή αντιγραφή σε σμίκρυνση ή σε μεγέθυνση γνωστών ναών της Ελλάδος, στον ρυθμό της δρομικής βασιλικής ή της τρουλαίας και της σταυροειδούς μετά τρούλου, όπως και ναών των Κυκλάδων. Τα πράγματα δυσκόλεψαν για τον ιερέα, γιατί στο αρμόδιο συμβούλιο της ελληνικής παροικίας, που θα αποφάσιζε για τον ναό, ο καθένας ήθελε έναν ναό που θα του θύμιζε την ιδιαιτέρα του πατρίδα, οι δε προτάσεις έφταναν μέχρι και για αντίγραφα της Αγια-Σοφιάς. Απόφαση δεν βγήκε τελικά ακόμα.

Άλλος γνωστός μου ιερέας ανέλαβε σε πόλη της Βορείου Ελλάδος να οικοδομήσει έναν προσκυνηματικό ναό που θα συγκέντρωνε το κοινό των προσφύγων του Πόντου. Κι εδώ οι ίδιες ιστορίες για αντίγραφα της Παναγίας Σουμελά ή άλλων γνωστών ναών κ.λπ. Έτσι, έχοντας υπόψη αυτές τις δύο ιστορίες, άρχισα σταδιακά να «δικαιολογώ» τους επισκόπους στο εξωτερικό που προ-

62. Ειδική υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος αρμόδια για θέματα ναοδομίας.

τιμούν ν' αγοράσουν έναν ναό από τους Προτεστάντες ή τους Ρωμαιοκαθολικούς, παρά να χτίσουν έναν ναό ή τους εν Ελλάδι επισκόπους που αρκούνται στην τυφλή αντιγραφή παλαιών προτύπων και έτσι γλιτώνουν από τα προβλήματα.

Όμως λύνεται έτσι το πρόβλημα; Δυστυχώς στον ελληνικό χώρο εδώ και πολλά χρόνια κτίζονται πολλοί νέοι ναοί, αλλά δεν κτίζονται εκκλησίες-μνημεία που να δημιουργούν παράδοση και τέχνη, ν' αποκαλύπτουν τον πολιτισμό της εποχής τους και τις δυνατότητες των νεοελλήνων να συνεχίσουν μια σεβάσμια παράδοση, προσθέτοντας όμως και ένα λιθαράκι που θα χαρακτήριζε την εποχή των κτητόρων. Ιδίως όταν σε πόλεις όπου διατηρούνται βυζαντινά μνημεία κτίζονται ναοί χωρίς την αίσθηση του μέτρου, τότε οι συγκρίσεις είναι μοιραίες και αποκαρδιωτικές.

Αυτό που λείπει κυρίως από τους σύγχρονους ναοδόμους μας, αλλά και τους κτήτορες, δηλαδή επισκόπους και λαό, είναι η γνώση της χρήσης του ναού. Κάθε έργο αρχιτεκτονικής είναι κυρίως έργο που εξυπηρετεί μια ανάγκη και αυτή η ανάγκη είναι που καθορίζει και επηρεάζει και τη διάταξή του, αλλά και το οικοδομικό του πρόγραμμα. Άλλες ανάγκες εξυπηρετούσε μια βασιλική προ Χριστού και άλλες ανάγκες μετά, όταν χτίστηκαν οι πρώτες χριστιανικές βασιλικές. Άλλες οι ανάγκες Λατρείας ενός ναού εβραϊκού, άλλες ενός ναού των εθνικών. Ο κάθε ναός προσαρμοζόταν στις λειτουργικές ανάγκες και στις ιδιαιτερότητες της κάθε Λατρείας⁶³. Ο χριστιαν-

63. Ι. Φουντούλη, *Λειτουργική Α΄. Εισαγωγή στη θεία Λατρεία, Θεσσαλονίκη*, σ. 39 και εξ.

νικός ναός είναι «εκκλησία», δηλαδή χώρος συνάθροισης πιστών και παραμονής τους εντός του ναού, όχι ως θεατών αλλά ως οργανικών μελών της λειτουργικής πράξης. Ο αρχαιοελληνικός ναός, για παράδειγμα, ήταν ναός που έπρεπε να κρατήσει τον λαό κοντά του, γι' αυτό απέδιδε μεγάλη σημασία στην εξωτερική εμφάνιση και έτσι επιβαλλόταν στους πιστούς, διότι όλα τα δρώμενα γίνονταν εκτός του ναού, στον οποίο έμπαινε μόνο το ιερατείο της εποχής⁶⁴. Αντίθετα, ο χριστιανικός ναός απέβλεπε στο να κρατήσει τους πιστούς με την αρχιτεκτονική και καλλιτεχνική διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου. Γι' αυτό ο Φίσσερ χαρακτηρίζει τον ναό των εθνικών ως «χτισμένο προς τα έξω» και τον ναό των χριστιανών ως «χτισμένο προς τα έσω»⁶⁵.

Μάρτυρας αυτής της σκέψης είναι η λιτή και απείριτη στον εξωτερικό της διάκοσμο Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, της οποίας όμως το εσωτερικό έχει μιαν ανέλπιστη σε πλούτο διακόσμηση, η οποία, εντασσόμενη στο λειτουργικό πλαίσιο της θείας Λατρείας, μετέστρεψε κατά την παράδοση, όπως καταγράφεται στο Χρονικόν του Νέστορος, έναν ολόκληρο λαό τον 9^ο αιώνα στον Χριστιανισμό. Εκεί λειτούργησε η οργανική ενότητα αρχιτεκτονικού μέτρου και θείας Λατρείας, ίσως στην πιο δυναμική έκφρασή της. Η ιστορία θέλει τους Ρώσους να εκστασιάζονται από την ανυπέβλητη ομορφιά που συνάντησαν στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης και

64. Π. Μιχελή, *Αισθητική θεώρηση της Βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1972, σ. 49.

65. Ό.π.

αυτή η αρμονική ενότητα αρχιτεκτονικής και λειτουργικού λόγου, εικονογραφίας και υμνολογίας να τους οδηγήει στην πίστη.

Μέσα στον ορθόδοξο ναό η διαμόρφωση και η διάπλαση του χώρου, μαζί με τον ζωγραφικό ή ψηφιδωτό διάκοσμο, μας αποκαλύπτουν έναν κόσμο που δεν τον φανταζόμαστε απ' έξω. Ένας βασικός λόγος γι' αυτό είναι ότι η έκφραση της ψυχικής διάθεσης του πιστού είναι να ζήσει περισσότερο με τον εσωτερικό του κόσμο τα τελούμενα εντός του ναού παρά με τον εξωτερικό, ενώ με την εξωτερική λιτότητα θέλει να υπερτονίσει τη σημασία του περιεχομένου. Ο Στρυγκόβσκι τονίζει χαρακτηριστικά ότι «ο χριστιανικός ναός έκαμε τον εσωτερικό του χώρο φορέας της ιδέας, ώστε αυτός κυρίως να καθορίζει τη μορφή που θα πάρει το εξωτερικό περίβλημα του ναού». Αν, δηλαδή, ο αρχιτέκτονας της κλασικής εποχής δούλευε το έργο του όπως ο γλύπτης το μάρμαρο σκαλίζοντάς το από έξω προς τα μέσα, ο βυζαντινός αρχιτέκτονας το δούλευε όπως ο αγγειοπλάστης τον πηλό από μέσα προς τα έξω. Ο πρώτος έδινε στη μορφή ένα περιεχόμενο, ο δεύτερος στο περιεχόμενο μία μορφή⁶⁶.

Θεωρούμε, όμως, εξαιρέτως αναγκαίο να έλθουμε στα καθ' ημάς, στο σήμερα. Στις ορθόδοξες κοινότητες του εξωτερικού τα πράγματα είναι δύσκολα, γιατί δεν υπάρχουν οι θεολογικές προϋποθέσεις των αρχιτεκτόνων που θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν να δημιουργήσουν κάτι νέο, το οποίο όμως να μπορεί να υπηρετεί τη Λατρεία και να μην δημιουργεί προβλήματα.

66. Ό.π., σ. 54.

Κυρίως γίνεται μια μίξη στοιχείων που προσπαθούν να συναγωνιστούν τους ρωμαιοκαθολικούς ή προτεσταντικούς ναούς, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Όταν για παράδειγμα χτίσουν μια τρουλαία βασιλική, η εσωτερική διακόσμηση θυμίζει άλλο πράγμα, ακόμα και η διάταξη των καθισμάτων κατά το πρότυπο των ρωμαιοκαθολικών ναών, όπου θα πρέπει οι πιστοί καθήμενοι να παρακολουθούν τα τελούμενα, στερεί από τον ναό αλλά και από τους πιστούς το πνεύμα της ασκητικής διάστασης της Λατρείας⁶⁷. Στον ορθόδοξο ναό δεν υπήρχαν ποτέ καθίσματα αλλά στασίδια, για να υποστηρίζονται οι αδύναμοι στον κόπο. Πολλές φορές δε οι εγχάρακτες επιγραφές που υπάρχουν στο εξωτερικό του ναού και λένε «δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες ... κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς ...» (βλ. *Ματθ. ια΄ 28*), δίνουν την κακή εντύπωση ότι ο ναός είναι χώρος σωματικής αναπαύσεως και όχι ασκήσεως.

Στον ελλαδικό χώρο όπου θα περίμενε κανείς τα πράγματα να είναι καλύτερα, δυστυχώς δεν είναι. Οι λίγες εκκλησίες-μνημεία που έγιναν, εάν έγιναν, υπογραμμίζουν τον κανόνα που θέλει την επανάληψη και την αντιγραφή να βασιλεύουν. Η τάση για το έσω ανταγωνίζεται την τάση που κινείται προς τα έξω. Φτιάχνουμε τους ναούς και ξοδεύουμε τεράστια ποσά για την εξωτερική «καλλιτεχνική» διακόσμηση με πέτρα, τούβλα από μάρμαρο, που προσπαθούν να μιμηθούν άγνωστο τι ή γίνονται εξω-

67. Βλ. Ι. Φουντούλη, «Το πνεύμα της θείας λατρείας», *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 53. Βλ. και Γ. Φίλια, «Το ασκητικό στοιχείο στην ορθόδοξη λατρεία», *περιοδ. Σύναξη*, τεύχ. 53 (1995), σ. 57-64.

τερικά επιχρίσματα με μαρμαρόσκονη και δημιουργούμε απομίμηση κυβόλιθων, συναγωνιζόμενοι την αισθητική των εργολάβων των γύρω από τον ναό πολυκατοικιών. Οι ειδικοί θέλουν τα κτήρια του αιώνα μας, που είναι φτιαγμένα από σίδηρο και μπετόν, να έχουν μια διάρκεια ζωής πενήντα-εξήντα (50-60) χρόνων. Άρα για ποια διάρκεια μνημείων συζητάμε;

Η απώλεια της αισθητικής οδηγεί στην απώλεια του μέτρου και η απώλεια αυτή οδηγεί στη νεκρή απομίμηση, στην εμπορευματοποίηση της τέχνης, στην εκμετάλλευση των κτητόρων από ανθρώπους που νομίζουν πως δημιουργούν παράδοση. Αλλά και όταν ακόμη θέτουμε κάποιες αρχές, κάπου στην πορεία χάνεται το μέτρο. Δηλαδή δημιουργούμε ναούς τεράστιους, γιατί πιστεύουμε πως κάποτε θα πρέπει να χωρέσει μέσα όλος ο πληθυσμός της πόλης μας. Παρατηρούμε σε μικρά χωριά και μικρές πόλεις να γίνονται πράγματα που είναι αχρείαστα και δεν έχουν καμία λογική να γίνονται σήμερα. Για παράδειγμα χτίζονται κιβώρια επί της Αγίας Τραπέζης, οικοδομείται σύνθρονο που δεν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί ποτέ ή γίνεται ακριβός μαρμαρόγλυπτος άμβωνας ενώ δεν υπάρχει περίπτωση ν' ανέβει ποτέ διάκονος ή αναγνώστης επάνω σε αυτόν. Τα δε τέμπλα συναγωνίζονται στο ύψος τα αγιορείτικα ξυλόγλυπτα του 18^{ου} αιώνα. Ο χώρος του ναού, πέρα από τα στασίδια που υπάρχουν περιμετρικά, γεμίζει με καθίσματα, τα οποία στερούν και τον πιο ευλαβή πιστό από τη δίωρη άσκηση του μέσα στη θεία Λατρεία. Στις μεγάλες πόλεις, αλλά και σε άλλες μικρότερες, άρχισαν να κτίζονται «ναοί-πο-

λυκατοιχιείς» διώροφοι, τριώροφοι, για την κάλυψη κάθε εκκλησιαστικής δραστηριότητας.

Έτσι έχουμε ναούς που λόγω ύψους και θέσης έχουν μπαλκόνια, όπου άνετα ο πιστός μπορεί ν' «απολαμβάνει» το λόγευμα στον Θερμαϊκό ή στον Σαρωνικό. Έχουμε ναούς που λόγω ύψους και μεγέθους χρησιμοποιούν ανελκυστήρες, ώστε ο ιερέυς να μπορεί ν' ανεβαίνει στον γυναικωνίτη για να κοινωνεί τους πιστούς, με αποτέλεσμα το «μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε» να χρειάζεται προφανώς λεκτική τροποποίηση. Για να μην αναφερθούμε στις περιπτώσεις εκείνες, κυρίως των Μυστηρίων του Γάμου ή της Βαπτίσεως, όπου ο ιερουργός του μυστηρίου καλεί τους πιστούς «να καθίσουν για ν' αρχίσει το μυστήριο», προσπαθώντας έτσι να επιβάλλει μια ιδιότυπη λειτουργική ευταξία. Έχουμε άλλοτε ναούς όπου αντί να οικοδομήσουν ένα ξεχωριστό βαπτιστήριο, όπως θα το ήθελε η παράδοση, βλέπει κανείς στο βόρειο κλίτος μία τεράστια μαρμάρινη κολυμβήθρα που όχι μόνο δημιουργεί πρόβλημα στη λιτανευτική πορεία της Μικράς και της Μεγάλης εισόδου, αλλά και δείχνει άγνοια της ιστορίας της Λατρείας μας.

Τα νέα υλικά κατασκευής, η χρήση μπετόν, η δυσκολία να υποτάξουμε τον χώρο, δημιουργούν ανυπέρβλητα ενίοτε προβλήματα στο έργο της αγιογράφησης του ναού. Τεράστιοι τρούλοι 250 τετραγωνικών μέτρων καλούνται να αγιογραφηθούν, τα σφαιρικά τρίγωνα από 4 γίνονται 8, γιατί ο ξυλότυπος δεν μπορεί να γίνει. Έτσι, αντί να έχουμε ιστορημένους τους τέσσερις Ευαγγελιστές, ψάχνει ο αγιογράφος θέματα για να γεμίσει τον χώρο. Δημιουργούνται εξέχοντα γείσα με οδοντωτό διάκοσμο,

που επίσης είναι πρόβλημα στην αγιογράφηση του ναού. Φαίνεται μερικές φορές πως ο ναοδόμος δεν λαμβάνει υπόψη του ή αγνοεί παντελώς το έργο του αγιογράφου που θα κληθεί να δώσει περιεχόμενο στο έργο του. Τον αγνοεί ακόμα και στα όχι λεία και καλά επιχρίσματα, με αποτέλεσμα ο ναός να θέλει αρκετή επεξεργασία πριν αγιογραφηθεί. Η δε χρήση του φυσικού φωτός και του ήχου είναι ένα ακόμα πρόβλημα, που στο τέλος καλείται να το λύσει ο ηλεκτρολόγος ή ο ηχοτεχνικός.

Στην ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας οικοδομήθηκε ο καθεδρικός ναός των Τιράνων, ένα έργο πνοής του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, ο οποίος έδωσε ιδέες, ενέπνευσε, έκανε διεθνή αρχιτεκτονικό διαγωνισμό στον οποίο συμμετείχαν τα καλύτερα αρχιτεκτονικά γραφεία με ενδιαφέρουσες προτάσεις. Επικράτησε η μία πρόταση που έδωσε ένα κομψοτέχνημα με ιδιαίτερους συμβολισμούς. Όμως δυστυχώς το όλο έργο πάσχει στο θέμα της ακουστικής του ναού, το οποίο βέβαια προσπάθησαν να λύσουν με εσωτερική επένδυση ηχομονωτικών υλικών, αλλά χάθηκε η δυνατότητα να αγιογραφηθεί όλος ο ναός, αφού η εσωτερική επιφάνεια είναι αδύνατο να δεχτεί ζωγραφικό διάκοσμο. Να γιατί τα μεγάλα βυζαντινά μνημεία πρέπει να αποτελούν υποδείγματα τελειότητας και μελετητικής σοφίας, αφού κατόρθωσαν να δαμάσουν φως και ήχο. Στοιχεία σημαντικά για έναν χώρο Λατρείας και συνάθροισης ανθρώπων.

Στην Ευρώπη και στην Αμερική γνωρίζουμε πως από μία αρχιτεκτονική που υπηρετούσε τη Λατρεία περάσαμε πλέον στη Λατρεία της αρχιτεκτονικής, όπου ο επισκέπτης μιας πόλης συγχέει τον ναό με την όπερα. Οι όποιες

ορθόδοξες εκκλησίες χτίστηκαν σε Αμερική, Καναδά, Αυστραλία, Ευρώπη θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως καλές αρχιτεκτονικές προσπάθειες, οι οποίες όμως δημιουργούν έναν ιδιότυπο «μονοθελητισμό», όπου το ίδιο θέλημα και το αισθητήριο του αρχιτέκτονα απορροφά τη θέληση, την αισθητική και τις ανάγκες της λατρευτικής κοινότητας⁶⁸.

Όταν δεν υπάρχει γνήσια λειτουργική ζωή και δεν βιώνεται σωστά η παράδοσή μας είναι επόμενο να μην υπάρχει και αληθινή τέχνη⁶⁹. Η κάθε τέχνη έχει το ήθος της, το οποίο συναρτώμενο με το ήθος της Λατρείας έχει τη δυνατότητα να προσλάβει την παράδοση και όλες τις άλλες πολιτιστικές «προσχώσεις», ώστε με μετριοπάθεια και σεμνότητα ν' αναδείξει όχι τον τελετουργό ή τον αρχιτέκτονα, αλλά τα τελούμενα και τον συμβολισμό τους⁷⁰. Αν το ήθος της τέχνης και της Λατρείας υποταχθεί στην ατομική αισθητική και στην επίδειξη, τότε το αποτέλεσμα είναι οπισθοδρόμηση και καλλιτεχνική έκπτωση. Η παράδοσή μας είναι παράδοση υψηλής αισθητικής και ελληνοπρεπούς λιτότητας, κάλλους και κλασικής συνέχειας, όπως έλεγε ο αείμνηστος δάσκαλός μας Ιωάννης Φουντούλης⁷¹. Αυτά τα στοιχεία πρέπει να είναι ο δάσκαλός μας στην ιερή καλλιτεχνική και αρχιτεκτονική μας αισθητική από σήμερα και στο εξής.

68. Κ. Καλοκύρη, *Η ναοδομία και η σύγχρονη τέχνη*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 50.

69. Α. Κεσελόπουλου, *Η λειτουργική παράδοση στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 170.

70. Ι. Φουντούλης, «Θεία λατρεία και τέχνη», *Όρθοδοξία*, περ. Β', έτος Γ', τεύχ. Β' (1996), σ. 228.

71. Ό.π.

3. Η αισθητική ως μέσο αγωγής και σωτηρίας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ενός ναού. Τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες. Κανόνες και προϋποθέσεις

Λέξεις κλειδιά: Αγωγή του λαού, διάκοσμος, εικονογραφία, εικονογραφικοί κύκλοι, λειτουργικός κύκλος, ευπρέπεια, ευταξία

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ παράδοση όλος ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των ανθρώπων ξεκινούσε και κατέληγε στον ναό. Δεν υπήρχαν στιγμές στη ζωή του ανθρώπου, από τη γέννησή του ως τον θάνατό του, που να μην περνούσε από τη θαλπωρή της ενοριακής – εκκλησιαστικής ζωής. Ακόμα και οι επαγγελματικές ή αγροτικές εργασίες ήταν συνδεδεμένες με αγιαστικές πράξεις ή ευχές εκ μέρους της Εκκλησίας. Η διοικητική, επίσης, δομή του κράτους υπάκουε σε αυτό τον ρυθμό. Βλέπουμε τον αυτοκράτορα να μετέχει ενεργά στη θεία Λατρεία και κατά την είσοδό του στον ναό, αλλά και κατά τη λιτανευτική πορεία της Μεγάλης Εισόδου, όπου προσκόμεζε τις δικές του προσφορές στη Θεία Ευχαριστία. Η σχέση δε του λαού με τη λειτουργική ζωή ήταν μια σχέση καθημερινή και πολύ συχνή, διότι και το τυπικό της Εκκλησίας, αλλά και η δομή των ακολουθιών βοηθούσε στην ενεργή συμμετοχή του λαού στην ψαλμωδία.

Η αίσθηση των πιστών ήταν ότι ζούσαν σε μια παραδείσια κατάσταση, ανάμεσα στη γη και τον ουρανό:

«ἡμεῖς δε εἰσερχόμεθα εἰς παράδεισον ἢ τὸν οὐρανὸν τὸν θεῖον ναόν...»⁷² (εμεῖς εἰσερχόμαστε στον παράδεισο παρά στον ουρανό στον θεῖο ναό) και κάπου αλλού λέγει ο ἅγιος Συμεών της Θεσσαλονίκης: «ὁ δὲ ναὸς τοῦτον τὸν κόσμον (δηλοῖ) καὶ τὰ ὑπεράνω μὲν τοῦ ναοῦ τὸν ὀρώμενον οὐρανόν, τὰ κάτω δὲ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ αὐτόν τὸν παράδεισον. Τὰ ἔξωθεν δὲ τὰ κατώτερα μέρη καὶ τὴν γῆν μόνην αὐτήν, διὰ τοὺς ἀλόγως ζῶντας καὶ μηδὲν ὑψηλότερον ἔχοντας»⁷³ (ο ναός δηλώνει αὐτόν τον κόσμο και τα πάνω μέρη του ναοῦ τον ουρανό που βλέπουμε, τα κάτω ὅσα υπάρχουν στη γη και τον ἴδιο τον παράδεισο. Τα εξωτερικά στοιχεία δηλώνουν τα κατώτερα μέρη και μόνο τη γη γι' αὐτοὺς που ζουν χωρὶς τη λογική και δεν ἔχουν τίποτα πιο υψηλό). Οι δε πιστοὶ ἦταν διαρθρωμένοι σε τάξεις, ὄχι μόνο οι κληρικοὶ ἀλλὰ και οι λαϊκοί, και αὐτὴ ἡ διαφοροτικότητα στις κατηγορίες τους κατέτασσε και σε διαφοροτικές θέσεις μέσα στον ναό (τελειωτικοί = οι ιερωμένοι, τελειούμενοι = οι μοναχοὶ και οι πιστοί, καθαιρόμενοι = οι κατηγούμενοι, οι εν μετανοία, οι ενεργούμενοι)⁷⁴. Οι ιερεῖς στο Βῆμα, ο λαός στον Κυρίως Ναό και οι λοιποὶ στον Νάρθηκα (εικ. 1).

Ο ναός δεν εἶναι ἀπλὰ ευκτήριος οἶκος, ἀλλὰ «ἐπίγειος οὐρανός... ἀντιτυπῶν τὴν σταύρωσιν, τὴν ταφήν, τὴν ἀνάστασιν, χώρος ἔνθα καὶ ἡ ψυχοτρόφος τράπεζα»⁷⁵

72. PG 155, 360.

73. PG 155, 337-340.

74. Πηδάλιο, σ. 142. Βλ. περί των κατηγουμένων Ν. Βούλγαρη, Κατήχησις Ιερά, ἡτοι της θείας και ιεράς λειτουργίας ἐξηγήσις, Βενετία 1681, σ. 21.

75. Ο.π.

(επίγειος ουρανός... που αποτυπώνει τη σταύρωση, την ταφή, την ανάσταση, χώρος όπου υπάρχει και η ψυχοτρόφος τράπεζα). Τα δομικά του στοιχεία πήραν σιγά-σιγά συμβολική και δογματική έννοια και θα λέγαμε πως πα-ραμένουν αναντικατάστατα εδώ και αιώνες⁷⁶.

Την πρώιμη χριστιανική εποχή και κατά την αποστο-λική περίοδο η έννοια του ναού ταυτιζόταν με τον ευ-κτήριο οίκο, λίγο αργότερα με τις κατακόμβες, κατόπιν με τις πρώτες βασιλικές, που μετά το 313 μ.Χ. μετα-τρέπονται σε ναούς. Από εκεί και πέρα η διαμόρφωση της Λατρείας, η οργάνωση της εκκλησιαστικής ζωής, η αύξηση του πληρώματος και η αλλαγή των συνθηκών της ζωής επέβαλλαν την ανάγκη της δημιουργίας ναού, ως χώρου συνάξεων λειτουργικών και ως κέντρου της ζωής των ανθρώπων.

Η λειτουργική καθημερινότητα των πιστών, η μετοχή τους και η συχνότατη παρουσία τους στον ναό, μπορεί να βοηθήσει τον σημερινό άνθρωπο και μελετητή να κατα-νοήσει την αισθητική της ναοδομίας και της χριστιανικής τέχνης. Η αλλαγή των λειτουργικών δεδομένων στην επο-χή μας μας εμποδίζει για παράδειγμα να κατανοήσουμε σήμερα τη χρήση του νάρθηκα σαν ένα σημαντικό στοι-χείο της λειτουργικής και ποιμαντικής δραστηριότητας.

Ο χώρος των κατηχουμένων και των εν μετανοία έχει μετατραπεί σε χώρο κηροπωλησίας ή άλλων θρησκευτι-κών αντικειμένων και βιβλίων. Πράγματα που κάποτε ήταν αυτονόητα τώρα χάθηκαν και χρειάζεται μελέτη

76. Κ. Καλοκύρης, *Ναοδομία και σύγχρονη τέχνη*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 57.

για να ξαναβρούμε την αξία τους. Για τους παλαιούς πιστούς ο φυσικός βίος και η πνευματική ζωή ήταν ένα και ίσως ο πνευματικός βίος ήταν δυνατότερος και πιο αληθινός. Έτσι, υπακούοντας στον λόγο του Απ. Παύλου έδιναν άλλη προοπτική στη ζωή τους και στην προσέλευσή τους στον ναό «προσερχώμεθα μετὰ ἀληθινῆς καρδίας ἐν πληροφορίᾳ πίστεως ἐρραντισμένοι τὰς καρδίας ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς, καὶ λελουμένοι τὸ σῶμα ὕδατι καθαρῷ»⁷⁷ (ας προχωρήσουμε με ειλικρινή διάθεση και με βεβαιότητα στην πίστη μας, με την καρδιά καθαρή από τις κακές διαθέσεις και με το σώμα πλυμένο και καθαρό).

Έτσι, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε την ύπαρξη και τη χρήση του αιθρίου και της κρήνης στους παλαιοχριστιανικούς ναούς και να δούμε πώς τα σύμβολα βρίσκουν την πραγμάτωσή τους ή νοηματοδοτούν και αυτή την απλή νήψη. Ό,τι θα έκανε ένας πιστός μπαίνοντας στο δικό του σπίτι, έκανε το ίδιο μπαίνοντας και στον οίκο του Κυρίου, όμως εδώ η νήψη αποκτούσε και πνευματικό νόημα, αλλά και έδινε άλλη προοπτική.

Πάντως, η ζωή του πιστού μέσα στον ναό εξελίσσεται ως μια πορεία μέσα στο φως και η αρχιτεκτονική διάταξη του ναού αντλεί την ιδέα της παρουσίας του φωτός μέσα από τα ίδια τα λειτουργικά-υμνολογικά κείμενα: «ἐν τῷ ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν», «οὐρανὸς πολύφωτος ἢ ἐκκλησία ἀνεδείχθη ἅπαντας φωταγωγοῦσα τοὺς πιστοὺς», «Δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς...» (δοξολογία), «ἐκ νυκτός ὀρθρίζει τὸ

77. Εβρ. 10, 22-23.

πνεῦμα μου πρὸς σὲ ὁ Θεός, διότι φῶς τὰ προστάγματά σου ἐπὶ τῆς γῆς», «φῶς ἰλαρὸν ἀγίας δόξης» κ.λπ.

Τα «φωταγωγικά» και τα «εξαποστειλάρια» ἔχουν εκφράσεις που ενισχύουν την αίσθηση του φωτός. Η περιγραφή δε του Παύλου Σιλεντιάριου ή του Προκοπίου στο «περί κτισμάτων» για την παρουσία του φωτός στους ναούς είναι ενδεικτική της σχέσεως κειμένων Λατρείας, θεολογίας και αρχιτεκτονικής. Ο φωτισμός ήταν πάντοτε με προσοχή μελετημένος, ὡστε να μπορούσε να συνδεθεί κατάλληλα με τη Λειτουργία. Η Λειτουργία αρχίζει όταν οι πρώτες ακτίνες πέσουν πάνω στον ναό και κυρίως στον τρούλο και στην κόγχη του βήματος «ὅπου ἀεὶ διαγελαῖ πρῶτον ἡ ἡμέρα»⁷⁸ (εικ. 2, 3).

Οι βυζαντινοὶ αρχιτέκτονες ἤξεραν να χρησιμοποιοῦν μελετημένα τη χρήση του φυσικοῦ φωτός και ὅπως στην Αγία Σοφία οι Ανθέμιος και Ισίδωρος φρόντισαν ὡστε τα ανοίγματα των παραθύρων να εἶναι «διαρκεῖς ἀγωγοὶ φωτός»⁷⁹, ἔτσι και οι μετέπειτα ναοδόμοι, εκμεταλλευόμενοι τον προσανατολισμό του κτηρίου, αξιοποιοῦν το φως, ὡστε καθῶς αὐτό εισέρχεται στον ναό να δημιουργεῖ τη διαρκή αίσθηση της κίνησης και αὐτή η συνεχῆ μετακίνηση του φωτός ζωντανεύει τον χώρο, φωτίζει διαρκῶς τις επιφάνειες, προβάλλει κάθε τόσο ἄλλες μορφές αγίων που ιστοροῦνται στους τοίχους και δημιουργεῖ την ιδέα του φωτός που ἔρχεται ἄνωθεν, «η συνομιλία του ουρανοῦ και της γῆς» (εικ. 4, 5, 6).

78. Προκοπίου, *Περί κτισμάτων*, εκδ. Βόνης, σ. 176. Βλ. και Μ. Καλλιγά, *Η αισθητική του χώρου της ελληνικής εκκλησίας στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1946, σ. 45.

79. Προκοπίου, *Περί κτισμάτων*, εκδ. Βόνης, σ. 176.

Σε απόλυτη σχέση και συνάρτηση τώρα βρίσκεται και η ζωγραφική ιστορία της εκκλησίας⁸⁰. Η ζωγραφική υποτάσσεται, βέβαια, στην αρχιτεκτονική, υποβοηθώντας τη μορφή του κτηρίου, όμως είναι βέβαιο πως οι αρχιτέκτονες λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τις εικαστικές απαιτήσεις των ζωγράφων, που ξεδίπλωναν την ιστορία της πίστης και του δόγματος, σύμφωνα πάντα με ένα εικονογραφικό πρόγραμμα, που από τον 8^ο αιώνα και μετά και κυρίως μετά το 843 μ.Χ., άρχισε να παίρνει μια αποκρυσταλλωμένη μορφή και βασιζόταν κυρίως στις δογματικές αντιλήψεις της εποχής και τα δόγματα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου.

Η έννοια της Θείας Ενανθρωπήσεως, χάρις στην οποία έγινε εφικτή η απεικόνιση του Θεού, καθώς και ο συμβολισμός που άρχισε να διαμορφώνεται σιγά-σιγά στην ιεράρχηση των τμημάτων του ναού (νάρθηκας, κυρίως ναός, βήμα, άμβωνας, πρόθεση, διακονικό, Αγία Τράπεζα) έπαιξαν σημαντικό ρόλο, τόσο στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής του ναού, όσο και στην τελική διαμόρφωση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού. Εξ άλλου η Θεία Λειτουργία και οι άλλες ακολουθίες, με την καθορισμένη κίνηση των λειτουργών (Μ. Είσοδος, αναγνώσματα, εξορκισμοί, βάπτισμα, ακολουθίες, λιτή κ.λπ.) λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψιν και ήταν οι σταθερές της ορθόδοξης ναοδομίας.

Βεβαίως, πρέπει να πούμε πως σήμερα με τον σύγχρονο τρόπο εργασίας και τα νέα υλικά δομής δεν έμεινε ανεπηρέαστη η ναοδομία, η οποία μπορεί μεν να αντι-

80. Μ. Καλλιγά, ό.π., σ. 59.

γράφει παλαιότερους τύπους ναών, πιστεύοντας ότι έτσι συντηρεί την παράδοση, αλλά οι νέοι τεχνίτες και ναοδόμοι αγνοούν κυρίως τη λειτουργική χρήση του ναού και τις απαιτήσεις αυτής της χρήσης. Αυτό σημαίνει ότι όποια αλλαγή κι αν γίνει στον τρόπο κατασκευής του ναού, διαταράσσει τη σχέση αρχιτέκτονα και ζωγράφου. Θα λέγαμε πως σήμερα η θέληση του αρχιτέκτονα απορροφά τη θέληση και τον προγραμματισμό του ζωγράφου, με αποτέλεσμα το όποιο εικονογραφικό πρόγραμμα που έχει σχεδιαστεί και ιστορηθεί να μην μπορεί να εφαρμοστεί, όταν διαταράσσεται αυτή η σχέση.

Στην παράδοση που διαμορφώθηκε εδώ και 12 αιώνες, αλλά και νωρίτερα ακόμη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, ο ναός θεωρούταν μια μικρογραφία του σύμπαντος κόσμου. Με αυτή τη λογική διαμορφώθηκαν δύο κεντρικοί, θα λέγαμε, άξονες, που αντιστοιχούν συμβολικά με τον ουρανό και τη γη. Ο κατακόρυφος άξονας με αφετηρία τον τρούλο και ο κατά μήκος άξονας, στον οποίο κυριαρχεί η αψίδα του Ιερού Βήματος.

Θα λέγαμε, δηλαδή, πως τα ανώτερα τμήματα του ναού συμβολίζουν τον ουρανό και τα κατώτερα τη γη και τον κόσμο. Στον κατακόρυφο άξονα, δηλαδή στον τρούλο, ιστορείται ο Χριστός Παντοκράτορας, κυκλούμενος από αγγελικές δυνάμεις και προφήτες. Στα σφαιρικά τρίγωνα απεικονίζονται οι τέσσερις Ευαγγελιστές, που μαρτυρούν την ενσάρκωση και τη Θεία Οικονομία και θα λέγαμε πως συνδέουν τα γήινα με τα επουράνια, στον χώρο του κυρίως ναού. Με τα θέματα αυτά, σε συνδυασμό με την μορφή της Κυρίας Θεοτόκου στην αψίδα του Ιερού Βήματος, στον τύπο της Πλατυτέρας των ουρανών,

καθορίζεται ο λεγόμενος δογματικός εικονογραφικός κύκλος.

Ο Παντοκράτωρ, έκφραση του δόγματος του ομοουσίου, «ὁ Πατὴρ ἅμα καὶ ὁ Υἱός» και η Θεοτόκος στο τεταρτοσφαίριον της κόγχης, «ἡ κλίμαξ ἢ Ἐπουράνιος, δι' ἧς κατέβη ὁ Θεός», «ἡ τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνάψασα», δια του εν αγκάλαις υιού της⁸¹. Μετά το δόγμα υπάρχει η Λατρεία, η οποία επιβεβαιώνει αυτό με τον καλύτερο βιωματικό τρόπο και συνδέει τον κόσμο με τον Πατέρα. Ο λεγόμενος λειτουργικός εικονογραφικός κύκλος είναι κυρίως ο κύκλος που καλύπτει τους χώρους του Ιερού Βήματος, με τις παραστάσεις της Θείας Λειτουργίας, της κοινωνίας των Αποστόλων, των συλλειτουργούντων Ιεραρχών, του Μελισμού ή παλαιοδιαθηκικά θέματα, που έχουν να κάνουν με προτυπώσεις της αναστάσεως και της ευχαριστίας (φιλοξενία Αβραάμ, ο Ιωνάς εξερχόμενος εκ της κοιλίας του κήτους κ.λπ.).

Η παράσταση της Θείας Λειτουργίας –μεγάλη είσοδος– είναι ένα θέμα που μερικές φορές φεύγει από την κόγχη του βήματος και κυκλώνει τον Παντοκράτορα, ως παράσταση της ουράνιας Θείας Λειτουργίας. Αυτό που κυρίως πρέπει να προσεχθεί στην παράσταση της συλλειτουργίας των Ιεραρχών είναι να ιστορηθούν ιεραρχικά πρώτα οι συγγραφείς ή υπομνηματιστές της Θείας Λειτουργίας και οι εξέχοντες των Ιεραρχών. Αυτό που παρατηρείται τελευταίως να ιστορούνται ανάμεσα στους Ιεράρχες και Μάρτυρες προσφιλείς των ιερέων, επιτρό-

81. Κ. Καλοκύρη, *Ουσία της Ορθοδόξου Αγιογραφίας*, Αθήνα 1950, σ. 23-24.

πων ή δωρητών, είναι ξένο στην παράδοσή μας και δεν μας βρίσκει σύμφωνους.

Ως χώρος των μαρτύρων και των άλλων αγίων προορίζεται ο χώρος του κυρίως ναού και των άλλων επιφανειών που υπάρχουν στα κλίτη και πάντοτε σε κοντινότερη απόσταση από τους πιστούς για να δημιουργείται η αίσθηση ότι είναι δίπλα μας, ως πρότυπα ζωής, προς παραδειγματισμό και ελπίδα σωτηρίας. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει αγιολογικό καθαρά κύκλο, που θα ιστορούνται όλες οι κατηγορίες των αγίων, οσίων, ομολογητών, μαρτύρων, νεομαρτύρων κ.λπ. Ο χριστολογικός ή ιστορικός εικονογραφικός κύκλος είναι ο κύκλος της μέσης και της ανώτερης ζώνης του ναού και ιστορούνται θέματα που αφηγούνται τη ζωή του Χριστού.

Είναι τα γνωστά θέματα του Δωδεκαόρτου, που τοποθετούνται κυρίως στις καμάρες που δημιουργούνται από τις κεραίες του σταυρού ή σε άλλου τύπου ναούς, τοποθετούνται κυκλικά, κατά τη φορά των δεικτών του ρολογιού, ξεκινώντας από τον Ευαγγελισμό και συνεχίζοντας με τις άλλες μεγάλες εορτές. Στις παραστάσεις αυτές μπορούν να προτεθούν θέματα από τη διδασκαλία και τα θαύματα του Κυρίου ή θέματα από τη ζωή της Κυρίας Θεοτόκου. Το ύψος, το ήθος και η αισθητική του εικονογραφικού διακόσμου συμπληρώνουν και αναδεικνύουν το έργο του ναοδόμου.

Οι χρωματικοί τόνοι μαζί με τη σωστή διάταξη των θεμάτων μπορούν πραγματικά να εμφανιστούν μπροστά στα μάτια των πιστών σαν ένα καλογραμμένο βιβλίο, που πρόθυμα θα διαβαζόταν από τους θεατές και τους αναζητητές της ιστορικής αλήθειας της πίστης. «Στόχος της

τέχνης είναι να ανταποκρίνεται σε δύο στοιχεία. Πρώτα, δηλαδή, στο τι θα καταφέρει να αισθάνεται ο άνθρωπος για τον Θεό μέσα στον ναό και δεύτερο στο πώς μέσα σε αυτό το κτήριο ο Δημιουργός θα σχετίζεται με το δημιούργημά του»⁸².

Η παράσταση του Παντοκράτορα στον τρούλο «που επιβλέπει επί τους υιούς των ανθρώπων» είναι ό,τι πιο δυναμικό έχει ο τρουλαίος ναός. Τι γίνεται, όμως, σήμερα όταν η σύγχρονη ναοδομία χάνει την αίσθηση των διαστάσεων του τρούλου και δημιουργεί τεράστιους χώρους που δύσκολα θα μπορέσουν να ιστορηθούν αγιογραφικά; Τι γίνεται όταν ο τεράστιος αυτός τρούλος στηρίζεται, γιατί δεν γίνεται αλλιώς, όχι σε τέσσερα αλλά σε οκτώ σφαιρικά τρίγωνα με έντονες τις γωνιακές απολήξεις τους; Τι γίνεται όταν η κόγχη του Ιερού Βήματος χάνει τις συμμετρικές της αναλογίες και αδυνατεί ο αγιογράφος να τοποθετήσει το θέμα της Πλατυτέρας, προσπαθώντας ν' αποφύγει τις αλλοιώσεις στο σχέδιο και τη μορφή των προσώπων;

Το τεταρτοσφαίριο της κόγχης με την πλατυτέρα είναι η τελική αγκαλιά που δέχεται το βλέμμα μας, καθώς αναζητά τη συνάντηση με το θείο. Η παρουσία των λειτουργούντων ιεραρχών στην πιο κάτω ζώνη μας εισάγει στο πνεύμα της αέναης ουράνιας Θείας Λειτουργίας και μας καλεί να συγχρονιστούμε στο «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ» των αγίων ιεραρχών. Πόσο διασπαστική θα ήταν η κακή τοποθέτηση των θεμάτων σε μια κακοφτιαγμένη κόγχη, που καμιά φιλότιμη προσπάθεια ζωγράφου

82. Κ. Καλοκύρη, *Ναοδομία και σύγχρονη τέχνη*, σ. 133.

δεν θα μπορούσε να απαλύνει; Άλλωστε, η ζωγραφική έρχεται να αναδείξει το κτήριο κι όχι να κρύψει τις ατέλειές του.

Το ίδιο πρόβλημα συναντά ο αγιογράφος και με τη δημιουργία πολλών γείσων που εξέχουν ή άλλοτε ο ανάγλυφος οδοντωτός διάκοσμος, που διαιρεί τις επιφάνειες χωρίς μελέτη και δημιουργεί πρόβλημα στην ανάπτυξη μεγάλων εικονογραφικών θεμάτων, κυρίως του δωδεκάορτου. Το ζήτημα δεν είναι καθόλου απλό και έχει μεγάλη σημασία στην αισθητική ανάδειξη του κτίσματος, αλλά και στην ολοκληρωμένη ανάπτυξη των θεμάτων, χωρίς προσθαφαιρέσεις προσώπων και στοιχείων του εικονογραφικού θέματος.

Όταν ακολουθούμε έναν πιστό, καθώς εισέρχεται σε έναν ναό από την είσοδο προς τον νάρθηκα και το μέσον του ναού, βλέπουμε πως οι εικόνες αλλάζουν σιγά-σιγά και είναι υπολογισμένες για το ύψος του ματιού. Είναι, δηλαδή, θα λέγαμε, κατασκευασμένες αποκλειστικά για τον άνθρωπο και σύμφωνα με τα ανθρώπινα μέτρα. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του ελληνικού πνεύματος στην τέχνη⁸³. Πολλές φορές μια εκκλησία από τον τρούλο ως κάτω, αν τη χωρίσουμε σε επτά ίσα μέρη θα δούμε πως αυτά τα σημεία πέφτουν επάνω σε κύρια στοιχεία χαρακτηριστικά της μορφής του ναού. Η αναλογία ενός προς επτά ή οκτώ φορές το κεφάλι σε σχέση με το σώμα, είναι συνηθισμένος κανόνας για τις αναλογίες του σώματος του ανθρώπου στον ελληνικό μεσαιώνα. Αυτόν τον κανόνα είχαν γλύπτες και ζωγράφοι της

83. Βλ. Μ. Καλλιγά, ό.π., σ. 59.

αρχαιότητας, αλλά αυτόν τον ίδιο κανόνα μας παραδίδει και ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά των Αγράφων, ζωγράφος και συγγραφέας της «Ερμηνείας»⁸⁴.

Η μελέτη των αναλογιών και των σχέσεων μπορεί να μας δώσει χρήσιμα συμπεράσματα για την κατασκευή μιας εκκλησίας. Η αναλογία του ενός προς επτά ή οκτώ, που υπάρχει στο ανθρώπινο σώμα και που τη βρίσκουμε τις εκκλησιές μας ίσως να μην θεωρείται ακριβές παράλληλο μεταξύ ανθρωπίνου σώματος και εκκλησίας, αν και δεν θα το απέκλεια, αλλά στην ελληνική αρχιτεκτονική πηγάζει φυσικά κι αυθόρμητα αυτή η μαθηματική σχέση. Αν αυτό το πνεύμα επικρατήσει και στην ιστόρηση του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού και τηρηθούν οι σωστές αναλογίες, τότε πραγματικά δημιουργείται ένα τέλει αισθητικό αποτέλεσμα, έτοιμο να μυσταγωγήσει τους θεατές στη βασιλεία του Θεού⁸⁵. Ο ζωγράφος, λοιπόν, λέει ο Π. Μιχελής «κρατάει στα χέρια του την υποσταση του αρχιτεκτονήματος, εύκολα μπορεί να το συντρίψει και δύσκολα να το τελειώσει. Έχει να βάλει στον χώρο του έναν κόσμο προσώπων ιεραρχημένο, κόσμο ζωντανό αλλά και ιδανικό, και να τον εικονίσει ανάλογα με το ύψος και με το ύψος του αρχιτεκτονήματος».

Και προς τούτο δεν αρκούνε άριστες εικόνες καθ' εαυτές, αλλά χρειάζονται πρώτα απ' όλα εικόνες μετρημένες μεταξύ τους και προς το έργο, που ούτε να συνθλίβουν ούτε να μεγαλοποιούν την εντύπωση του χώρου⁸⁶. Πέρα

84. Βλ. Διονυσίου εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, εκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 237.

85. Μ. Καλλιγά, ό.π., σ. 62.

86. Π. Μιχελή, *Αισθητική θεώρηση*, σ. 142.

από την παράσταση του Παντοκράτορα και της Πλατυτέρας που μας υποβάλλουν το αίσθημα του υψηλού, οι άλλες παραστάσεις καλό είναι να μην υπερβάλλουν στα μέτρα. Οι μάρτυρες, οι άγιοι, οι όσιοι, οι απόστολοι δεν είναι μυθικά όντα απρόσωπα, αλλά πρόσωπα της πραγματικότητας, που πρέπει να απεικονιστούν με τα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά, όπως αυτά όμως δέχτηκαν την καλή αλλοίωση της αγιότητας.

Κι έπειτα ο πιστός μέσα στον ναό βιώνει την εσσιότητα, όπως λέει ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης, βρίσκεται στο σπίτι του Θεού πατέρα του, μετέχει στη Λειτουργία, συνυπάρχει με όλους τους αγίους που οι μερίδες τους είναι στο άγιο δισκάριο. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η αγιογραφία και το εικονογραφικό πρόγραμμα ενός ναού βρίσκει τον τρόπο να εκφράσει τη μεταμόρφωση της ζωής και της κτίσεως σε βασιλεία του Θεού. Είναι, δηλαδή, ο ζωγραφικός τρόπος με τον οποίο η εικονογραφία αποδίδει τον χώρο, η πιο αισθητή γλώσσα για να καταλάβουμε το νόημα της κατά Χριστόν ζωής και υπάρξεως του ανθρώπου και της κτίσεως⁸⁷.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο τρόπος της ορθοδόξου ασκήσεως είναι εκείνος που γέμισε τους τοίχους των εκκλησιών μας με αγίους. Με το ασκητικό πνεύμα θέλουμε κι εμείς να βλέπουμε πάντοτε τις εικόνες και τις τοιχογραφίες των ορθοδόξων ναών και με αυτό το πνεύμα το ασκητικό ευχόμαστε να εμπνέει ο Κύριος και οι άγιοι όσους διακονούν την πάντιμη τέχνη της εικονογραφίας⁸⁸.

87. π. Σ. Σκλήρης, *Εν εσόπτρω*, σ. 186.

88. π. Σ. Σκλήρης, *ό.π.*, σ. 161.

Καμιά πρωτοτυπία ζωγράφου ή νέα εικαστική έκφραση δεν πρόκειται να γίνει αποδεκτή από την εκκλησιαστική κοινότητα, αν δεν στοιχείται στην παράδοση της Εκκλησίας. «Οὐ τῶν ζωγράφων ἐφεύρεσις ἢ τῶν εἰκόνων ποιήσις...» (δεν είναι εφεύρεση των ζωγράφων η δημιουργία των εικόνων), αλλά των αγίων Πατέρων «ἔγκριτος θεσμοθεσία» (ἐγκριτη θεσμοθέτηση), λένε τα πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικῆς Συνόδου. Ὅπως η μετάφραση ή η ερμηνεία ενός δογματικού κειμένου ή του Ευαγγελίου πρέπει να ακολουθεί την εμπειρία των Πατέρων και της Εκκλησίας μας, έτσι και η εικονογραφία με τον δικό της εικαστικό λόγο δεν έρχεται να ταράξει ύδατα, λιμνάζοντα κατά την άποψη κάποιων, δεν έρχεται να αμφισβητήσει, δεν έρχεται να ανατρέψει τίποτα.

Βέβαια, ο ρόλος του ζωγράφου είναι καθοριστικός στη δημιουργία της εικόνας και θέτει την προσωπική του σφραγίδα, όμως πάντα οι μεγάλοι ζωγράφοι είχαν την αίσθηση ότι ιερουργούσαν την τέχνη, ότι δάνειζαν τα χέρια τους στον Θεό, γι' αυτό και σπάνια υπέγραφαν τα έργα τους, γιατί τα θεωρούσαν έργα της θείας χάριτος. Ως προς το εικονογραφικό πρόγραμμα θα πρέπει να πούμε πως αυτό δεν λειτουργεί ποτέ αυτόνομα, αλλά πάντοτε σε σχέση με το οικοδόμημα, όπως ήδη αναφέραμε. Ὅπως υπάρχουν χιλιάδες ναοί, που ακόμη κι όταν είναι αντίγραφα άλλων παλαιότερων προτύπων παρ' όλα αυτά πάντα υπάρχουν κάποια στοιχεία που τους διαφοροποιούν μεταξύ τους, έτσι και το εικονογραφικό πρόγραμμα ενός ναού πρέπει να είναι απόλυτα προσαρμοσμένο στις αρχιτεκτονικές επιφάνειες που παρέχονται από την αρχιτεκτονική δομή του κάθε ναού ξεχωριστά.

Έργο του ζωγράφου είναι να πάρει τους χώρους αυτούς και τις επιφάνειες του ναού και να ξεδιπλώσει πάνω τους την ιστορία του Ευαγγελίου και της πίστεως. Αυτό όμως χρειάζεται αρκετή και σοβαρή μελέτη ώστε, αφού τοποθετηθούν τα κλασικά θέματα του δογματικού και του λειτουργικού κύκλου, κατόπιν μπορούν να ιστορηθούν τα ιστορικά και αγιολογικά θέματα με σειρά, με τάξη και κατά ομάδες. Ο άγιος Χρυσόστομος λέει χαρακτηριστικά πως «οὐ κουρείον, οὐδὲ μυροπωλεῖον ἢ ἐκκλησία, οὐδ' ἐργαστήριον ἕτερον τῶν ἐπ' ἀγοράς, ἀλλὰ τόπος ἀγγέλων, τόπος ἀρχαγγέλων, βασιλεία Θεοῦ, αὐτὸς ὁ οὐρανός»⁸⁹. « Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα... καὶ οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως;» (δεν ξέρεις ὅτι τάξη συγκρατεῖ τα πάντα... και ο Θεός δεν ἔχει σχέση με την ἀκαταστασία, ἀλλὰ με την εἰρήνη και την τάξη;) λέγει ο ἅγιος Συμεών ο Θεσσαλονίκης. Και συμπληρώνει «ὑπερμάχει τῶν ἱερῶν τάξεων ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»⁹⁰ (υπερασπίσου τις ιερές τάξεις, καθὼς ἀγαπᾶς την εὐπρέπεια του οἴκου του Κυρίου) (εικ. 7).

Αυτή την ευταξία του ουρανού πρέπει ν' αποτυπώνει και να ιστορεῖ και το εικονογραφικὸ πρόγραμμα του ναοῦ μας. Ἀρκεί μια ματιά στα ἐξέχοντα μνημεῖα της πίστεως μας για να πλημμυρίσει ο νους μας γνώση και οι κόρες των ματιῶν μας να γίνουν φωλεές του κάλλους του Θεοῦ. Με βάση αὐτὸν τον κανόνα κι αὐτή την παρακαταθήκη καλούμαστε σήμερα να συμπορευτούμε και

89. PG 62, 313.

90. Διάλογος, κεφ. 365.

να συνεχίσουμε την πορεία εκείνων που αγίασαν με το πινέλο στο χέρι και έγιναν κήρυκες του ευαγγελικού μηνύματος, με αυτόν τον υπέροχο «έν άήχῳ φωνῇ λόγο τῆς τέχνης τους».

Για να γίνει αυτό, χρειάζεται να υπογραμμίσουμε πέντε πράγματα, που συνοψίζουν τις θέσεις μας για το θέμα του εικονογραφικού προγράμματος του ναού:

1. Σοβαρή σπουδή από τον ναοδόμο και γνώση εμπειρική των δεδομένων της Λατρείας και της λειτουργικότητας του χώρου.

2. Συνεργασία αρχιτέκτονα και αγιογράφου για να τεθούν τα προβλήματα της εικονογραφήσεως και των θεματικών ενοτήτων.

3. Χρειάζεται μια ολοκληρωμένη μελέτη από τον αγιογράφο, με ένα πλήρες εικονογραφικό πρόγραμμα και τη χωροθέτηση των θεμάτων (δαπανούνται αρκετά ποσά για όλη την αγιογράφηση, δεν θα ήταν μεγάλη επιβάρυνση μια καλή μελέτη).

4. Σεβασμός στη ναοδομική αισθητική και ανάδειξη των μερών της με τον εικονογραφικό διάκοσμο.

5. Σεβασμός στην αισθητική της εκκλησιαστικής κοινότητας και αποφυγή νεωτερισμών που δεν συνάδουν με το πνεύμα της Εκκλησίας, όπως άλλωστε εύστοχα τονίστηκε από τον άγιο Χρυσόστομο ότι ναός «τόπος άγγέλων, τόπος άρχαγγέλων, αυτός ό ούρανόσ».

4. Εικόνα, μέλος και ύμνος, ψαλτική τέχνη, ως πυλώνες της αισθητικής αγωγής του λαού

Λέξεις κλειδιά: Ύμνος, εικόνα, μέλος, ψαλτική τέχνη, παιδαγωγία, βιβλική θεώρηση, Παλαιά Διαθήκη και τέχνη, Καινή Διαθήκη, Ανάσταση, Βάπτισμα

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ μιας ακολουθίας, τα λειτουργικά-υμνογραφικά κείμενα και τ' αγιογραφικά αναγνώσματα που ακούμε συγκροτούνται γύρω από το γεγονός που εορτάζεται και το σχολιάζουν. Το ίδιο κάνει και η εικόνα, σχολιάζοντας μέσα από σχήματα και χρώματα τα δρώμενα και εορταζόμενα και υπομνηματίζει με τον δικό της τρόπο το λειτουργικό γεγονός⁹¹. Κάθε τέχνη είναι εξ ορισμού λειτουργική τέχνη, γιατί προϋποθέτει ένα πλαίσιο Λατρείας και πίστης για ν' αναπτυχθεί. Πολύ περισσότερο η εικόνα στην ορθόδοξη παράδοση είναι τέχνη λειτουργική, γιατί αφ' ενός η φύση της βρίσκεται στη βάση της Λατρείας και αφ' ετέρου η ίδια η εικόνα αποτελεί μέρος της Λατρείας, ισότιμο και ισόκυρο με τα ιερά αναγνώσματα, τα οποία ερμηνεύει με τη γλώσσα του κάλλους. Άλλωστε, η Αγία Γραφή είναι κείμενο προς ερμηνεία, όχι γλωσσολογική αλλά βιωματική εμπειρία μετοχής στη ζωή των λόγων του Κυρίου. Πρέπει το

91. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 21.

κείμενό της να φωτισθεί, να τονιστεί και να εξαρθεί το πνεύμα του κειμένου και βέβαια ένας τρόπος για να γίνουν όλα αυτά είναι η μετοχή στο φως του Χριστού, γιατί «φωτισθήναι δεῖ πρῶτον καί εἶτα φωτίσαι...»⁹² (πρώτα πρέπει να φωτιστούμε και έπειτα να φωτίσουμε).

Στα μάτια των Πατέρων η ευαγγελική διήγηση και η εικόνα είναι και οι δύο εξαγγελίες μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της θείας Αποκαλύψεως. Και οι δύο έχουν το ίδιο θέμα και οι δύο εκφράζουν το ίδιο πράγμα «καί θείαις γραφαῖς έντυχάνοντες καί βίους άνδρῶν άγιῶν άναγινώσκοντες καί εικονικάς άναζωγραφίσεις όρῶντες, τῶν κατά Θεόν αὐτῶν έργων έν άναμνήσει γινόμεθα. Ἐ γάρ ό λόγος διά τῆς άκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφή σιωπῶσα διά μιμήσεως δείκνυσιν»⁹³ (και συναντώντας τις θείες γραφές και τους βίους αγίων ανδρών διαβάζοντας και βλέποντας αποτυπώσεις εικόνων, βρισκόμαστε σε ανάμνηση των έργων που έχουν γίνει κατά Θεόν. Γιατί αυτά που παρουσιάζει ο λόγος μέσω της ακοής, αυτά τα δείχνει η γραφή που σιωπά μέσω της μίμησης), λένε τα πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου και συμπληρώνουν οι ίδιοι Πατέρες «Τά γάρ άλλήλων δηλωτικά καί τάς άλλήλων έχουσι έμφάνσεις»⁹⁴ (γιατί τα μεν δηλώνουν και τα δύο και έχουν τις φανερώσεις τους).

Συνεπώς τόσο η εικόνα όσο και η Αγία Γραφή, περιγράφοντας ένα ιστορικό γεγονός, αποκαλύπτουν τη

92. Γρηγορίου Θεολόγου, *Απολογητικός της εις Πόντον φυγής*. PG 35, 480.

93. Mansi XIII 300C.

94. Mansi XIII 377C-380.

σημασία του και δείχνουν πώς με αυτό φανερώνεται η χάρις του Θεού και επιτυγχάνεται η σωτηρία του ανθρώπου. Αυτό ακριβώς κάνει την εικόνα, αλλά και το Ευαγγέλιο, να διακρίνονται από κάθε άλλο φιλολογικό κείμενο και κάθε καλλιτεχνική έκφραση. Και τα δύο, Εικόνα και Ευαγγέλιο, βιώνονται εμπειρικά και γίνονται δεκτά από ανθρώπους που το Άγιο Πνεύμα έρχεται να καταστήσει κατά χάριν Θεούς.

Οι Πατέρες της Συνόδου οριοθετούν και τη σχέση ζωγράφου και τέχνης λέγοντας πως «Οὐ τῶν ζωγράφων ἐφεύρεις ἢ τῶν εἰκόνων ποίησις, ἀλλὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔγκριτος θεσμοθεσία καὶ παράδοσις... Τοῦ γὰρ ζωγράφου ἢ τέχνη μόνον. Ἡ δὲ διάταξις πρόδηλον τῶν δημαμένων ἀγίων Πατέρων»⁹⁵ (δεν είναι εφεύρεση των ζωγράφων η δημιουργία των εικόνων, αλλά της καθολικής Εκκλησίας έγκριτη θεσμοθέτηση και παράδοση... Στον ζωγράφο ανήκει η τέχνη μόνο. Η διάταξη είναι φανερό ότι ανήκει στους αγίους Πατέρες που οικοδομούν). Η εικόνα γίνεται μαρτυρία της λειτουργικής ζωής και της θείας ενότητας και δεν μαρτυρεί την καλλιτεχνική δημιουργία ή τον αυτοσχεδιασμό μιας καλλιτεχνικής ιδιοφυΐας, ούτε ακόμα υπηρετεί ιδιοτελείς καλλιτεχνικούς σκοπούς, δεν εκφράζει τον κατακερματισμό της ιστορίας, αλλά λειτουργεί ενοποιητικά μέσα στη θεία Λατρεία⁹⁶.

Για τον πιστό λαό, η γνωριμία του με τον Χριστό δεν γίνεται μέσα από αναπολήσεις και ιστορικές αναδρομές, αλλά υπάρχει πάντα η Θεία Λειτουργία και η αγία Ει-

95. Mansi XIII 252C.

96. Αρχιμ. Βασιλείου, *Εισοδικόν*, Άγιο Όρος 1978, σ. 125.

κόνα που αποτελούν το μέτρο και το κριτήριο του ορθοδόξου φρονήματος και η άμεση και απτή εμπειρία της πίστης των Ορθοδόξων περί του ανθρώπου και της σωτηρίας του κόσμου⁹⁷.

Ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός χαρακτηρίζει την εικόνα «υπόμνημα» της Αγίας Γραφής «Υπόμνημά ἐστιν ἡ εἰκὼν καὶ ὅπερ τῇ ἀκοῇ ὁ λόγος, τοῦτο τῇ ὁράσει ἡ εἰκὼν, νοητῶς δέ αὐτῇ ἐννούμεθα»⁹⁸ (η εικόνα είναι υπόμνημα και όπως ακριβώς ο λόγος για την ακοή, έτσι είναι η εικόνα για την ὄραση, την κατανοούμε νοητά).

Κατά τις αρχές του Ε΄ αιώνας ο Νείλος ο αναχωρητής, σε επιστολή του «Πρός Ὀλυμπιόδωρον Ἐπαρχον», σημειώνει την πηγή της αντλήσεως των εικονογραφικών θεμάτων και τον σκοπό της εικόνας λέγοντας «Ἱστοριῶν δέ Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης ἔνθεν καὶ ἔνθεν χειρὶ καλλίστου ζωγράφου τὸν ναὸν τὸν ἅγιον πληρῶσαι, ὅπως ἂν καὶ οἱ μὴ εἰδότες γράμματα μηδὲ δυνάμενοι τὰς θείας ἀναγινώσκειν Γραφάς, τῇ θεωρίᾳ τῆς ζωγραφίας μνήμη τε λαμβάνωσιν τῆς γνησίως τῷ ἀληθινῷ Θεῷ δεδουλευκότων ἀνδραγαθίας, καὶ πρὸς ἄμιλλαν διαγείρονται τῶν εὐκλεῶν καὶ ἀοιδίμων ἀριστευμάτων, δι' ὧν τῆς γῆς τὸν οὐρανὸν ἀντηλλάξαντο, τῶν βλεπομένων τὰ μὴ ὁρώμενα προτιμήσαντες»⁹⁹ (από τις ιστορίες και της Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης να γεμίσει ο ναός από το χέρι ἀριστου ζωγράφου, ὡστε και αυτοί που δεν ξέρουν γράμματα και δεν μπορούν να διαβάσουν τις θείες Γραφές βλέπο-

97. Χ. Γιανναρά, «Εικονοκλάστες», περιοδ. *Σύνορο*, τ. 36, σ. 99.

98. Ιωάννου Δαμασκηνού, *Λόγος Α΄ Απολογητικός προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνas*. PG 94, 1232, ιζ΄.

99. PG 79, 577.

ντας την ζωγραφιά να αντιλαμβάνονται την ανδραγαθία αυτών που υπηρέτησαν τον αληθινό Θεό και να παρακινήθουν να συναγωνιστούν τα ένδοξα και αιώνια αριστεύματα, με τα οποία αντάλλαξαν τη γη με τον ουρανό και προτίμησαν τα αόρατα από τα ορατά).

Η βιβλική βάση της εικόνας ανατρέχει στη δημιουργία του ανθρώπου κατ' εικόνα Θεού και κυρίως εντοπίζεται στο βιβλίο της Γενέσεως, όπου ο Θεός αποκαλύπτεται ως ο πρώτος ποιητής εικόνας, της εικόνας Του. Ο πατερικός λόγος είναι ενδεικτικός της θέσεως αυτής και μας τον παραθέτει ο Δαμασκηνός: «Αὐτός ὁ Θεός πρῶτος ἐγέννησε τόν μονογενῆ Υἱόν καί Λόγον Αὐτοῦ, εἰκόνα Αὐτοῦ ζῶσαν, φυσικήν, ἀπαράλλακτον, χαρακτηῖρα τῆς Αὐτοῦ ἀϊδιότητος. Ἐποίησέ τε τόν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα Αὐτοῦ καί καθ' ὁμοίωσιν»¹⁰⁰ (ο ίδιος ο Θεός πρώτα γέννησε τον μονογενή Υἱό και λόγο Του, εικόνα ζωντανή Αυτού, φυσική, ἀπαράλλακτη, με τα χαρακτηριστικά της αιωνιότητάς Του. Ἐκανε και τον ἄνθρωπο κατ' εἰκόνα και ὁμοίωσή Του).

Ἔτσι, δημιουργημένος ο ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργοῦ είναι επίσης δημιουργός, καλλιτέχνης και ποιητής. Ο Θεός ευχαριστεῖται με κάθε ἔργο τέχνης που είναι ουσιαστικά εἰκόνα της δόξης του και της λαμπρότητάς του. Γι' αυτό, όταν επιθυμεί ο ἄνθρωπος με ὅλη τη δύναμη της ψυχῆς του την ωραιότητα, τότε είναι σαν να περιποιεῖ τον χαρακτήρα της ὁμοιώσεώς του¹⁰¹.

100. Ὁ.π. PG 94, 1317.

101. Π. Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της εικόνας, θεολογία της ωραιότητος*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 23.

Και βέβαια η Εκκλησία εκφράζει αυτή τη χαρά μέσα από την ποίηση, τον ύμνο, που έρχεται κι αυτή η μορφή τέχνης να διακονήσει τη Λατρεία και τη σωτηρία του κόσμου. Όλη αυτή τη χαρά και τη θαυμαστή συνύπαρξη των τεχνών μέσα στη Λατρεία θα τη δούμε να εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο στην υμνογραφία της Κυριακής της Ορθοδοξίας, όπου ο ύμνος πλέκει τον στέφανο της εικονογραφικής τέχνης.

Εδώ ξαναθυμόμαστε τον Πλούταρχο, ο οποίος αναφέρει στα *Ηθικά* του μία άποψη του Σιμωνίδη που έλεγε: «Σιμωνίδης τήν μὲν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν προσαγορεύει, τήν δέ ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν»¹⁰² (ο Σιμωνίδης ονομάζει τη ζωγραφιά ποίηση που σιωπα και την ποίηση ζωγραφιά μου μιλάει). Αυτή η άποψη, άλλωστε, πέρασε και στην «Ποιητική τέχνη» του Οράτιου που έλεγε: «ut picture poesis», δηλαδή «όπως η ζωγραφική έτσι και η ποίηση». Η υμνογραφία της Κυριακής της Ορθοδοξίας αποκαλεί την εικόνα στολή, νυφικό, πέπλο και στολισμό της Εκκλησίας¹⁰³.

Εικόνα και ύμνος, λοιπόν, σε θαυμαστή συνύπαρξη θα οικοδομήσουν τον λαό του Θεού και θα του διδάξουν οδούς σωτηρίας. Η εικόνα θα αντλήσει τη θεματολογία της από τη Γραφή και θα υπομνηματίσει τον ευαγγελικό λόγο και ο ύμνος θα έλθει να ψάλλει το γεγονός της θείας ενανθρωπήσεως και του αγιασμού του κόσμου, υπομνηματίζοντας την εικόνα με τον λακωνικό του ποιητικό λόγο.

102. Πλούταρχος, *Ηθικά*, 347.

103. Κανών εορτής, ωδή α', τροπ. δ'.

Η Παλαιά Διαθήκη έδωσε αρκετά θέματα στην αγιογραφική κάλαμο και τον χρωστήρα των ζωγράφων, δεδομένου ότι η εικόνα ήταν πραγματικά το βιβλίο της αγωγής των ανθρώπων και μάλιστα σε εποχές πρώιμες για την Εκκλησία. Οι παραστάσεις του Δαβίδ που παίζει τη λύρα, η θεραπεία του Εζεκία, η διάβαση της Ερυθράς, θα κοσμήσουν τα φύλλα του κώδικα Grec. 139 της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων στις αρχές του 10^{ου} αιώνα. Τον 12^ο αιώνα στο Παλέρμο της Σικελίας ο ψηφιδωτός διάκοσμος στην Capella Palatina θα αντλήσει αρκετά θέματα από την Παλαιά Διαθήκη, όπως «η Δημιουργία του κόσμου», «η πλάσις του Αδάμ και της Εύας», «η ονοματοδοσία των ζώων», «η ανάπαυσις της εβδόμης ημέρας από της δημιουργίας», «η παράβαση των Πρωτοπλάστων και η έξοδος εκ του παραδείσου», ακόμα πολύ όμορφες και ενδιαφέρουσες ιστορήσεις από την κατασκευή του πύργου της Βαβέλ, την Κιβωτό του Νώε, ακόμη και σκηνές από την καθημερινή ζωή του Ησαύ και του Ιακώβ, ο Δαβίδ φονεύων τον Γολιάθ, ο Σαμφών φονεύων τον λεόντα κ.ά.¹⁰⁴. Ακόμα, εικόνες από τη ζωή των Κριτών, του Ιώβ, του Τωβίτ και του Τωβία, το μαρτύριο των Μακαβαίων, ο Προφήτης Ηλίας τρεφόμενος από τον κόρακα, είναι θέματα που δεν άφησαν αδιάφορους τους ζωγράφους ή τους διακοσμητές χειρογράφων.

Ο πλούτος των νοημάτων και των εικόνων της Παλαιάς Διαθήκης είναι αναπόσπαστο στοιχείο της εικονογραφίας και της αγωγής των πιστών της Εκκλησίας και όταν ακό-

104. Βλ. *Αγιογραφίες, Ψηφιδωτά - Τοιχογραφίες - Εικόνες από τον 5^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, εκδ. Κ. Κουμουνδουρέας α.χ.

μα αυτή αντλεί τα θέματά της από την Καινή Διαθήκη, ο παλαιοδιαθηκικός λόγος στηρίζει και υποβοηθεί το έργο των ζωγράφων με μια καταπληκτική δύναμη συνέχειας της ιστορίας π.χ. στην εικόνα της Βαπτίσεως του Κυρίου.

Η μία Διαθήκη συμπληρώνει την άλλη και η δεύτερη προϋποθέτει την πρώτη. «Το πλήρωμα του νόμου και των προφητών» έρχεται και ολοκληρώνει, αλλά και ολοκληρώνεται και δημιουργεί την τέλεια αρμονία της Εκκλησίας, την οποία έψαλλαν οι μελωδοί και ιστόρησαν οι αγιογράφοι. Το κείμενο της Καινής Διαθήκης είναι ολόκληρο η εικόνα της δόξης και του φωτός του Χριστού. Όπως ο Χριστός στο Θαβώρ δείχνει στους μαθητές του τη δόξα Του και την αλήθεια των μελλόντων αγαθών και τους κάνει κοινωνούς της μεταμορφώσεώς Του, κατά το μέτρο βέβαια των δυνάμεών τους, έτσι και η λειτουργική τέχνη της εικόνας παρουσιάζει στους πιστούς αυτή την ίδια εικόνα των μελλόντων και τη βασιλεία του Θεού που έρχεται εν δυνάμει¹⁰⁵.

Ο λόγος του Χριστού και το Ευαγγέλιό Του είναι η εικόνα της βασιλείας Του. Το κήρυγμά Του βρίθεται εικονισμών και συμβολισμών που μόνο η τέχνη θα μπορούσε ίσως να αποδώσει τόσο συνοπτικά και περιφραστικά, με λιτότητα και χωρίς φλύαρους πλατειασμούς. Πάνω στην ίδια λογική έρχεται και ο ύμνος, με τη στιβαρότητα του ποιητικού λόγου και τη λακωνικότητά του, να προβάλλει τον λόγο του εναθρωπήσαντος Θεού και τις διδαχές των αγίων Του, λειτουργώντας ως προσόμοιο της εικόνας αλλά και του Ευαγγελίου.

105. *Μάρκ.* 9, 1.

Ουσιαστικά όλος ο λεγόμενος ιστορικός-εορτολογικός κύκλος της ορθόδοξης ζωγραφικής δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εικαστική απόδοση του Ευαγγελίου, του κηρύγματος του Χριστού, των Πράξεων των Αγίων Αποστόλων και της διδασχής τους. Μόνο όταν το Ευαγγέλιο γίνει πράξη και βιωθεί εν Χριστώ, τότε προβάλλεται η θεία ωραιότητα και ο άνθρωπος γίνεται μέτοχος αυτής της θείας ωραιότητας, γίνεται «ὁ ὠραῖος κάλλιε» κατά τον τύπον του Χριστού, ιστορείται στα τόξα και τους τοίχους των ναών κηρύσσοντας όχι τη δόξα του, άλλα τη δόξα της Αυτού αγιότητας, του αναστάντος Λόγου.

Η εικόνα γίνεται λόγος εικαστικός, ίσως ο πιο εκκωφαντικός λόγος, της θείας αγάπης και της μακροθυμίας Του. Γι' αυτό θα πει ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός «εἶδον εἶδος Θεοῦ τό ἀνθρώπινον καί ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου»¹⁰⁶, γιατί τελικά μέσω της εικόνας και του λόγου της, που είναι Ευαγγέλιο και ζωή, ο πιστός γίνεται μέτοχος της εσώτατης εμπειρίας του εικονιζομένου, λειτουργεί δηλαδή μεταμορφωτικά και αγιαστικά. «Τῶν τῶ λόγῳ ἀγιαζόντων τά χεῖλη, εἶτα τοὺς ἀκροατάς διὰ λόγου εἰδόντων τε καί κηρυσσόντων, ὡς ἀγιάζεται μὲν ὁμοίως διὰ τῶν σεπτῶν εἰκόνων τά ὄμματα τῶν ὁρώντων, ἀνάγεται δέ δι' αὐτῶν ὁ νοῦς πρὸς θεογνωσίαν»¹⁰⁷ (με τα λόγια αγιάζονται τα χεῖλη, ἐπειτα οι ακροατές μέσω του λόγου που βλέπουν και κηρύσσεται, ὅπως αγιάζονται με τον ἴδιο τρόπο τα μάτια αὐτῶν που βλέπουν τις ἄγιες εἰκόνες και οδηγείται ο νους τους στη γνώση του Θεοῦ).

106. PG 94, 1256A, κβ'.

107. Συνοδικόν της Κυριακής της Ορθοδοξίας.

Η τέχνη αυτή θέλει να είναι διδακτική και οι ποιητές και οι ζωγράφοι, έχοντας την αίσθηση της δύναμης της τέχνης τους, αποβλέπουν στο να διατηρήσουν όσο μπορούν και να ενδυναμώσουν στην πίστη τους νεοφύτους χριστιανούς. Άλλωστε, η τέχνη των πρώτων αιώνων είναι και ένα είδος μυστικού κώδικα επικοινωνίας και αφορμή για κατήχηση και διδαχή¹⁰⁸. Η εικόνα και ο ύμνος αποτελούν σχόλιο του ευαγγελικού κειμένου που γεμίζει με την παρουσία της τη λειτουργική καθημερινότητα των πιστών και με τις τοιχογραφίες, τις φορητές εικόνες, την ποίηση, τον ύμνο, τη μελωδία, μιλούν σιωπηλά αλλά και σπάζουν τη μοναξιά του, τον ατομισμό και την απομόνωση που μπορεί να αισθάνεται ο άνθρωπος.

Εδώ στον ναό έχει τη δυνατότητα της κοινωνίας και της προσευχής με τους εκλεκτούς του Θεού, των οποίων τα βλέμματα συναντώνται με το δικό του βλέμμα και κοινωνούν της θείας μακαριότητας, καθώς ο χορός φάλλει τα μεγαλεία της. Αρκεί μία φορά να συμμετάσχει κανείς σε μία Θεία Λειτουργία για ν' αντιληφθεί τη θέση της εικόνας και αυτή τη ζεστασιά της κοινωνίας των προσώπων, καθώς βλέπει ο πιστός την εικόνα του εορταζομένου αγίου να εισοδεύεται στον ναό, να τοποθετείται επί του δισκελίου, ν' ακούει το απολυτίκιό του και ν' απολαμβάνει την τιμητική προσκύνηση και την έκφραση αγάπης και σεβασμού του λαού. Είναι αυτό που περιγράφει ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, ότι μέσα σε έναν ορθόδοξο ναό συναντάς ζωντανή όλη την οικογένειά

108. M. Quenot, *Η εικόνα θέα της βασιλείας*, εκδ. Τέριος, Κατερίνη 1978, σ. 21.

σου και τις γνώριμες μορφές των αγίων σου, καθώς τους βλέπεις να αναπαύονται στηριγμένοι στους τοίχους του ναού¹⁰⁹ και που περιγράφει και τονίζει χαρακτηριστικά ο Γ. Κόρδης ως «παραμυθία της εκκλησιαστικής τέχνης» ή ως «παραμυθητικό ρεαλισμό» της ορθόδοξης τέχνης¹¹⁰.

Όπως προαναφέραμε, δεν υπάρχει θέμα και κείμενο της Καινής Διαθήκης που να μην έχει απασχολήσει εικαστικά τους ζωγράφους και να μην έχει γίνει διδακτικό-εποπτικό μέσο για τον λαό. Αυτό που έχει, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι να δούμε το πώς πολλές φορές ο αγιογράφος έχει ως πηγή έμπνευσης όχι μόνο το ευαγγελικό κείμενο, αλλά και τον ποιητικό λόγο, δηλαδή τα τροπάρια που υμνολογούν τα διάφορα σωτηριώδη γεγονότα.

Τα θέματα του Ευαγγελισμού, της Απογραφής, της Γέννησης, της Βάπτισης, της Ύπαπαντής, της Περιτομής, του θείου Πάθους, της Ανάστασης, της Μεταμόρφωσης, της Ανάληψης και άλλων γεγονότων, όπως θαύματα κ.λπ., πάντα συμπλέκονται με την υμνογραφία, η οποία προσπαθεί να μυήσει στο μυστήριο τους πλέον πεπαιδευμένους, δεδομένου ότι η ποίηση είναι μία μορφή τέχνης, όχι για τους αγραμμάτους, όπως η εικόνα, αλλά γι' αυτούς που έχουν γνώση του λόγου και των νοημάτων του.

Βλέπουμε, δηλαδή, πως η Εκκλησία στο πλαίσιο του ποιμαντικού της έργου, για να βοηθήσει τον λαό στη μύηση στο μυστήριο, χρησιμοποιεί όλα τα μέσα και όλες τις μορφές τέχνης, ανάλογα με τις δυνατότητες και τις πνευματικές προϋποθέσεις των πιστών. Αν βάλουμε δίπλα

109. Βλ. *Δοκιμές*, τόμ. Β', 1950, σ. 88.

110. Βλ. *Η ζωγραφική ως τρόπος*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2005, σ. 55.

την εικόνα στον ύμνο, θα διαπιστώσουμε αυτό που λέμε «εικαστικό προσόμοιο του ύμνου». Ας πάρουμε για παράδειγμα την εικόνα της Γεννήσεως του Κυρίου. Η Αγία Γραφή αναμφίβολα αποτελεί την πρώτη πηγή έμπνευσης του ζωγράφου, όμως η ποίηση δεν μπορεί ν' αφήσει ασυγκίνητο έναν καλλιτέχνη που θεολογεί με το έργο του ζωγραφίζοντας και ψάλλοντας: «Δεϋτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ, τό παρόν μυστήριον ἐκδιηγούμενοι. Τό μεσότοιχον τοῦ φραγμαῦ διαλέλυται, ἡ φλογίνη ρομφαία τά νῶτα δίδωσι, καί τά χερουβίμ παραχωρεῖ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, κἀγώ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς μεταλαμβάνω, οὐ προεξεβλήθην διά τῆς παρακοῆς»¹¹¹ (ας αγαλλιάσουμε με τον Κύριο διηγούμενοι το παρόν μυστήριο. Το μεσότοιχο του φραγμού έχει διαλυθεί, το πύρινο σπαθί τρέπεται σε φυγή, τα χερουβίμ παραχωρούν το ξύλο της ζωής και εγώ γίνομαι μέτοχος της απόλαυσης του παραδείσου απ' όπου εκδιώχθηκα για την παρακοή) (εικ. 1).

Η όλη παράσταση της Γεννήσεως συμπλέκεται με τον υμνογραφικό πλούτο της εορτής που ψάλλει ο ιερός υμνωδός: «Σπήλαιον εὐτρεπίζου, ἡ ἀμνάς γάρ ἤκει, ἔμβρουον φέρουσα Χριστόν. Φάτνη ὑποδέχου, τόν τῷ λόγῳ λύσαντα τῆς ἀλόγου πράξεως ἡμᾶς τούς γηγενεῖς. Ποιμένες ἀγραυλοῦντες, μαρτυρεῖτε θαῦμα φορικτόν, καί Μάγοι ἐκ Περσίδος, χρυσόν καί λίβανον καί σμύρναν τῷ Βασιλεῖ προσάξατε, ὅτι ὤφθη ἐκ Παρθένου μητρός. Ὅνπερ καί κύψασα δουλικῶς ἡ Μήτηρ προσεκύνησε καί προσεφθέγγατο τῷ ἐν ἀγκάλαις αὐτῆς. Πῶς ἐνεσπάρης μοι; Ἡ πῶς

111. *Ιδιόμελον Γερμανού, εις τον Εσπερινόν κέ Δεκεμβρίου.*

ἐνεφύης; Ὁ λυτρωτής μου καί Θεός;»¹¹² (Σπήλαιο τακτοποιήσου, γιατί το θηλυκό αρνί έχει φτάσει φέροντας τον Χριστό ως έμβρυο. Φάτνη να υποδεχτείς αυτόν που με τον λόγο έλυσε εμάς τους ανθρώπους της γης από την παράλογη πράξη. Ποιμένες ξενυχτώντας να μαρτυρείτε το φοβερό θαύμα και Μάγοι από την Περσία να φέρετε χρυσό και λιβάδι και σμύρνα στο Βασιλιά, καθώς φανερώθηκε από παρθένο μητέρα. Τον οποίο η μητέρα προσκύνησε αφού έσκυψε ως δούλη και είπε σε αυτόν που κρατούσε στην αγκαλιά της: Πώς σπάρθηκες μέσα μου; Πώς βλάστησες; Ο λυτρωτής και ο Θεός μου) (εικ. 2).

Όλος ο ύμνος ιστορημένος σε μία σύνθεση, που στέλνει τα δικά του μηνύματα στον προσκυνητή. Και στη συνέχεια ο υμνογραφικός λόγος ταυτίζεται με τον εικαστικό λόγο της εικόνας που διαλαλεί: «Ὁραῖος κάλλει, παρά τούς υἱούς τῶν ἀνθρώπων, ὁ σός Παρθένε πέφυκεν Υἱός καί Δεσπότης τῶν ἀπάντων. Ὅν ὥσπερ ὠραία δάμαλις ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Βηθλεέμ προέρχῃ, τεκείν ὑπερφυῶς, ὅπως εὐεργετήσῃ καί σώσῃ τούς προσκυνοῦντας αὐτόν»¹¹³ (εικ. 3).

Η στάση της Παναγίας, που σε κάποιες εικόνες τη βλέπουμε να είναι γονυκλινής ή να κοιτά με τρυφερότητα το θείο βρέφος, κάλλιστα θα λέγαμε ότι επηρεάζεται από τον ύμνο του Θεοφάνους: «⁷ὦ τέκνον γλυκύτατον, πῶς τρέφω σε τόν τρέφοντα; Πῶς κρατῶ σε τόν κρατοῦντα, τά πάντα νεύματι; Πῶς δέ σπαργανῶ σπαργανοῦ-

112. Δοξαστικό του Εσπερινού, κδ' Δεκεμβρίου.

113. Θ' ὠδή Κανόνος προεργίου, κδ' Δεκεμβρίου.

να, πᾶσαν τήν γῆν ὁμίχλη;»¹¹⁴ και παράλληλα το στιχηρό των αίνων συμπληρώνει: «Ἦλιε Υἱέ, πῶς σε κρύψω τοῖς σπαργάνοις; Πῶς σέ γαλουχῶ, πάσης φύσεως τροφέα; Πῶς σε χερσί κατέχω, τόν κρατοῦντα τά σύμπαντα; Πῶς σοι ἀδεῶς ἐνατενίζω, ᾧ οὐ τολμᾶ ἐνατενίζειν τά πολυόματα;»¹¹⁵ (εικ. 4).

Εκφράσεις και εικόνες συγκλονιστικές, που αναμφίβολα συγκλονίζουν και τη θεολογική σκέψη του ζωγράφου που ιστορεί το θέμα. Στην άκρη της παράστασης ιστορείται ο Ιωσήφ, «ζάλην ἔνδοθεν ἔχων ...», και ο Πατριάρχης Σωφρόνιος, ο ποιητής του δοξαστικού, δίνει στον ζωγράφο το ιστορικό και θεολογικό υπόβαθρο για την εικονιστική του αποτύπωση: «Τάδε λέγει Ἰωσήφ πρὸς τήν Παρθένον Μαρίαν· τί τό δρᾶμα τοῦτο ὃ ἐν σοί τεθέαμαι; Ἀπορῶ καί ἐξίσταμαι καί τόν νοῦν καταπλήττομαι... Ἄντί τιμῆς τήν αἰσχύνην, ἀντ' εὐφροσύνης τήν λύπην, ἀντί τοῦ ἐπαινέσθαι τόν φόγον μοι προσήγαγες. Οὐκ ἔτι φέρω λοιπόν τό ὄνειδος τῶν ἀνθρώπων...» (δοξαστικό Α΄ ώρας Χριστουγέννων). Ἄλλωστε, αυτή η απορία ήταν και της Παρθένου: «... Ἄνανδρός εἰμι καί πῶς τέξω Υἱόν; Ἄσπορον γονήν τίς ἐώρακεν; Ὅπου Θεός γάρ βούλεται νικᾶται φύσεως τάξις ...»¹¹⁶.

Πάνω στον ίδιο ρυθμό θα λέγαμε ότι κινούνται οι αγιογραφικοί κάλαμοι και στ' άλλα μεγάλα γεγονότα της σωτηρίας και χρησιμοποιούν τον ύμνο για να πλουτίσουν τα εικονογραφικά θέματά τους. Η ποίηση, επίσης,

114. Θ' ωδή Κανόνος προεορτίου, κδ' Δεκεμβρίου.

115. Τροπάριο των αίνων, κδ' Δεκεμβρίου.

116. Κάθισμα του ὁρθρου των Χριστουγέννων.

θα επηρεάσει όλη την ιστόρηση του δωδεκαόρτου, τα θέματα του θείου Πάθους θα μας δώσουν συγκλονιστικές εικόνες, που θα διδάξουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο τη θεία οικονομία.

Πώς να μη συγκλονιστεί ο ζωγράφος της εικόνας της Αναστάσεως, που μπορεί μεν κατ' αρχάς να στηρίζεται στην ευαγγελική διήγηση, που δεν μας δίνει και πολλές πληροφορίες γι' αυτό καθ' αυτό το γεγονός, ώστε να διαμορφώσει μία εικόνα, παρά μόνο το θέμα του αγγέλου προ του μνήματος –η αρχαιότερη παράσταση της Ανάστασης– αλλά, όταν αργότερα διαμορφώθηκε το θέμα της «Εἰς ἄδου καθόδου τοῦ Κυρίου», τότε θα λέγαμε πως η υμνογραφία παίζει τον καθοριστικότερο ρόλο πέρα από τα Απόκρυφα Ευαγγέλια.

Ο ίδιος ο αναστάσιμος παιάνας το «Χριστός ἀνέστη ἐκ νεκρῶν ...» θα δώσει την πρώτη έμπνευση, αλλά όλη η παράλληλη υμνογραφία θα δώσει ένα καταπληκτικό εικαστικό αποτέλεσμα. Παρατηρώντας μόνο την εικόνα της Αναστάσεως στη Μονή της Χώρας θα δούμε να ξεχύνεται το φως παντού: «Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτός, οὐρανός τε καί γῆ καί τά καταχθόνια ...», «Καθαρθῶμεν τάς αἰσθήσεις καί ὀψόμεθα τῷ ἀπροσίτῳ φωτί τῆς ἀναστάσεως, Χριστόν ἕξαστράπτοντα καί χαίρεται φάσκοντα ...», «Φωτίζου, φωτίζου ἡ νέα Ἱερουσαλήμ ...» και εκείνο το συγκλονιστικό και σωτήριο: «Κατῆλθες ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς καί συνέτριψας μοχλοὺς αἰωνίους, κατόχους πεπεδημένων Χριστέ, καί τριήμερος ὡς ἐκ κήτους Ἰωνᾶς ἕξανέστης τοῦ τάφου», όπου εικονίζει τον Χριστό να συντρίβει τις πύλες του ἄδη και να ελευθερώνει τους απ' αἰῶνες πεπεδημένους (εικ. 5, 6).

Αντιλαμβανόμαστε ότι η πληθώρα των θεμάτων δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί στην παρούσα ενότητα. Θα επιλέξουμε, όμως, κάποιους ύμνους που αποτέλεσαν αποκλειστική πηγή έμπνευσης για την ιστορήσή τους. Πρώτη είναι η εικόνα που περιγράφει το θέμα της Γεννήσεως του Χριστού και επιγράφεται με τον τίτλο: «Τί σοι προσενέγκωμεν, Χριστέ». Η Παναγία ένθρονη, κρατώντας στην αγκάλη της τον Χριστό, μέσα σ' ένα τοπίο που περικλείεται από συμπαγή βουνά, ίσως για να τονίσει την ποιητική-συμβολική φράση του Ακαθίστου «ὄρος ἀλατόμητον», δεσπόζει της όλης παραστάσεως (εικ. 7).

Ο Ζωγράφος δεν κάνει τίποτα άλλο από το να πάρει τον ύμνο και να τον αποδώσει με τον χρωστήρα του. Το όλο τροπάριο αρχίζει με τη φράση «Τί σοι προσενέγκωμεν, Χριστέ, ὅτι ὤφθης ἐπὶ γῆς ὡς ἄνθρωπος δι' ἡμᾶς; Ἐκαστον γάρ τῶν ὑπὸ σου γενομένων κτισμάτων τήν εὐχαριστίαν σοι προσάγει ...». Στην εικόνα εικονίζονται οι ομάδες των κτισμάτων που προσφέρουν τα δώρα τους στον Κτίστη. Επάνω αριστερά μία ομάδα αγγέλων προσφέρει τον ύμνον, απέναντι ακριβώς στα δεξιά οι ουρανοί προσφέρουν τον αστέρα, κάτω οι Μάγοι τα δώρα, οι Ποιμένες το θαύμα, η έρημος τη φάτνη, η γη το σπῆλαιο. Στο κάτω μέρος της εικόνας, μια ομάδα ανθρώπων δείχνει την Παναγία μητέρα λέγοντας «ἡμεῖς δέ Μητέρα Παρθένον». Καταπληκτικό πρότυπο για το θέμα αυτό απαντάται στη Μονή Δοχειαρίου. Η όλη παράσταση είναι ένα αληθινό θεολογικό μάθημα και για τους μη γνωρίζοντες γράμματα, αλλά και για τους εγγραμμάτους που αναζητούν οδό σωτηρίας.

Άλλο εικονογραφικό σύνολο που αντλεί αποκλειστικά το θέμα του από την υμνογραφία είναι το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ακαθίστου Ύμνου. Είναι ένα θέμα που ξεδιπλώνεται σε εικοσιτέσσερις παραστάσεις, μία για κάθε Οίκο, αρχίζοντας από το Άγγελος πρωτοστάτης και τελειώνοντας στο Ω πανύμνητε Μητερ. Μία εικονογραφική σύνθεση με πλούσιο περιεχόμενο και μεγάλες δογματικές αλήθειες (εικ. 8).

Το θέμα απαντάται ιστορημένο και σε τοιχογραφίες, αλλά και σε φορητές εικόνες. Έχουν γραφεί αρκετές μελέτες για το θέμα, μεταξύ αυτών και του αιμινήστου καθηγητή αρχαιολογίας Θεολόγου Αλιπράντη. Η κάθε παράσταση ή το κάθε διάχωρο στις φορητές εικόνες, με πολύ συνοπτικό και λακωνικό τρόπο παριστά τον Οίκο μέσα από τη γλώσσα των συμβολισμών.

Η εικόνα «Ρόδον τό άμάραντον» αναμφίβολα ξεκινά από το γνωστό τροπάριο κανόνος του Ακαθίστου: «Ρόδον τό άμάραντον χαιρε ή μόνη βλαστήσασα, τό μήλον τό εϋοσμον χαιρε ή τέξασα, τό όσφράδιον τοϋ πάντων Βασιλέως, χαιρε άπειρόγαμε κόσμου διάσωσμα» (εικ. 9).

Η παλαιότερη σωζόμενη εικόνα βρίσκεται στη Μονή Τοπλού της Κρήτης, έργο του αγιογράφου Σταματίου, ιερομονάχου και χρονολογείται στα 1771. Η εικόνα παρουσιάζει την Παναγία με τον Χριστό ένθρονη, σε θρόνο που είναι στολισμένος με ρόδα. Δύο άγγελοι κρατούν στέμμα στην κεφαλή της Θεοτόκου, ενώ παραστέκουν ο Αδάμ και η Εύα. Στο επάνω μέρος της εικόνας ιστορείται η Αγία Τριάδα που κάθεται σε θρόνο χερουβικό (εικ. 10).

Μία άλλη εκδοχή του θέματος απαντάται στα 1790 στο Μεγάλο Μετέωρο. Πρόκειται για μια φορητή, επίσης,

εικόνα της Θεοτόκου, η οποία με το αριστερό της χέρι κρατά τον μικρό Χριστό, σε όρθια στάση, κατά τον τύπο της Παναγίας του Καζάν, ενώ στο αριστερό χέρι κρατεί ένα κλωνάρι ανθισμένο. Είναι ενδεδυμένη με κόκκινο ιμάτιο πλουμισμένο με τριαντάφυλλα και στην κεφαλή φέρει βασιλικό διάδημα. Ο μικρός Χριστός ιστορείται με βασιλικό ένδυμα - σάκο, φέρει σκήπτρο στο αριστερό χέρι και τη σφαίρα του κόσμου στη δεξιά του. Στο επάνω μέρος της εικόνας δύο άγγελοι ξεδιπλώνουν ειλητάριο, που προφανώς καταγράφει τον γνωστό ύμνο. Το θέμα, αργότερα, θα επικρατήσει στη δεύτερη εκδοχή του και συναντάται σε ναούς όπου τιμάται ιδιαίτερα η Παναγία.

Ένα ακόμη προσόμοιο είναι η εικόνα «Η ρίζα τοῦ Ἰεσσαί» και αντλεί το θέμα της από τον ύμνο: «Ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσσαί καί ἐξ ὄσφύος τοῦ Δαβίδ, ἡ Θεόπαις Μαριάμ τίκτεται σήμερον ἡμῖν, διό καί χαίρει ἡ σύμπασα καί καινουργεῖται, συγχαίρει τε ὁμοῦ ὁ οὐρανός καί ἡ γῆ, αἰνέσατε αὐτήν αἱ πατριαὶ τῶν ἔθνῶν, Ἰωακείμ εὐφραίνεται καί Ἄννα πανηγυρίζει κραυγάζουσα, ἡ στείρα τίκτει τὴν Θεοτόκον καί τροφὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν». Εδώ ο αγιογράφος ιστορεί την Παναγία ως ἀμπελο ευθηνούσα, κρατώντας στην αγκάλη της τον Χριστό, ενώ στα κλαδιά της πολύκλαδης ἀμπέλου ιστορούνται οι μορφές των Προφητῶν, ἀνάμεσά τους βέβαια ο Βασιλιάς Δαβίδ, ο Ζαχαρίας με την επτάφωτη λυχνία, ο Γεδεών με τον πόκο (= μαλλί, προβιά), ο Μωσῆς με τη βάτο, ο Ααρών με τη βλαστήσασα ράβδο και ἄλλα πρόσωπα που συνδέονται με την Παναγία. Στο κάτω μέρος της εικόνας, σε στάση δεήσεως, εικονίζονται οι συγγραφείς των κανόνων της Παναγίας Κοσμάς Μαΐουμά και Ιωάννης Δαμασκηνός. Το

εικονογραφικό θέμα απαντάται για πρώτη φορά περί το 1500 και ίσως ν' ανήκει στον κύκλο του εργαστηρίου του Νικολάου Ρίτζου υπό την επίδραση του Γεωργίου Κλόντζα (εικ. 11, 12).

Άλλος ύμνος που σαγήνευσε τον ζωγραφικό χρωστήρα και την έμπνευση των ζωγράφων είναι ο ύμνος «'Επί σοι χαίρει». Η παράσταση παρουσιάζεται, ίσως, για πρώτη φορά τον 16^ο αιώνα από τον Κλόντζα, την οποία αντιγράφει και ο Πουλάκης στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Οι σκηνές αναπτύσσονται σε ομόκεντρους κύκλους. Στο κέντρο εικονίζεται η Παναγία βρεφοκρατούσα, με επιγραφή από τον τελευταίο Οίκο του Ακαθίστου « $\bar{\omega}$ πανύμνητε Μήτηρ» (εικ. 13).

Στους επόμενους κύκλους αναπτύσσονται θέματα από τον Ακάθιστο Ύμνο, το Δωδεκάορτο, και τη Δημιουργία του κόσμου, ενώ στη συνέχεια ο ζωγράφος επιλέγει θέματα από τα πάθη του Χριστού και από την Παλαιά Διαθήκη, αλλά και σκηνές από την κρίση. Η εικόνα του Πουλάκη βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη και αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα μικρογραφικής δουλειάς, με λεπτομέρειες που εντυπωσιάζουν. Ένα ακόμη «εικαστικό προσόμοιο» είναι η εικόνα «Μέγας εἶ, Κύριε», η οποία βέβαια δεν αντιγράφει κάποιον ύμνο, αλλά τη μεγάλη ευχή του Αγιασμού. Ο αγιογράφος Ιωάννης Κορνάρος (1770) σε σχετικά μικρή ηλικία δημιουργεί ένα μεγαλειώδες έργο και μία από τις χαρακτηριστικότερες πολυπρόσωπες παραστάσεις που συνηθίζονταν τον 16^ο και 17^ο αιώνα. Το θέμα, που αναπαριστά τη Βάπτισμα του Κυρίου, τοποθετεί ως κεντρική παράσταση το γεγονός της Βαπτίσεως στην κορυφή την Αγία Τριάδα και κυκλικά

όλα τα μεγάλα και σωτηριώδη γεγονότα της θείας ενανθρωπήσεως. Ουσιαστικά καταγράφει με ξεχωριστό θέμα και τους εξήντα έναν (61) στίχους της ευχής, με κάθε λεπτομέρεια και ακρίβεια. Υπενθυμίζει εν πολλοίς την εικόνα του Πουλάκη «Ἐπί σοι χαίρει», ως προς τη σύλληψη και επίσης του ιδίου ζωγράφου το έργο που ονομάστηκε «Θεία οίκονομία» από τον Καλοκύρη ή «Βίος Ἰησοῦ, Ἀκάθιστος Ὕμνος, Δευτέρα Παρουσία» (εικ. 14, 15).

Το χαρακτηριστικό όλων αυτών των εικόνων είναι ο μικρογραφικός τους χαρακτήρας και η μεγάλη παρουσία προσώπων. Στην εικόνα εικονίζεται ο Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, που κρατά βιβλίο με τη συγκεκριμένη ευχή, επειδή του αποδίδεται η ευχή, παρά το ότι, όπως αναφέρει ο Τρεμπέλας, συγγραφέας πρέπει να θεωρείται ο Μέγας Βασίλειος. Αφήσαμε για το τέλος ένα από τα ωραιότερα «εικαστικά προσόμοια» και τη ζωγραφική αποτύπωση ενός από τους καταπληκτικότερους ύμνους της Θείας Λειτουργίας και αναφερόμαστε στον χερουβικό ύμνο του Μεγάλου Σαββάτου το «Σιγησάτω πᾶσα σάρξ βροτεία».

Η απεικονιστική παράδοση της Θείας Λειτουργίας είναι παλαιότατη και σώζονται εικονιστικές μαρτυρίες από το 1300 περίπου. Όμως, η ζωγραφική απεικόνιση του χερουβικού ύμνου ιστορήθηκε και στο β' μισό του 16^{ου} αιώνα από τον φημισμένο Κρητικό ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό (1591) (εικ. 16).

Ο Δαμασκηνός, βλέποντας προφανώς τις παραστάσεις της Θείας Λειτουργίας που υπήρχαν και επιγράφονταν ως «Ἡ Θεία Λειτουργία» και στην ουσία απεικόνιζαν ή τη Μετάδοση και Μετάληψη των αγίων Αποστόλων από τον Χριστό αρχιερέα ή τη Μεγάλη Είσοδο, θέλησε να γί-

νει πιο συγκεκριμένος ως προς το θέμα του και ανέπτυξε τη Μεγάλη Είσοδο σε μία μεγαλειώδη εικόνα, που έχει ως βασική ιδέα τον χερουβικό ύμνο του Μεγάλου Σαββάτου: «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία καὶ μηδὲν γήινον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω· ὁ γὰρ Βασιλεύς τῶν Βασιλευόντων καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων προσέρχεται σφραγιασθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς. Προηγούνται δὲ τούτου οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα Χερουβίμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ, τὰς ὄψεις καλύπτοντα καὶ βοῶντα τὸν ὕμνον. Ἀλληλοῦϊα».

Στις αρχαιότερες των παραστάσεων ιστορεῖται στο κέντρο η Αγία Τράπεζα και ὀπισθεν αυτής ο Χριστός, ο οποίος προπέμπει αλλά και υποδέχεται τα τίμια δώρα, που εισοδεύουν διάκονοι και ιερείς-ἄγγελοι. Προηγούνται διάκονοι-ἄγγελοι, ἑξαπτέρυγα και πολυόμματα, κρατώντας θυμιατά και μανουάλια και προπορεύονται της ὅλης πομπῆς, ενώ κάποιοι ιερείς εισοδεύουν τον επιτάφιο κατά τον τύπο της Μεγάλης Παρασκευῆς. Το θέμα απαντάται στη Ραβάνιτσα, στη Γκρατσάνιτσα, στην Αχρίδα, στη Στουντένιτσα, στο Χελανδάρι, στην Ελασσώνα, στη Σταυρονικήτα, στη Λαύρα, στα Μετέωρα, στις Μονές Φιλανθρωπηῶν και Ντίλου στο Νησί Ιωαννίνων, στην Καλαμπάκα, στην Ἄρτα και αλλού, με επιμέρους διαφορές και πρωτοτυπίες (εικ. 17).

Η διαφοροποίηση που παρατηρούμε στη φορητή εικόνα του Δαμασκηνού είναι ὅτι στο κέντρο ιστορεῖται η Αγία Τριάδα και η ὅλη λιτανευτική πορεία της Μεγάλης Εισόδου αναπτύσσεται κυκλικά της Αγίας Τριάδος, με τους ἀγγέλους να κρατοῦν λειτουργικά βιβλία, τα οποία γράφουν κατά τμήματα τον χερουβικό ὕμνο, στον οποίο

αναφερθήκαμε. Βεβαίως, η εικόνα του Δαμασκηνού, αλλά και μία ακόμη που βρίσκεται στη συλλογή της αρχιεπισκοπής Κρήτης και χρονολογείται στα 1704 και αντιγράφει επακριβώς τον Δαμασκηνό, κινούνται στο ίδιο ζωγραφικό καλλιτεχνικό πλαίσιο της κρητικής ζωγραφικής των χρόνων αυτών με εμφανείς τις ιταλικές επιδράσεις.

Όλα αυτά τα εικαστικά προσόμοια δεν είναι τίποτε άλλο παρά η χειροπιαστή απόδειξη του αγώνα της Εκκλησίας και η ποιμαντική της αγωνία για διδαχή, ευαγγελισμό, παιδαγωγία, κατήχηση, αισθητική αγωγή, ανάλογα με τις προϋποθέσεις των πιστών που μετέχουν στις λειτουργικές συνάξεις. Οι δυνάμενοι να κατανοήσουν τα κείμενα και την υψηλή ποίηση και θεολογία των κειμένων απολαμβάνουν τον λειτουργικό και υμνογραφικό λόγο και βιώνουν το μυστήριο, οι μη έχοντες τις μορφωτικές προϋποθέσεις, όσοι «ούκ ἴσασι γράμματα οὐδέ τῆ ἀναγνώσει σχολάζουσι» όπως λένε οι Πατέρες, έχουν τη δυνατότητα να δουν όλο το θαύμα της θείας οικονομίας ιστορημένο από φωτισμένες γραφίδες χριστιανών ζωγράφων που διακονούν το Ευαγγέλιο με τον δικό τους καλλιτεχνικό τρόπο, κατά τον οποίο θεολογούν ζωγραφίζοντας και ζωγραφίζουν θεολογώντας.

Οι πιστοί μέσα στη λειτουργική σύναξη αποκαθιστούν, μέσω της τέχνης των εικόνων και της θείας Λατρείας, τον σύνδεσμό τους με όλη την Εκκλησία, ουράνια και επίγεια σε μία εσαχτολογική προοπτική¹¹⁷. Η κάθε μορφή τέχνης μέσα στη Λατρεία συνυπάρχει και συλλειτουργεί με όλες

117. Α. Ι. Σούλτζ, *Η βυζαντινή Λειτουργία*, μτφρ. π. Δ. Τζέρπος, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1998, σ. 500.

τις άλλες, η κάθε μία ασκεί τον δικό της διακονικό ρόλο και εκφράζει με τον δικό της τρόπο το μυστήριο της Εκκλησίας. Έτσι, θα πρέπει να τις βλέπουμε όλες σαν ένα ενιαίο σύνολο, ως ένα ποιητικό και εικαστικό «προσόμοιο» και μια εύηχο απάντηση στη λειτουργία του θείου Λόγου: «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας. Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ»¹¹⁸.

Μέσα σε όλο αυτό το κλίμα έρχεται παραμυθητικά και η ψαλτική τέχνη να υπηρετήσει τον σκοπό της Λατρείας και τη σωτηρία του κόσμου, λειτουργώντας με τρόπο παιδαγωγικό αλλά και άκρως αισθητικό. Αναμφίβολα στις μέρες μας χάθηκε ο αντιφωνικός τρόπος ψαλμωδίας και συμμετοχής του λαού στη Λατρεία, αλλά δεν είναι αργά να ξαναγυρίσουμε στο δικαίωμα του πιστού να φάλλει τον Θεό του, με όλη την καρδιά και τη διάνοια, για μια άμεση μετοχή στο μυστήριο της σωτηρίας του. Καλό θα είναι ο λειτουργός με τους ιεροφάλτες να είναι σε μια συνεχή εγρήγορση για το τι και το πώς θα φάλλουν σε κάθε ακολουθία ή λειτουργία.

Η σωστή και με υπακοή τήρηση του τυπικού δεν αποτελεί μόνο αυτονόητη υποχρέωση, αλλά και δηλώνει τη μέριμνα για την ευταξία. Η προανάγνωση των κειμένων, ώστε ν' αποφεύγονται λάθη, η προετοιμασία για τα ψαλτικά μέρη, η συνεννόηση μεταξύ των ψαλτών για το ύφος της ψαλμωδίας, θ' αποκαλύψει και το ήθος των ανθρώπων που αναλαμβάνουν τα αναλόγια. Η εκπαίδευση των αναγνωστών στο έργο που προβλέπεται γι' αυτούς φα-

118. Βλ. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 27.

νερώνει μια ενορία ακμάζουσα και ζωντανή, προσφέροντας στους νέους τη δυνατότητα εκπαίδευσης, αλλά και μετοχής ουσιαστικής.

Η χρήση των ηχητικών καλό θα είναι να γίνεται με μέτρο, ώστε να μην αποδιώχνει και να μη κουράζει τους πιστούς, οι οποίοι προσέρχονται στον ναό για ηρεμία, περισυλλογή και προσευχή. Βεβαίως, ο ψάλτης σήμερα αντιπροσωπεύει τον λαό, αλλά δεν είναι καλό και λογικό ν' απομακρύνεται ολωσδιόλου ο λαός από τα τελούμενα, θα μπορούσε δηλαδή στην απαγγελία του Συμβόλου της πίστεως ή της Κυριακής προσευχής, ακόμα και στην φαλμωδία του κοινωνικού, να βοηθά τον λαό να συμπάλλει τον φαλμό, αφού ο αναγνώστης στιχολογεί τον κοινωνικό φαλμό.

Η ανάληψη της ευθύνης ενός αναλογίου δεν σημαίνει αυτόματα και προβολή των ατομικών απόψεων περί μουσικής ή φανέρωση ειδικών φωνητικών προσόντων, γιατί δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι πώς αυτά θ' ακούγονται στον ουρανό. Υπάρχει μια παράδοση σεβαστή και αγία, που καθιερώθηκε από αγίους και μεγάλους Πατέρες, των οποίων η συμβολή και το μέγεθος ξεπερνά τα δικά μας προσόντα. Σεμνότητα, ταπείνωση, ήθος, βοηθούν πάντα στο μέτρο και την αρμονία που πρέπει να εισπράττει ο πιστός στη κάθε σύναξη.

Στη Λατρεία διδασκόμαστε από τον ιερέα, τον ιεροκήρυκα, τον διάκονο, τον ψάλτη, τον αγιογράφο, τον ψηφιδογράφο ακόμα και από τον ναοδόμο για την ομορφιά της Λατρείας, αλλά και τη λογική της Λατρείας, που αφήνει πίσω τις ατομικές απόψεις και προβολές. Προβάλλεται μόνο ο Χριστός και η σωτηρία μας, που είναι

το ζητούμενο. Όλα τ' άλλα είναι τα μέσα, που για να λειτουργήσουν σωστά προϋποθέτουν αγάπη, ταπείνωση και υπακοή.

Καιρός, λοιπόν, κάποτε ν' ασχοληθούμε σοβαρά με την εκκλησιαστική τέχνη, όπως ασχολήθηκαν και οι Πατέρες μας, θέτοντας σε νέα προοπτική τον σύγχρονο λόγο και τη διδασχή της Εκκλησίας και να αξιοποιήσουμε τη δυνατότητα των λειτουργικών τεχνών να διδάξουν θεολογία και ήθος, ιστορία και δόγμα, πνευματικότητα και κοινωνία προσώπων, μέσα από την προσκύνηση και τον ασπασμό, μέσα από την παραμυθία και παράκληση που δημιουργούν ενταγμένες στο λειτουργικό μας πλαίσιο. Καιρός, κάποτε, στη διδασχή του κηρύγματος και της κατήχησης του λαού να ενταχθεί και το κεφάλαιο της δυνατότητας να διαβάζουμε την τέχνη της εικόνας, να κατανοούμε την έννοια των λόγων των ύμνων, να διερμηνεύουμε τα λειτουργικά κείμενα, για μια καλύτερη κατανόηση και μέθεξη στη θεία Λατρεία.

5. Παράδοση και ανανέωση στη Λατρεία, προβλήματα και προκλήσεις της σύγχρονης εποχής

Λέξεις κλειδιά: Παράδοση, ανανέωση, Λατρεία, λειτουργία, εικόνα-υπόμνημα, λειτουργικά βιβλία, συλλείτουργο, ιεράρχες, ευταξία, μυστήρια

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ανανέωσης ή αναγέννησης ή αναθεώρησης της παράδοσης (ο σωστός τίτλος είναι ακόμα το ζητούμενο) είναι θέμα που απασχόλησε και στο παρελθόν, αλλά και στο παρόν, την Εκκλησία και τον λαό του Θεού. Ακούστηκαν πολλά δόκιμα και αδόκιμα, σοφά, αλλά και εξεζητημένα. Πιστεύουμε πως όλα αυτά θα κριθούν με τη δέουσα νηφαλιότητα από την Εκκλησία μας και θα δοθούν οι ορθές λύσεις.

Η παρούσα ανάλυσή μας σκοπό έχει να μεταφέρει τη φωνή της εκκλησιαστικής παράδοσης μέσω της θεολογίας της τέχνης και της θεολογικής γλώσσας των εικόνων, που αποτελούν έναν αδιάψευστο μάρτυρα της συνέχειας και των προσπαθειών που έγιναν κατά καιρούς.

Οι εικόνες κατέγραφαν πάντε με λάλο σιωπή την εκκλησιαστική τάξη και παράδοση και μας την διέσωσαν μέχρι σήμερα ζωντανή. Δεν έχουμε παρά ν' ανατρέξουμε σε αυτόν τον λόγο της τέχνης και ν' αφουγκραστούμε το μήνυμά του. Κάθε ιερή τέχνη είναι εξ ορισμού λειτουργική τέχνη, γιατί προϋποθέτει ένα πλαίσιο πίστης και Λατρείας προκειμένου ν' αναπτυχθεί. Πολύ περισσότε-

ρο η εικονογραφία στην ορθόδοξη παράδοσή μας είναι τέχνη λειτουργική, γιατί αφ' ενός η φύση της βρίσκεται στη βάση της Λατρείας και αφ' ετέρου η ίδια η εικόνα αποτελεί μέρος της Λατρείας.

Έτσι θεωρούμενη η εικόνα μέσα στο πλαίσιο της Θείας Ευχαριστίας οδηγεί από τη φυσική εντύπωση στην πνευματική θέα και μυστική συνάντηση με τα εικονιζόμενα πρόσωπα και γεγονότα. Μας ανοίγει μια απέραντη δράση, η οποία περιλαμβάνει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του κόσμου· διδάσκαλος και οδηγός συγχρόνως στην καθημερινότητά μας, στον αέναο λειτουργικό κύκλο της ζωής μας¹¹⁹.

Η εικόνα για παράδειγμα της Θείας Λειτουργίας, που συναντάμε σε τοιχογραφίες και φορητά εικονίσματα, γίνεται υπόμνημα εικαστικό και ερμηνεία όχι μόνο των ιστορημένων γεγονότων, αλλά γίνεται και τυπική και μέθοδος διδασκαλίας της λειτουργικής πράξης, σε καιρούς που η άγνοια και η ατομική δοκησιοφία αποτελούν την ουσιαστική θωράκιση των όποιων «ανανεωτικών» κινήσεων στον χώρο της Λατρείας. Η ορθόδοξη εικόνα αποτελεί μέθοδο διδασκαλίας και αλφαβητάρι της πίστης και της λειτουργικής ευταξίας και μας γνωρίζει το τι και το πως της Λατρείας, παρέχοντας πληροφορίες όχι μόνο ιστορικές, αλλά και τελετουργικής φύσεως¹²⁰.

119. Τρ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 27.

120. Τ. Τσομπάνη, «Εικαστική και αισθητική θεώρηση της θείας λειτουργίας», στον τόμο *Η θεία Λειτουργία. Εισηγήσεις Ιερατικού Συνεδρίου Ι. Μητρ. Δράμας*, Δράμα 1998, σ. 174.

Οι ζωγράφοι της Εκκλησίας μας ιστορούν μία πράξη που βιώνουν οι ίδιοι ως μέλη του σώματος του Χριστού· δεν φλυαρούν εικαστικά, αλλά ζωγραφίζουν «ὁ ἀκηκόασιν καὶ ἐθεάσαντο καὶ αἱ χεῖρες αὐτῶν ἐψηλάφησαν» και διασώζουν ταυτόχρονα ιστορία, τύπο, ἦθος, ὕφος και συμβολισμό. Ἐτσι, ενεργοποιείται η μνήμη της Εκκλησίας, που ζωντανεύει μέσα από τη σιωπηλή μαρτυρία των εικόνων. Ἄλλωστε, ὅπως επισημαίνει ο ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, «ζωγραφία σιωπῶσα ἐν τοίχῳ, λαλεῖ πλείονα καὶ ὠφελιμότερα»¹²¹ (εικ. 1).

Σε μία συζήτηση που ἔχει ως θέμα την παράδοση και την ανανέωση και ειδικότερα αναζητεῖ τη μαρτυρία της τέχνης, θα μπορούσαν να ειπωθούν πολλά· αρχίζουμε πρώτα από την περιχαράκωση των δύο ὁρων που επιχειρούνται, θεωρούμε ὅμως ὅτι και ὅποιος ἄλλος ὅρος εξερευθεῖ προκειμένου να εκφράσει αὐτὴν την κίνηση για ανανέωση, αναγέννηση, μεταρρύθμιση, αναθεώρηση, ανακαίνιση, θα διχάζει και θα δημιουργεῖ διλήμματα, αν λείπει ἀπὸ δίπλα του η φράση «μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας»¹²².

Αὐτὸ δε σημαίνει ὅτι αμφισβητούμε την εὐλάβεια και την καλὴ θέληση κάποιων ἀνθρώπων, ὅμως ας μην κρυβόμαστε πίσω ἀπὸ λέξεις, γιατί πολλές φορές ἐν ὀνόματι της «εὐλαβείας» ἐγίναν λάθη και συνεχίζουν να γίνονται, γιατί η «εὐλάβειά» μας δεν μας επιτρέπει υποδείξεις ἢ

121. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μάρτυρα Θεόδωρον*. PG 46, 737.

122. *Εβρ.* 12, 28. Βλ. Διονυσίου Ψαριανού (Μητρ. Κοζάνης), «Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», *Σύναξη* 73 (2000), σ. 109.

και διορθώσεις λαθών. Για παράδειγμα δεν έχει νόημα να εμμένουμε σε λάθη που υπάρχουν στα λειτουργικά μας βιβλία, τα οποία συνεχίζαμε να επανεκδίδουμε με τα λάθη τους.

Το 1932 συνεστήθη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο επιστημονική επιτροπή με σκοπό την έκδοση των λειτουργικών βιβλίων. Ειδικότερο έργο της επιτροπής ήταν η «ἀπαλλαγὴ τυχὸν μελετωμένης νεωτέρας ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῶν παρεισφρησάντων ἐκ τῆς προηγουμένης ἐκδόσεως τυπογραφικῶν σφαλμάτων ἢ ἄλλων τινῶν κηρῶν ἀλλοιουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου»¹²³. Βεβαίως το έργο της επιτροπής, λόγω του πολέμου δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Αλλά ούτε και μεταπολεμικά επιχειρήθηκε η συνέχιση του έργου.

Καρπός αυτής της προσπάθειας θεωρούνται τα έργα του Π. Τρεμπέλα Αί τρεῖς λειτουργίαι (1935) και οι δύο τόμοι του Μικροῦ Ευχολογίου (1950-1955). Όμως, στις εκδόσεις που χρησιμοποιούμε στη λειτουργική χρήση συχνά εντοπίζουμε την επέμβαση του δαίμονος του τυπογραφείου ν' αλλοιώνει ακόμα και το νόημα του κειμένου. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρει στη μελέτη του «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας» ο σοφός και σεβαστός δάσκαλός μας καθηγητής Ιωάννης Φουντούλης¹²⁴. Για παράδειγμα στο δεύτερο τροπάριο

123. Π. Τρεμπέλα, *Αί τρεῖς Λειτουργίαι*, Σωτήρ 1982, ἀντὶ προλόγου, σ. γ'.

124. «*Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ*», *Τὸ αἶτημα τῆς λει-*

του Εσπερινού της Κυριακής του Τελώνου και Φαρισαίου σε πρόσφατη έκδοση του Τριωδίου γράφει:

1. Φαρισαῖος κενοδοξία νικώμενος
2. καὶ τελώνης τῇ μετανοία κλινόμενος
3. προσῆλθόν σοι τῷ μόνῳ δεσπότη
4. ἀλλ' ὁ μὲν καυχησάμενος
5. ἤξιώθη τῶν δωρεῶν (δηλ. ὁ Φαρισαῖος ἤξιώθη τῶν δωρεῶν).

Τι έγινε μεταξύ τέταρτου και πέμπτου στίχου; Εξέπεσαν δύο στίχοι, ο πέμπτος και ο έκτος και τη θέση του πέμπτου πήρε ο έβδομος στίχος. Κανονικά έπρεπε να λέει:

4. ἀλλ' ὁ μὲν καυχησάμενος
5. ἐστερήθη τῶν ἀγαθῶν
6. ὁ δὲ μὴ φθεγξάμενος
7. ἤξιώθη τῶν δωρεῶν.

Και όμως το Τριώδιο (και όχι μόνο γι' αυτό το λάθος) δεν απεσύρθη¹²⁵. Τι θα γίνει με τη λέξη «ἀνεξάρτητον» αντί του ορθού «ἀνεξάρνητον» στην ευχή της ογδότης ημέρας, τι θα γίνει με το «πᾶσαν τὴν βιωτικὴν» του χειρουργικού αντί του ορθού «πᾶσαν νῦν βιωτικὴν»; Θα παραμείνει ως έχει σε κάποιες εκδόσεις το «φωναῖς ὀσίαις» αντί του ορθού «φωναῖς αἰσίαις» στο «Φῶς ἰλαρόν»; Ἡ το «ταῦτα πάντα ἐξηφάνισε» αντί του ορθού «ταῦτα πάντα ἐξηφάνισται» στο νεκρώσιμο ιδιόμελο «Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα»; Θα εξακολουθεῖ να κυκλοφορεῖ

τουργικῆς ἀνανεώσεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, Αθήναι, 2003, σσ. 123-139. Βλ. και Τελετουργικά Θέματα, τ. Γ', έκδ. Αποστολικῆς Διακονίας, Αθήνα 2007, σ. 9-25.

125. Ό.π.

το ιερατικό που έχει ως τυπική διάταξη ότι ο ιερέυς κατά την απόμαξη του αντιμηνσίου για καλύτερη περισυλλογή των μαργαριτών «κάνει τὸ ἀντιμῆνσιο τσαντίλα»; Ποιος από τους νέους κληρικούς των πόλεων υποπτεύεται την έννοια της λέξεως¹²⁶;

Αυτά τα παραδείγματα σίγουρα δεν αποτελούν, λόγω της πολυχρόνιας χρήσης τους, παράδοση και ουδέ η διόρθωσή τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ανανεωτική κίνηση», αλλά αυτονόητη υποχρέωση της Εκκλησίας για διόρθωση των λειτουργικών μας βιβλίων. Όμως, για να γίνει αυτό χρειάζεται αγάπη, μεράκι, γνώση της ιστορίας της Λατρείας, έρευνα και εντοπισμός των ειδικών προβλημάτων, συντονισμός και σωστή καθοδήγηση από την εκκλησιαστική ηγεσία. Αλλά μήπως αυτές ακριβώς δεν είναι και οι προϋποθέσεις μιας γενικότερης μελέτης των λειτουργικών ζητημάτων; Δεν χρησιμοποιώ τον όρο αναγέννηση ή ανανέωση, για να μην δημιουργώ αρνητικούς συνειρμούς, αλλά και γιατί πιστεύω πως οι λέξεις παράδοση και ανανέωση αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοπεριχωρούνται. Είναι δυνατόν κάτι που παραδίδεται στη νέα γενιά να μην έχει μέσα του το σπέρμα της ανανέωσης; Μήπως είναι μάταιο ν' αναζητούμε την ανανέωση έξω από την ίδια την παράδοση; Πως μπόρεσε στ' αλήθεια είκοσι αιώνες τώρα ν' αντέξει μια παράδοση χωρίς να ενυπάρχει μέσα της ως πνοή ή ως χυμός ζωής που τρέχει στις φλέβες της η έννοια της ανανέωσης; Δεν ήταν, άραγε, άκρως ανανεωτικές η Φιλοκαλική και η Κολυββαδική κίνηση, αλλά και άκρως παραδοσιακές;

126. Ό.π.

Αξίζει, ίσως, να στοχαστούμε τα ονόματα και τις μορφές που πρωτοστάτησαν σε αυτές.

Η αληθινή Λατρεία είναι δυναμική. Εξελίσσεται και μεταβάλλεται· μας το βεβαιώνει η ως τώρα Ιστορία της. «Ωστόσο οι αυθεντικές, αποτελεσματικές και μόνιμες λειτουργικές αλλαγές δεν προέρχονται από συγκινησιακές ανταποκρίσεις, αλλά οφείλονται σε γνήσιες, κοινά αποδεκτές και ποιμαντικά δοκιμασμένες λύσεις των οποίων την αυθεντικότητα εγγυάται η Εκκλησία»¹²⁷. «Η Λατρεία είναι μια θεμελιακή δραστηριότητα, δεν έχει στατικό χαρακτήρα, είναι κίνηση ζωής, πορεία προς τα έσχατα, είναι η πίστη της Εκκλησίας εν κινήσει»¹²⁸. Η ίδια η ζωή της Εκκλησίας ό,τι θεώρησε εκκλησιαστικά αναγκαίο και ποιμαντικά φρόνιμο το υιοθέτησε, χωρίς κορώνες και διαδικασίες μακρές και επίπονες. Οι αγιογράφοι, που θα λέγαμε πως ήταν οι εκκλησιαστικοί ανταποκριτές και εικαστικοί ρεπόρτερς της κάθε εποχής, κατέγραφαν με τη γραφίδα τους και με τη δύναμη του σχεδίου και του χρώματος όλες τις ιστορικές φάσεις της ζωής της Εκκλησίας και ειδικότερα της θείας Λατρείας (εικ. 2, 3).

Ο λειτουργικός εικονογραφικός κύκλος διασώζει με τον καλύτερο τρόπο την τάξη της Λατρείας και μας παραδίδει λεπτομερώς στοιχεία της λειτουργικής ευταξίας. Ας δούμε, λοιπόν, μερικές από αυτές τις παραστάσεις, ξεκινώντας από την παράσταση που εικονογραφείται στο τύμπανο του τρούλου ή στην κόγχη του Ιερού Βή-

127. π. Χρ. Καλύβα, «Μερικές σχέψεις για την Λειτουργική ανανέωση και μεταρρύθμιση», *Σύναξη*, τ. 61, σ. 13, 14.

128. Ό.π.

ματος και επιγράφεται ως «η Θεία Λειτουργία», η γνωστή και ως «λειτουργία των αγγέλων». Ουσιαστικά εδώ ιστορείται η πράξη της Μεγάλης Εισόδου, έτσι ακριβώς όπως τη θέλουν οι τυπικές διατάξεις στα λειτουργικά χειρόγραφα.

5.1. Η θεία Λειτουργία και η μαρτυρία της εικονογραφίας

Ο κώδικας 662 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (12^{ος}-13^{ος} αιώνας)¹²⁹, ο 6277 κώδικας της Ι. Μ. Παντελεήμονος (Διάταξης Φιλοθέου) (14^{ος} αιώνας)¹³⁰ και οι κώδικες 802, 752, 757, 766 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος¹³¹ σχεδόν συμπίπτουν στην τυπική διάταξη της μεγάλης εισόδου και μας παραδίδουν την εξής περιγραφή: «ὁ ἱερεὺς ἄρας τὸν ἀέρα ἐπιτίθησι τῷ ἀριστερῷ ὤμῳ τοῦ διακόνου λέγων· ἐπάρατε τὰς χεῖρας ὑμῶν εἰς τὰ ἅγια. Εἶτα καὶ τὸν ἅγιον δίσκον ἄρας τίθησιν ἐπάνω τῆς κορυφῆς τοῦ διακόνου, συνεφαπτομένου καὶ αὐτοῦ μετὰ φόβου καὶ πάσης προσοχῆς καὶ ἀσφαλείας. Αὐτὸς δὲ ὁ ἱερεὺς αἶρει τὸ Ἅγιον ποτήριον μόνον. Καὶ οὕτω ποιῶσι τὴν Μεγάλην Εἴσοδον προπορευόμενου τοῦ διακόνου κρατοῦντος καὶ τὸν θυμιατὸν σὺν τῷ ἁγίῳ δίσκῳ ἐν ἐνὶ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρός»¹³² (εικ. 4).

Δηλαδή έχουμε Θεία Λειτουργία με την παρουσία ενός πρεσβύτερου και ενός διακόνου μόνο. Ο κώδικας 754 της

129. Βλ. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη Είσοδος*, σ. 72 και εξ. και Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 9.

130. Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 9.

131. *Ό.π.*, σ. 9.

132. *Ό.π.*, σ. 9.

Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος μας δίδει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα από αρχιερατική Θεία Λειτουργία: «προπορευομένου τοῦ διακόνου τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας ἔμπροσθεν. Εἶτα τοῦ Κανστρισίου μετὰ τοῦ ὠμοφορίου καὶ θυμιατοῦ ἢ τοῦ δευτερεύοντος τῶν διακόνων, μεθ' οὗς ὁ τὸν ἅγιον δίσκον κρατῶν. Καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ οἱ κρατοῦντες τοὺς λοιποὺς δίσκους. Εἶτα ὁ πρωτοπαπᾶς μετὰ τοῦ ἁγίου ποτηρίου. Καὶ οἱ λοιποὶ ἱερεῖς κατὰ τάξιν. «Ὅπισθεν δὲ πάντες οἱ κρατοῦντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἄερα διάκονοι. Καὶ μετ' αὐτοὺς πάλιν οἱ ὑποδιάκονοι κατέχοντες τὸ χερνιβόξεστον»¹³³. Η παράσταση ακριβέστερα ιστορεῖται στο παναγιάριο, γνωστό ως δίσκος της Πουλχερίας, που ἀπόκειται στην Ιερά Μονή Ξηροποτάμου, καθώς και στον τροῦλο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα, της Ι. Μ. Χελανδαρίου, του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα, στη Μονή Βαρλαάμ, στη Μ.Φιλανθρωπών και Ντίλιου στα Γιάννενα και αλλοῦ (στην ἐρευνά μας την εντοπίσαμε σε εκατό περίπου μνημεία). Στις ἀρχαιότερες των παραστάσεων, που ἀρχίζουν ἀπὸ τον 11^ο αἰῶνα (λειτουργικό χειρόγραφο 109 της Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης των Ἱεροσολύμων)¹³⁴ και κατόπιν στο καθολικό της Μονῆς Ολυμπιώτισσης στην Ἐλασσώνα (1290-1301)¹³⁵, στην Studenica (1315)¹³⁶, στο Staro Nagoricino

133. Ὁ.π., σ. 81.

134. A. Grabar, «Un Rouleau Liturgique Constantinopolitain et ses leinturs», στο *Dumbarton Oaks Papers*, (1954) 163 και ἐξ.

135. E. Constantinide, *The Wall paintings of the Panagia Olympiotissa*, Athènes 1992.

136. Cirkonić, Korać, Babić, *Le monastères de Studenica*, Belgrad, 1986.

(1317-1318)¹³⁷, στη Μονή Χελανδαρίου (1318-1320)¹³⁸ και στη Gracanica (1321)¹³⁹ έχουμε την αρχαιότερη μορφή της εισόδου, όπου εισοδεύουν μεταφέροντες τα δώρα μόνο οι διάκονοι. Η μεταφορά γίνεται από την πρόθεση στην αγία Τράπεζα με πάσα τάξη και μεγαλοπρέπεια.

Τα ενδιαφέροντα στοιχεία σε αυτές τις παραστάσεις είναι η επί της κεφαλής μεταφορά του δισκαρίου, η παράδοση των αμφίων που διατηρείται μέχρι τον 14^ο αιώνα, λευκές διακονικές στολές με λευκά οράρια σημαίνοντας τον τύπο των αγγελικών πτερύγων, κατά τον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης¹⁴⁰. Όλες οι ανωτέρω παραστάσεις ιστορούνται στον τρούλο, που σημαίνει ότι κέντρο του όλου θέματος είναι ο Χριστός Παντοκράτωρ. Μετά το β' τέταρτο του 14^{ου} αιώνα εικονίζεται ο Χριστός ως αρχιερέυς, δίπλα στην αγία Τράπεζα, να προπέμπει και να υποδέχεται τα δώρα που προσκομίζουν οι άγγελιοδιάκονοι (εικ. 5).

Παρατηρούμε παρουσία πολλών ποτηρίων και δισκαρίων (μέχρι και πέντε τον αριθμό) εισοδεύεται επίσης η λόγχη, ο σταυρός και ο επιτάφιος, ο οποίος εισοδευόταν μέχρι και τον 15^ο αιώνα· πρόκειται, όμως, σαφώς για τον επιτάφιο-αέρα που εικονίζει τον αμνό-Χριστό και όχι τη σκηνή της αποκαθηλώσεως ή του Επιταφίου θρήνου. Υπάρχει πλούσια παρουσία υποδιακόνων που κρατούν ριπίδια-εξαπτέρυγα και μπορούμε ν' αντλήσουμε πληροφορίες για

137. B. Dotits, *Staro Nagoricino*, Belgrad 1993.

138. Βλ. Τ. Τσομπάνη, ό.π., εικ. 24, σ. 226.

139. B. Zivković, *Gračanica, Les dessins de fresques*, Beograd 1989.

140. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Ἐρμηνεία*, κεφ. λε'. PG 155, 712.

τη μορφή ή τη διακόσμησή τους. Είναι πραγματικά ριπίδια, σύμβολα πλέον των ουρανίων δυνάμεων, καθώς, όπως λέγει ο άγιος Γερμανός, «ἐμφαίνουσι τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ καὶ τὴν τῶν πολυομμάτων Χερουβιμ ἐμφέρειαν»¹⁴¹ (φανερώνουν τα εξαπτέρυγα Σεραφεῖμ και την ομοιότητα των πολυομμάτων Χερουβίμ) (εικ. 6, 7).

Σήμερα, δυστυχώς, τα εξαπτέρυγά μας μόνο εξαπτέρυγα δεν είναι, καθώς βλέπουμε να διακοσμούνται με μορφές αγίων μαρτύρων, της Παναγίας, των αποστόλων κ.λπ. Χαρακτηριστική ακόμα είναι η παρουσία του χερονιβόξεστου, για να μας θυμίζει ότι η προσκομιδή και ετοιμασία των δώρων γινόταν κατά την ώρα του Χερουβικού και γι' αυτό υπάρχει χερνιψία. Σήμερα απέμεινε να εισοδεύεται μόνο κατά τη χειροτονία του διακόνου. Σημαντική είναι η παρουσία του Αρχιερέως στο κέντρο της παράστασης, όπου ιστορείται με πολυσταύριο σάκκο, συνήθως κόκκινο, με χρυσούς ή λευκούς σταυρούς, λευκό ωμοφόριο πάντα, διότι η παράδοση θέλει το ωμοφόριο πάντα λευκό και μάλλινο, διότι συμβολίζει την «δοράν του πλανηθέντος προβάτου»¹⁴². Ο Χριστός ευλογεί ή θυμιά τους εισοδεύοντες και προσδέχεται τα δώρα. Άλλωστε, είναι «ο προσφέρων και προσφερόμενος και προσδεχόμενος και διαδιδόμενος»¹⁴³, ο μόνος και αποκλειστικός λειτουργός της ευχαριστιακής συνάξεως (εικ. 8).

141. Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως, *Μυστική θεωρία*. PG 98, 429D-432C.

142. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΠΒ'. PG 155, 260 και *Ερμηνεία*, κεφ. μδ'. PG 155, 716.

143. Ευχή χερουβικού Θ. Λειτουργίας.

Κάτι που επίσης είναι χαρακτηριστικό και απαντά σε όλες τις εικονιστικές μαρτυρίες είναι η εισόδευση του δισκαρίου επί της κεφαλής του διακόνου. Βεβαίως η κατασκευή των δισκαρίων ήταν τέτοια που βοηθούσε στην τοποθέτησή του επί της κεφαλής και βλέπουμε πως πάντα ήταν έντονος ο συμβολισμός ότι ο άγιος άρτος είναι το σώμα του Βασιλέως Χριστού και όπως ο βασιλεύς οδηγούταν πάνω σε ασπίδα και αιρόμενος εις ύψος εις κοινήν θέαν για να εισέλθει ως νικητής στη Βασιλεύουσα, έτσι και ο Χριστός εισόδευε ως θριαμβευτής στα Ιεροσόλυμα για το πάθος και την Ανάστασή Του (εικ. 9).

Είναι χαρακτηριστικότερη η παράσταση από την Gračanica της Σερβίας¹⁴⁴, αλλά και από τη Μεγάλη Είσοδο του Ναού της Τιμίας Ζώνης της Μόσχας¹⁴⁵, όπου εικονίζεται η συλλειτουργία των Τριών Ιεραρχών (Χρυσοστόμου, Βασιλείου, Γρηγορίου) και ένας πρεσβύτερος εισοδεύει μόνος του κρατώντας το δισκάριο επί της κεφαλής και το ποτήριο προ του στήθους και συνοδεύεται από υποδιακόνους και αγγέλους. Άξια προσοχής είναι η λιτή διακόσμηση της αγίας Τραπέζης, χωρίς ανθοδοχεία και περιττά σκεύη, παρά μόνο δύο κηροπήγια, ούτε καν αρτοφόριο, δεδομένου ότι το αρτοφόριο ή περιστερά ήταν σκεύος που κρεμόταν από το κιβώριο ή το βαπτιστήριο. Απλή και η διακόσμηση της ενδυτής της αγίας Τραπέζης, χωρίς χλιδή και πολυτέλεια: με δωρική λιτότητα δε ιστορείται και το κιβώριο, χτιστό ή ξυλόγλυπτο, πάντως χωρίς εξεζητημένα διακοσμητικά στοιχεία.

144. B. Zivković, ό.π., εικ. 1.

145. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη είσοδος*, εικ. 38.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία των ποτηρίων, τα οποία απαντώνται σε περίπου πέντε-έξι τύπους και δείχνουν την εξέλιξή τους ως σήμερα. Εκεί που υπάρχει μια διαφοροποίηση στη μορφή του ποτηρίου είναι στο ποτήριο που φέρει ο β' διάκονος-άγγελος, στην πομπή της Μονής Φιλανθρωπηνών¹⁴⁶, όπου το άγιο ποτήριο φέρει κάλυμμα μεταλλικό και όχι υφασμάτινο ποτηροκάλυμμα, που συνοδεύεται και από τον συμβολισμό ότι αποτελεί το εντάφιο σπάργανο του Χριστού. Εδώ πρέπει να πούμε ότι στην εικονογραφική αυτή παράσταση της Μ. Φιλανθρωπηνών¹⁴⁷ εντοπίζουμε πολλά στοιχεία επηρεασμού από τη ρωσική τέχνη, μια και ήταν η εποχή (16^{ος} αιώνας) που η ρωσική και η δυτική αισθητική άρχισε να εισβάλλει στον ελλαδικό χώρο· αυτό εν μέρει ισχύει και στις μέρες μας (βλ. ρωσικά σκεύη, ρωσικά άμφια, ρωσικές επενδύσεις εικόνων κ.λπ.) (εικ. 10, 11).

Ο ίδιος ζωγράφος (Φράγκος Κατελάνος) ιστόρησε και το καθολικό της Μ. Βαρλαάμ των Μετεώρων, αλλά εκεί δεν πέρασε αυτές τις επιρροές του στα σκεύη, παρά μόνο στα άμφια των λειτουργιών, όπου παρατηρούμε ότι όλα φέρουν πλούσιο ανθικό διάκοσμο και πολυτελή υφάσματα σε αντίθεση με την τέχνη των άλλων μνημείων των Μετεώρων, όπου η αμφίεση είναι λιτή με πολυσταύρια φαιλόνια ή μονόχρωμα άμφια σε διαφορετικές χρωματικές εναλλαγές (βλ. Αναπαυσά, Μεγ. Μετέωρο, Καλαμπάκα). Είναι αλήθεια πως μέχρι το α' μισό του 16^{ου}

146. Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Ζωγραφική, εποπτ. Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας, Ιωάννινα 1993, σ. 37, εικ. 28.

147. Ο.π.

αιώνα η λειτουργική παράδοση καταγράφεται με πιστότητα και αυστηρότητα, όμως από το β' μισό του 16^{ου} αιώνα και μετά είναι χαρακτηριστική η καλλιτεχνική και αισθητική υποβάθμιση, καθώς και η απώλεια της γνώσης της λειτουργικής ευταξίας (εικ. 12).

5.2. Το συλλειτουργο

Μια άλλη παράσταση με έντονο λειτουργικό ενδιαφέρον είναι η παράσταση των συλλειτουργούντων Ιεραρχών. Ιστορείται στην κόγχη του Ιερού Βήματος κάτω από την πλατυτέρα. Εικονίζεται τράπεζα, πάνω στην οποία απόκειται άγιο ποτήριο και δισκάριο που φέρει τον αμνό-Χριστό, άλλοτε ως βρέφος και άλλοτε ως ενήλικα, ακόμα δε και τεμαχισμένο, μια και η παράσταση ταυτίζεται με το θέμα του μελισμού¹⁴⁸.

Οι εικονιζόμενοι συγκλίνουν στο κέντρο της κόγχης με εμφανή ιερατική επισημότητα, κρατούν τις λειτουργικές του δέλτους με φράσεις της Θείας Λειτουργίας. Με την ταυτόσημη κίνησή τους και τον αυτό ρυθμό εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο το «έν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ» και αυτό συμπληρώνεται με τη σχετική ομοιομορφία των πολυσταυρίων φαιλονίων, των λευκών ωμοφορίων και ειληταρίων που ξετυλίγονται στα χέρια τους (εικ. 13).

Η κίνησή τους και η κλίση της κεφαλής ή η έντονη κάμψη του σώματος, που απαντούμε στην Καστοριά

148. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες μπροστὰ στὴν ἁγία Τράπεζα μὲ τὰ τίμια δῶρα ἢ τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστὸ* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1991.

(Άγ. Ανάργυροι και Ταξιάρχης Μητροπόλεως)¹⁴⁹, καθώς και στην Ομορφοκκλησιά¹⁵⁰, μας φέρνουν στο νου την τυπική διάταξη «ὁ ἱερεὺς κλινόμενος ἐπεύχεται»¹⁵¹. Είναι η στιγμή που ο άγιος Γερμανός περιγράφει πως «ἐπι-κεκυφότης ποιεῖν τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν. Ἐμφαίνει τὸ συλλαλεῖν ἀοράτως τῷ μόνῳ Θεῷ»¹⁵² (σκυμμένος τελεί την θεία μυσταγωγία. Φανερώνει το ότι μιλά ἀοράτως μαζί με τον μόνο Θεό) (εικ. 15).

Η παράσταση αυτή τονίζει εμφατικά ακόμη ένα ουσιαστικό στοιχείο της Θείας Λειτουργίας και κατά βάση εικονογραφεί –εμμέσως– τον 20^ο κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, που προβλέπει «ἐστῶτας ἀποδίδοναι τὰς εὐχὰς τῷ Θεῷ» (ὄρθιοι να ἀποδίδουν ευχές στον Θεό), καθώς «ἔδοξε τῇ ἀγίᾳ Συνόδῳ».

Ἄλλωστε οι ίδιοι οι εικονογραφούμενοι Πατέρες νομοθέτησαν γι' αυτό, ο δε Μέγας Βασίλειος γράφει πως «ἀναγκαίως τὰς προσευχὰς ἐστῶτας ἀποπληροῦν τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους ἢ Ἐκκλησία παιδεύει, ἐν ἧ τὸ ὄρθιον σχῆμα τῆς προσευχῆς προτιμᾶν οἱ θεσμοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμᾶς ἐξεπαίδευσαν»¹⁵³ (ἐξ ἀνάγκης η Ἐκκλησία διδάσκει τους τροφίμους της να ολοκληρώνουν τις ευχές ὄρθιοι, στην οποία οι θεσμοὶ της Ἐκκλησίας μας ἐκπαίδευσαν να προτιμάμε το ὄρθιο σχῆμα προσευχῆς) και διότι «τὸ μὴ

149. *Βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα*, Καστοριά, Εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, εκδ. Μέλισσα, 1992, σ. 96.

150. Τ. Τσομπάνη, *Η Γονυκλισία*, Θεσσαλονίκη 2000, εικ. 9.

151. Ὁ.π., σ. 53.

152. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, *Μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 437.35, *Πηδάλιον*, εκδ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1991.

153. Ὁ.π.

κλίνειν γόνυ ἐκ τῶν θεοφόρων ἡμῶν Πατέρων κανονικῶς παρελάβομεν τὴν τοῦ Χριστοῦ τιμῶντες ἀνάστασιν» (το να μην γονατίζουμε το παραλάβαμε από τους κανόνες των θεοφόρων Πατέρων μας τιμώντας την ανάσταση του Χριστού) (90^{ος} κανόνας της Πενθέκτης)¹⁵⁴.

Αυτή η υπακοή, λοιπόν, των Πατέρων και η στοίχιση στην κανονική παράδοση και τάξη της Λατρείας πρέπει να υπογραμμισθεί ιδιαίτερα στις μέρες μας, όπου κάποιοι θεωρούν πως η ατομική τους ευλάβεια υπερέχει κατά πολύ της ευλάβειας των 318 Πατέρων της Α΄ Οικουμενικής και άλλων τόσων περίπου της Πενθέκτης και μιας πλειάδος ακόμη Πατέρων που μίλησαν και έγραψαν για τα αναστάσιμα προνόμια της Κυριακής.

Για το ίδιο ζήτημα της γονυκλισίας παίρνουμε απάντηση και από τις παραστάσεις που ιστορούνται χειροτονίες αγίων Πατέρων, αλλά και άλλων ιστορικών προσώπων. Χαρακτηριστικότες είναι οι εικονιστικές μαρτυρίες από τις χειροτονίες του Αγίου Βασιλείου, του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Του τελευταίου μάλιστα η χειροτονία μνημονεύεται από τον Τρεμπέλα (έχει σημασία αυτό) και ιστορείται σε μικρογραφία χειρογράφου του Θ΄ αιώνας¹⁵⁵ (εικ. 14, 16, 17).

Από τις εικαστικές μαρτυρίες, αλλά και τις γραπτές πηγές, φαίνεται πως μέχρι τον 14^ο αιώνα υπήρχε πιστότητα στην παράδοση, όμως αργότερα παρεισφρύει στην

154. Ό.π. 150-152 και Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. 2, Αθήνησιν 1852, σ. 162.

155. Π. Τρεμπέλα, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α΄, έκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήνα 1940, σ. 212.

ακολουθία και η διάταξη «εἶτα ἐρείδει ὁ χειροτονούμενος τὸ μέτωπον αὐτοῦ τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ καὶ κλίνει τὸ γόνυ τὸ δεξιὸν»¹⁵⁶ (ἐπειτα στηρίζει ο χειροτονούμενος το μέτωπό του στην αγία Τράπεζα και κάμπτει το δεξι γόνατο). Την ίδια πληροφορία δίνει και Ἅγιος Συμεών κατά τον 15^ο αἰώνα, αλλά τονίζεται χαρακτηριστικά ὅτι η γονυκλισία αφορά τον χειροτονούμενο.

Ακόμα, σε μια εικόνα του βυζαντινοῦ μουσείου της Μόσχας, που εικονίζει σκηνές ἀπὸ τον βίο και τη χειροτονία του οσίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου (17^ος αἰώνας), εικονίζεται μόνον ο χειροτονούμενος γονυκλινής¹⁵⁷. Ὅμως, η καταγωγή της εικόνας και το γεγονός ὅτι μόνο αυτή ιστορεῖ τη γονυκλισία μας κάνει πολύ επιφυλακτικούς στην αποδοχή της τάξεως που εισάγει· ἄλλωστε, την ίδια εποχή, πολλά δυτικά στοιχεία πέρασαν μέσω τη ρωσικῆς τέχνης στον ελλαδικό χώρο. Πάντως, μόνο στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη (11^ος-12^ος αἰώνας) ἐπισημάναμε τουλάχιστον εἴκοσι παραστάσεις χειροτονιών ὅπου κανεὶς δεν γονυπετεῖ.

Μια που αναφερθήκαμε στη λειτουργία των Ἱεραρχῶν, αξίζει να τονιστεῖ ὅτι στις εικονιστικές μαρτυρίες που ἔχουμε παρατηρούμε την ἐξέλιξη και τις ἀλλαγές που υπέστη η ἀμφίεση των λειτουργῶν και βέβαια ὄχι προς το καλύτερο. Είναι γνωστό ὅτι μέχρι τον 12^ο αἰώνα ἐπικρατοῦσε το μονόχρωμο φαιλόνιο για πρεσβύτερους και ἐπισκόπους και μόνον ο Πατριάρχης ἔφερε πολυσταύ-

156. *Μέγα Εὐχολόγιον*, εκδ. «Σαλιβέρου», Αθήνα 1927, σ. 120.

157. *Εικόνες κρητικῆς τέχνης*, εισαγωγή Μ. Χατζηδάκη, Ηράκλειο 1993, εικ. 52.

ριο φαιλόνιο. Την ίδια εποχή γενικεύεται η χρήση του πολυσταυρίου φαιλονίου απ' όλους τους επισκόπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αλλαγής καταγράφεται σε τοιχογραφία του ναού Αγίων Αναργύρων Καστοριάς, όπου σωζόνται και τα δύο στρώματα της ζωγραφικής του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα και βλέπουμε το πέρασμα στη νέα αμφίεση¹⁵⁸. Τον 12^ο αιώνα έχουμε την πρώτη γραπτή μαρτυρία για χρήση του αυτοκρατορικού σάκκου από τον Πατριάρχη μόνο τέσσερις φορές τον χρόνο (Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Πάσχα, Πεντηκοστή)¹⁵⁹.

Τον 15^ο αιώνα γενικεύεται η χρήση του σάκκου και παραλληλίζεται συμβολικά με την «χλαίναν τῆς ὕβρεως» που φόρεσε ο Πιλάτος στον Χριστό. Μόνο που στις μέρες μας με τη μορφή και τη χλιδή που εμφανίζει, μερικές φορές, καθίσταται όντως «χλαίνα ὕβρεως» προς τον λαό του Θεού, αλλά και προς τον Θεό (εικ. 20, 21).

Η άποψη που διατυπώνεται ότι ενώπιον του Θεού εμφανιζόμεθα με ό,τι πολυτιμότερο διαθέτουμε, δυστυχώς δεν μπορεί να πείσει σήμερα, γιατί δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι οι άγιοι Πατέρες, που εικονίζονται στις κόγχες των ναών μας, δεν διαθέτουν αυτή τη λαμπρότητα μέσα από τη δωρική λιτότητα και αρχοντιά των αμφίων τους.

Το γεγονός ότι κάποια εκκλησιαστικά και μοναστηριακά σκευοφυλάκια διαθέτουν βαρύτιμες στολές, αυτό υπογραμμίζει την εξαίρεση και όχι τον κανόνα και σίγου-

158. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1992, εικ. 4.

159. Μ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, εκδ. «Αποστ. Διακονία», Αθήνα 1986, σ. 22.

ρα θυμίζει εποχές κατά τις οποίες οι εκκλησιαστικοί και πολιτικοί άρχοντες συναγωνίζονταν στην επίδειξη ισχύος και παρουσίας (ανθρώπινο γαρ) (εικ. 22, 23).

Είναι δε χαρακτηριστικό το χρυσοκέντητο διακονικό στιχάριο που φυλάσσεται στην Ιερά Μονή Αγάθωνος, όπου από ένδυμα οθωμανικής αρχοντοκυρίας μετετρέπη σε στιχάριο διακονικό από τον Ιεροδιάκονο Σωφρόνιο Χρυσοχόου! (βλ. σκευοφυλάκιο Μονής Αγάθωνος) (εικ. 24).

Είναι ευχάριστο το γεγονός ότι στο Άγιον Όρος σήμερα τηρείται με ευλάβεια η τάξη της ομοιομορφίας και της αρχοντικής δωρικής λιτότητας των αμφίων. Σε πρόσφατα δε συλλείτουργα που παρακολουθήσαμε ήταν χάρμα οφθαλμών να βλέπει κανείς όλους τους λειτουργούς με τα πολυσταύρια φαιλόνια τους να συνδυάζονται απόλυτα με τους εικονογραφημένους Ιεράρχες της κόγχης, δείχνοντας έτσι τη συλλειτουργία των άνω και των κάτω ιερατικών τάξεων (εικ. 25, 26).

Πάντως οι αγιογράφοι, οι οποίοι καταγράφουν την ιστορία του πράγματος μέχρι και τον 16ο αιώνα, ιστορούν όλους τους ιεράρχες με φαιλόνιο, πολυσταύριο ή απλό και ο μόνος που ιστορείται με σάκκο είναι ο Χριστός. Σώζονται τρεις χαρακτηριστικές εικόνες που ιστορούν αρχιερατικά συλλείτουργα.

Η πρώτη είναι μια παράσταση που απαντάται στο βημόθυρο (της ωραίας πύλης) του ναού της Αγίας Τριάδος στο Μέγα Χωριό της Σερίφου (16^{ος} αιώνας). Εικονίζονται έξι ιεράρχες και ο Χριστός αρχιερέυς, ο μόνος με πολυσταύριο σάκκο και μίτρα, με λευκό ωμοφόριο, κρατώντας στο δεξί χέρι το άγιο Ποτήριο και στο αριστε-

ρό τεμάχιο άρτου. Στα δύο ειλητάρια δε που υπάρχουν δεξιά και αριστερά διαβάζουμε το «λάβετε φάγετε...» και το «πίετε έξ αὐτοῦ πάντες...».

Γύρω από την αγία Τράπεζα συλλειτουργούν οι άλλοι έξι Πατέρες, ο Άγιος Γρηγόριος ο Διάλογος, ο Άγιος Αθανάσιος, ο Άγιος Χρυσόστομος, ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Άγιος Ιάκωβος ο Αδελφόθεος και ο Μέγας Βασίλειος, οι οποίοι θεωρούνται συγγραφείς Λειτουργιών. Κρατούν στα χέρια τους λειτουργικές δέλτους με σχετικές ευχές από τις Λειτουργίες τους και φορούν όλοι πολυσταύρια φαιλόνια και ωμοφόρια λευκά. Βέβαια, πρέπει να πούμε πως εδώ ο ζωγράφος αληθεύει κατά κυριολεξία, γιατί στην εποχή που έζησαν οι Πατέρες ο σάκκος ήταν μόνο βασιλικό ένδυμα, κατά συνέπεια ο μόνος που εδικαιούτο να τον φορεί είναι ο Βασιλεύς και Δεσπότης Χριστό, ο οποίος είναι και ο αποκλειστικός λειτουργός της ευχαριστιακής συνάξεως.

Μια άλλη εικόνα που απόκειται στο βυζαντινό μουσείο Αθηνών¹⁶⁰ (16^{ος}-17^{ος} αιώνας) παριστά τη Θεία Λειτουργία των τριών Ιεραρχών, Χρυσοστόμου, Βασιλείου και Γρηγορίου του Θεολόγου. Εικονίζεται αγία Τράπεζα πάνω στην οποία υπάρχουν μόνο το άγιο ποτήριο, το δισκάριο, το Ευαγγέλιο και δύο κηροπήγια. Η αγία Τράπεζα επιστέφεται με κιβώριο λιτό. Στο κέντρο της παράστασης ο Άγιος Χρυσόστομος, μόνο αυτός, φέρει πολυσταύριο σάκκο (προφανώς ως Κων/πόλεως), ενώ οι άγιοι Βασίλειος και Γρηγόριος φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια

160. Κατάλογος εκθέσεως του Βυζ. Μουσείου Αθηνών με θέμα τη Θ. Λειτουργία.

και λευκά ωμοφόρια. Ο άγιος Χρυσόστομος ευλογεί τα Τίμια Δώρα, ενώ οι δύο άλλοι Πατέρες τείνουν το δεξί χέρι και δείχνουν τα Δώρα, καθώς κατέρχεται το Άγιο Πνεύμα πάνω σε αυτά (κι εδώ όλοι σε όρθια στάση). Δύο άγγελοι-διάκονοι παραστέκουν τον Άγιο Χρυσόστομο από δεξιά και αριστερά.

Η τρίτη εικόνα βρίσκεται στον ναό της Τίμιας Ζώνης στη Μόσχα (17^{ος} αιώνας). Ιστορεί πάλι ένα συλλείτουργο των Ιεραρχών, οι οποίοι στέκονται πίσω από την αγία Τράπεζα: στο κέντρο ο Άγιος Χρυσόστομος, δεξιά ο Άγιος Γρηγόριος και αριστερά ο Μέγας Βασίλειος. Οι δύο πρώτοι φορούν πολυσταύριο σάκκο και λευκά ωμοφόρια, ενώ ο Μέγας Βασίλειος φαιλόνιο διακοσμημένο με ανθικά σχήματα και λευκό ωμοφόριο. Απέναντί τους βρίσκεται ένας πρεσβύτερος, ο οποίος εισοδεύει με τα Τίμια Δώρα, κρατώντας το δισκάριο με τον αμνό-Χριστό επί της κεφαλής του και το άγιο ποτήριο με το δεξί χέρι προ του στήθους, σύμφωνα πάντα με τις τυπικές διατάξεις, ενώ προηγούνται και ακολουθούν υποδιάκονοι και άγγελοι με θυμιατά, ριπίδια και λαμπάδες¹⁶¹.

Στις δύο πρώτες παραστάσεις, αρχιερατική στολή με σάκκο φέρει μόνο ο πρώτος τη τάξει, ενώ οι άλλοι τη συνήθη στολή των επισκόπων, δηλαδή φαιλόνιο και ωμοφόριο, ενώ στην τρίτη εικόνα οι δύο Ιεράρχες (Χρυσόστομος και Γρηγόριος) φέρουν σάκκο –πιθανόν ως χρηματίσαντες αρχιεπίσκοποι Κωνσταντινουπόλεως– αν και είναι βέβαιο ότι δεν τον φόρεσαν ποτέ στη ζωή τους.

161. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη Είσοδος*, εικ. 38.

Σήμερα, στα δικά μας αρχιερατικά συλλείτουργα δημιουργείται συνωστισμός από μίτρες και ράβδους, ακόμα κι όταν λειτουργεί ο Πατριάρχης. Εδώ πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα η παράδοση του Φαναρίου, όπου παρουσία του Πατριάρχου ουδείς μιτροφορεί ή φέρει ράβδο. Είναι δε χαρακτηριστικά αυτά που έγραφε το 1986 σε εισήγησή του προς την Ιεραρχία ο αείμνηστος Κοζάνης Διονύσιος¹⁶², ο οποίος αναρωτιόταν γιατί θα έπρεπε στο παραμικρότερο χωριουδάκι να εμφανίζεται ο επίσκοπος με την αυτοκρατορική του αμφίεση, ως Δεσπότης, η οποία και δύσχρηστη είναι και αντιπαραδοσιακή και αντιαισθητική σε σχέση με το φαιλόνιο. Η λογική αυτή, βέβαια, επηρέασε και την εικονογραφία, η οποία ιστορούσε ό,τι έβλεπε στη συγκεκριμένη εποχή (εικ. 27, 28).

5.3. Η ευταξία της Θείας Κοινωνίας

Μια άλλη παράσταση εικονογραφική που έχει λειτουργικό ενδιαφέρον είναι η παράσταση της κοινωνίας των αποστόλων. Σε αυτήν εικονίζεται ο Χριστός στα δεξιά και αριστερά της αγίας Τραπέζης να κοινωνεί τους, με δέος και ευλάβεια, προσερχόμενους αποστόλους, οι οποίοι χωρίζονται σε δύο ομάδες, ανά έξι, και από τη μία κοινωνούν το Σώμα του Χριστού και από την άλλη το Τιμίμο Αίμα. Ο Χριστός είναι αυτός που κοινωνεί τους μαθητές Του, οι δε διάκονοι φέρουν ριπίδια ή κρατώντας μάκτρα φροντίζουν για την εύτακτη μετάδοση των Τιμίμων Δώρων¹⁶³ (εικ. 29).

162. Διονυσίου Ψαριανού, «Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», *Σύναξη*, τ. 73, σ. 122.

163. Studeniča, *Jugoslavenska revijia*, Beograd 1991.

Το σημειώνουμε αυτό, γιατί πολύ νωρίς διεσαλεύθη αυτή η τάξη και χρειάστηκε να νομοθετήσει η Α΄ Οικουμενική και με τον ΙΗ΄ κανόνα της να οριοθετήσει τα πράγματα λέγοντας «Ἦλθεν εἰς τὴν ἅγιαν Μεγάλην Σύνοδον, ὅτι ἔν τισι τόποις καὶ πόλεσι, τοῖς πρεσβυτέροις τὴν εὐχαριστίαν οἱ διάκονοι διδῶσιν, ὅπερ οὔτε κανῶν, οὔτε συνήθεια παρέδωσε τοὺς ἐξουσίαν μὴ ἔχοντας προσφέρειν τοῖς προσφέρουσι διδόναι τὸ σῶμα Χριστοῦ... Ἐγνωρίσθη δὲ ὅτι τινὲς τῶν διακόνων καὶ πρὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς εὐχαριστίας ἄπτονται... Παρὰ κανόνα γὰρ καὶ παρὰ πρᾶξιν ἐστὶ τὸ γινόμενον»¹⁶⁴ (έφτασε στην αγία Μεγάλη Σύνοδο ότι σε κάποιους τόπους και πόλεις οι διάκονοι δίνουν την Ευχαριστία στους πρεσβυτέρους, για το οποίο ούτε κανόνες υπάρχει ούτε κάποια συνήθεια παρέδωσε να δίνουν το σώμα Χριστού αυτοί που δεν έχουν εξουσία να προσφέρουν σε αυτούς που προσφέρουν... Μαθεύτηκε ότι κάποιοι διάκονοι αγγίζουν την Ευχαριστία και πριν από τους Επισκόπους... Αυτό γίνεται παρά τους κανόνες και την συνήθη πρακτική).

Παρά τον ΙΗ΄, όμως, κανόνα της Α΄ Οικουμενικής, πληροφορούμεθα από τους ιστορικούς της Λατρείας ότι για κάποιο διάστημα «χάριν αδελφικής ισότητος» επεκράτησε ο ιερέυς να κοινωνεί τον επίσκοπο και μετά ο επίσκοπος τον ιερέα ή ο διάκονος να κοινωνεί τους πρεσβυτέρους. Βλέπετε πως, όταν ο ιερέας της «δημοκρατίας» μπει ανεξέλεγκτα κάπου, σαρώνει ακόμα και οικουμενικές συνοδικές αποφάσεις¹⁶⁵.

164. Πηδάλιον, σ. 145. Βλ. και Τ. Τσομπάνη, «Ἡ τῶν θείων εὐκομία καὶ τάξις», στο *Κληρονομία* 32 (2000).

165. Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σ. 141 και Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*

Η παρατυπία αυτή κατεγράφη, μάλιστα και από τον ζωγράφο της εποχής. Πρόκειται για την παράσταση της κοινωνίας των αποστόλων στη Ravanica της Σερβίας, όπου ο Χριστός απλά ευλογεί, οι δε Απόστολοι κοινωνούν από τα χέρια δύο διακόνων. Είναι η μοναδική παράσταση που υπάρχει, προφανώς για να υπογραμμίζει τον κανόνα¹⁶⁶.

Παρ' όλα αυτά, όμως, και σήμερα ισχύει κάτι ανάλογο, όταν ανατίθεται στον διάκονο να κοινωνήσει τον λαό, τη στιγμή που, όπως λέει ο Άγιος Συμεών, ούτε τον εαυτό του δεν επιτρέπεται να κοινωνήσει, ούτε μπορεί προσκομιδή να κάνει μόνος του¹⁶⁷. Μάλιστα η διασάλευσή της τάξεως είχε φθάσει ακόμη και στο Άγιον Όρος, γι' αυτό ο Άγιος Συμεών έγγραφε «οὐδ' εὐτακτον, οὐδ' ἀρμόδιον ἐστί»¹⁶⁸.

Η θεία κοινωνία είναι το αποκορύφωμα της λειτουργικής συνάξεως, όπου ο επίσκοπος και ο πρεσβύτερος καλούνται να κάνουν πράξη την προτροπή του Χριστού «ποιμαινεν τὰ πρόβατά μου, βόσκει τὰ ἀρνία μου»¹⁶⁹. Αποκλειστικό έργο του, λοιπόν, και δική του ευθύνη το έργο της τροφοδοσίας του ποιμνίου του, που ούτε μετατίθεται στο τέλος της Θείας Λειτουργίας, ούτε ανατίθεται ως πάρεργο στον διάκονο, να διεκπεραιωθεί από τη βόρεια ή νότια θύρα του Ιερού Βήματος¹⁷⁰. Η των «θειών ευκοσμία

166. B. Zivković, *Ravanica*, Beograd 1990, ειχ. 18.

167. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. 47', PG 155, 289.

168. Ό.π.

169. *Ιω.* 21, 15.

170. Ι. Φουντούλη, *Λειτουργική Α'*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 247.

και τάξις» είναι αποκλειστική ευθύνη του λειτουργού και όχι άλλου τινός¹⁷¹.

5.4. Η παράδοση και οι πηγές περί των Αγίων Μυστηρίων

5.4.1. Η Βάπτιση

Δεν είναι μόνον, όμως, τα εικαστικά υπομνήματα της Θείας Λειτουργίας που παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, αλλά οι ζωγράφοι της Ορθοδοξίας υπομνημάτισαν εικαστικά και τα άλλα μυστήρια, στα οποία θ' αναφερθούμε με πολλή συντομία.

Στη Βάπτιση, για παράδειγμα, οι ζωγράφοι παριστούν το γεγονός όχι μόνο της Βαπτίσεως του Χριστού, αλλά και άλλων αγίων ή του λαού του Θεού· υπάρχει μια πλούσια θεματολογία στην οποία μπορούμε να εντοπίσουμε τα εξής στοιχεία:

Ότι προ της βαπτίσεως προηγείται η κατήχηση, ο δε βαπτιζόμενος προσέρχεται «λυσίζωνος, μονοχίτων και άνυπόδετος»¹⁷², σύμφωνα και με τον κώδικα 573 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (εικόνα κώδ. 5 της Δοχειαρίου, Βάπτιση του Ευνούχου της Κανδάκης· και κώδικας 463 της Ιβήρων, Βάπτιση του Νεχώρ και του Βασιλέως Αβενήρ)¹⁷³.

171. Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG 3, 445.

172. Κώδιξ 573, Εθν. Βιβλιοθήκης Αθηνών. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', σ. 275.

173. Κώδιξ 5 I. Μ. Δοχειαρίου και 463 I. Μ. Ιβήρων. Βλ. και Τ. Τσομπάνη, *Τὸ βάπτισμα στὴ χριστιανικὴ τέχνη. Στοιχεῖα λειτουργικῆς εὐταξίας*, ἀνάτυπο, Δράμα, εικ. 40.

Προηγείται ακόμα και η Εξομολόγηση, πράγμα που βεβαιώνεται και από τους κανόνες του Ιππολύτου¹⁷⁴ και από τις εικαστικές μαρτυρίες (κώδ. 463 I. Μ. Ιβήρων, Βάπτιση Νεχώρ).

Δηλώνεται η παρουσία του ενός αναδόχου, σύμφωνα με την ομολογία του Κριτοπούλου¹⁷⁵ «χρώμεθα δὲ ἑνὸς ἀναδόχου» κατά την ίδια θέση του Αγίου Συμεών¹⁷⁶. Σε πολλές παραστάσεις παρίσταται ένας ανάδοχος με τον εμφώτιο χιτώνα στα χέρια ή κρατώντας λαμπάδα.

Ιστορείται η ύπαρξη των εμφωτίων ενδυμάτων και μάλιστα παραλληλίζονται με τα σάβανα¹⁷⁷ (είναι χαρακτηριστική η απεικόνιση ρωσικής εικόνας του 14^{ου} αιώνα, που ιστορεί τη λεπτομέρεια αυτή)¹⁷⁸. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι υπήρχε παράδοση να φυλάσσεται η εμφώτιος εσθήτα και να ντύνουν τον άνθρωπο με αυτήν, όταν θ' απερχόταν από τον κόσμο. Ενδιαφέρουσες είναι οι παραστάσεις στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, που μας δίνουν αυτήν τη μαρτυρία¹⁷⁹. Αξίζει επίσης να θυμηθούμε τα εντάφια σπάργανα του Χριστού ή και την εικόνα της αναστάσεως του Λαζάρου¹⁸⁰.

174. Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 271 και Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, σ. 146.

175. Βλ. Κ. Καλλινίκου, *Ὁ Χριστιανικὸς ναός*, εκδ. «Γρηγόρης», Αθήνα 1969, σ. 397.

176. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΞΑ'. PG 155, 213 και 220.

177. Βλ. Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, σ. 148 και Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 298.

178. Βλ. Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, εικ. 40.

179. Βλ. Ιω. Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, VITR. 26-2, Εθν. Βιβλ. Μαδρίτης, εκδ. «Μίλητος», 2000.

180. Βλ. εικόνα Αναστάσεως Λαζάρου από το Δωδεκάροτο της Μ. Σταυρονικήτα.

Η αμφίεση των κληρικών κατά την ακολουθία ιστορείται πάντα λευκή και στην πλειονότητά τους οι εικονιζόμενοι φέρουν άπασαν την ιερατική στολή, δεδομένου ότι το μυστήριο ήταν συνδεδεμένο με τη Θεία Λειτουργία¹⁸¹.

Στον Άγιο Διονύσιο Αρεοπαγίτη, αλλά και σε άλλους Πατέρες, με τελευταίο τον Άγιο Συμεών¹⁸², γίνεται λόγος για λαμπαδηφορία των αναδόχων και του λαού. Στη βάπτιση του Αποστόλου Παύλου, σε ψηφιδωτό στο Παλέρμο της Σικελίας (12^{ος} αιώνας)¹⁸³, ο ανάδοχος κρατεί λαμπάδα. Επίσης σε εικόνα που απόκειται στο μουσείο της Μονής Κύκκου στην Κύπρο και ανήκει στη σχολή Κορνάρου λαμπαδηφορεί όλος ο λαός¹⁸⁴.

Άλλο στοιχείο που απαντάται στις εικόνες μας είναι η πλήρης κατάδυση εντός του ύδατος· μάλιστα η τυπική διάταξη σημειώνει «ἕως οὔ ἡ χεὶρ τοῦ Ἐπισκόπου χωσθῆ τῶ ὕδατι».

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που ιστορείται είναι η χειροθεσία¹⁸⁵, στοιχείο αρχαιότατο της ακολουθίας του Βαπτίσματος, που σημειώνεται ακόμη από τις Διαταγές των Αποστόλων¹⁸⁶ και ιστορείται σε όλες τις παραστάσεις.

181. Βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 287, και Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, σ. 153, Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 308.

182. Συμεών Θεσσαλονίκης, *ό.π.* PG 155, 232-233.

183. Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, *εικ.* 42.

184. Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, σ. 69, Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 296.

185. Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, σ. 152. Π. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 304-305.

186. *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*. PG 1, κεφ. ΛΘ', 1040.

Τέλος, ενδιαφέρουσες πληροφορίες αντλούμε και για τη μορφή του Βαπτιστηρίου και της κολυμβήθρας και μάλιστα από παραστάσεις του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα¹⁸⁷.

5.4.2. Ο Γάμος

Για το Μυστήριο του Γάμου συναντάμε παραστάσεις όπως ο γάμος της Κανά, ο γάμος του Ιωσήφ και της Ασινέθ¹⁸⁸, του Σαμφών και της Φιλισταίας¹⁸⁹, του Δαβίδ¹⁹⁰, της θυγατέρας του Σαμουήλ¹⁹¹, του Κωνσταντίνου του μονομάχου και της Ζωής της Πορφυρογέννητης¹⁹², αλλά και γάμους κοινών θνητών¹⁹³. Τα ενδιαφέροντα λειτουργικά στοιχεία αυτών των παραστάσεων συνοψίζονται στα εξής:

Κυρίαρχο στοιχείο των περισσότερων παραστάσεων είναι το γαμήλιο δείπνο, που έρχεται να υπενθυμίσει την ευχαριστιακή αναφορά του μυστηρίου. Ο Χριστός, άλλοτε ως νυμφαγωγός και άλλοτε ως νυμφίος, κατέχει την κεντρική θέση των εξεταζομένων παραστάσεων¹⁹⁴.

Ο άρτος και ο οίνος είναι τα βασικά στοιχεία που τονίζουν τη χαρά, την πληρότητα και τη μέθεξη των συνδαι-

187. Τ. Τσομπάνη, *ό.π.*, ειχ. 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51.

188. Κώδιξ 100 I. Μ. Κουτλουμουσίου, «Θησαυροί Ἁγίου Ὁρους», τόμ. Α', ειχ. 340.

189. Κώδιξ 602 φ. 437α. I. Μ. Βατοπεδίου, «Θησαυροί Ἁγίου Ὁρους», τόμ. Δ', ειχ. 186.

190. Βλ. Τ. Τσομπάνη, *Ὁ Γάμος. Εἰκονογραφικὴ καὶ λειτουργικὴ προσέγγιση*, ἀνάτυπο, Δράμα 1997, ειχ. 15.

191. *Ο.π.*, ειχ. 47.

192. *Ο.π.*, ειχ. 48.

193. *Ο.π.*, ειχ. 13, 14, 15, 17.

194. *Ο.π.*

τημόνων στο δείπνο της Βασιλείας του. Είναι οι απαρχές της ζωής που προσφέρονται στον Χριστό¹⁹⁵.

Παρατηρούμε την απεικόνιση δύο άρτων (ή και πέντε) που κατά την παράδοση προσέφεραν οι μελλόνυμφοι. Αλλού παρατηρούμε μέσα σε δισκάριο, που μοιάζει λειτουργικό «έξι μικρά κλάσματα άρτου» και δύο ποτήρια. Είναι γνωστό ότι η ακολουθία του Γάμου ήταν συνδεδεμένη με τη Θεία Λειτουργία και μάλιστα πολλές φορές με προηγησιαμένα δώρα¹⁹⁶. Τα δύο ποτήρια αντιπροσωπεύουν το μεν ένα το ποτήριο της Θείας Ευχαριστίας το δε άλλο το κοινό ποτήριο. Όμως υπάρχει και η διάταξη του κώδικα 973 του Σινά, που κάνει λόγο για δύο ποτήρια, στα οποία ο ιερεύς βάζει οίνο και κάνει μίξη των ποτηρίων, συμβολίζοντας το σμίξιμο της ζωής των δύο νεονύμφων¹⁹⁷.

Η άρμοση των χειρών είναι ένα ενδιαφέρον στοιχείο, που ιστορείται στις αρχαιότερες των παραστάσεων, αρκετές από τις οποίες ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο¹⁹⁸. Είναι το ορατό σημείο του Γάμου και, θα λέγαμε, η ουσιασική πράξη της ακολουθίας¹⁹⁹. Άλλωστε η

195. Ό.π., σ. 44, 45 και εικόνες 34, 35, 36, 41, 42, 44α.

196. Ό.π., σ. 45 και Π. Σκαλτσή, *Γάμος και Θ. Λειτουργία* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 194.

197. Π. Τρεμπέλα, ό.π., σ. 31.

198. Π. Τρεμπέλα, ό.π., σ. 48, και Τ. Τσομπάνη, ό.π., σ. 43.

199. Τ. Τσομπάνη, ό.π., σ. 14, Ι. Φουντούλη, «Άρμοσις χειρών», στο *Άπαντήσεις εις Λειτουργικάς άπορίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 43. Κ. Καλλινίκου, *Ό Χριστιανικός Ναός*, σ. 512 και Π. Τρεμπέλα, *Μ. Εύχολόγιον*, τ. Α', σ. 53-54.

ευχή της αρμόσεως μαρτυρείται απ' όλα τα χειρόγραφα και θεωρείται μία από τις αρχαιότερες ευχές²⁰⁰.

Σχετικά με τα άμφια των ιερέων που εικονίζονται, πρέπει να πούμε πως επικρατεί το λευκό χρώμα και φέρουν κυρίως φαιλόνιο και επιτραχήλιο, ένδειξη πως ο γάμος είχε ήδη αποσυνδεθεί από τη Θεία Λειτουργία.

Σε κάποιες παραστάσεις εικονίζονται πρόσωπα που φέρουν λαμπάδες. Είναι αρχαιότατο έθιμο, όχι μόνο χριστιανικό²⁰¹. Είναι γνωστή η μαρτυρία των χειρογράφων, που ήθελε κηροδοσία κατά τον αρραβώνα, αλλά όταν τελείωνε ο γάμος, νεόνυμφοι και λαός όδευαν προς το σπίτι τους λαμπαδηφορούντες²⁰².

5.4.3. Η κήδευση

Παρόμοιο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία που συναντούμε σε παραστάσεις που έχουν ως θέματα την εξόδιο ακολουθία και την τάξη της. Αυτά έχουν σχέση:

- α) με την προετοιμασία του νεκρού
- β) το σαβάνωμα με την εμφώτιο εσθήτα
- γ) τη λαμπαδηφορία και τη λιτανευτική πομπή
- δ) τον τρόπο εκφοράς, όπου ο νεκρός υψώνεται σε κοινή θέα και φέρεται επί των ώμων
- ε) την παρουσία των χορών των ψαλτών και των βαστακτών, των λευκοφορεμένων πρεσβυτέρων και ιεραρχών

200. Ι. Φουντούλη, επίσης βλ. Π. Τρεμπέλα, ό.π., και J. Goar, *Eὐχολόγιον*, σ. 395.

201. Γ. Τσομπάνη, ό.π., σ. 45.

202. Ό.π., σ. 46.

στ) τέλος, πρέπει να τονισθεί ο τρόπος ταφής των ιερέων και επισκόπων, που σε κάποιες περιπτώσεις και συγκεκριμένες εποχές θάβονταν καθήμενοι επί θρόνου (είναι χαρακτηριστική η τοιχογραφία που απαντάται στη Μονή της Ελεούσης στα Ιωάννινα σε λεπτομέρεια από την Κοίμηση του αγίου Νικολάου, στην Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου στο χφ της Πάτμου και αλλού)²⁰³.

Όλα αυτά τα στοιχεία, θα λέγαμε, ταυτίζονται απόλυτα με τις διατάξεις του λειτουργικού τυπικού, το οποίο οι ορθόδοξοι ζωγράφοι όχι μόνο γνώριζαν αλλά και το βίωναν ως μέλη του σώματος του Χριστού.

Προσεγγίσαμε τη θεία Λατρεία με τη βοήθεια και τη μαρτυρία της τέχνης· μιας τέχνης που ιχνηλατεί την πορεία μας προς τα έσχατα, προς τη βασιλεία του Θεού. Η λειτουργική τέχνη είναι η αναπνοή του παρελθόντος αλλά και του μέλλοντός μας, γιατί είναι ζυμωμένη με ιδρώτες και αγώνες ασκητικούς. Μέσα στις παραστάσεις που μελετήσαμε διασώζεται το κάλλος της Εκκλησίας και ζωντανεύει κάθε φορά η μνήμη «πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγεννημένων»²⁰⁴.

«Η παράδοσή μας, παράδοση υψηλής αισθητικής και ελληνοπρεπούς λιτότητας, κάλλους και κλασικής συνέχειας, δεν παύει να είναι ο δάσκαλός μας στο ιερό και καλλιτεχνικό μας ήθος. Να μας αποτρέπει από εκβαρβαρισμούς και εκπερσισμούς, εμάς τουλάχιστον που είμα-

203. Τ. Τσομπάνη, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς τάξεως τῆς ταφῆς-εἰκαστικῆς μαρτυρίας περὶ τοῦ τυπικοῦ*, Εισήγηση στο Ιερατικό συνέδριο της Ι. Μ. Δράμας, Μάιος 2001, (αδημοσίευτη).

204. Ευχή Αναφοράς Θείας Λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου.

στε παιδιά των Πατέρων μας, που δίδαξαν στον κόσμο τι σημαίνει κάλλος, μέτρο, αρμονία», επισημαίνει ο καθηγητής Ιωάννης Φουντούλης²⁰⁵. Έτσι, λοιπόν, διαπιστώνεται πως η εικόνα για την Εκκλησία είναι μέθοδος διδασχής, είναι κήρυγμα «ἐν ἀήχῳ φωνῇ», «σιωπώσα μίμησις», πηγή της ιστορίας της Λατρείας, υπόδειγμα πιστότητας και υπακοής στην παράδοση, ιχνηλάτης για την οποιαδήποτε πορεία μας (ανανέωση), γιατί κατόρθωσε μέσα από τη σιωπηλή γλώσσα των χρωμάτων να καθιερώσει και να κάνει αλλαγές που ίσως αλλιώς θα δημιουργούσαν αντιπαραθέσεις.

Διδάσκει με τον δικό της λόγο πως η τέχνη είναι «παιδί της εποχής της και θυγατέρα της πνευματικότητάς μας», υπογραμμίζοντας τη συνύφανσή της με τη ζώσα παράδοση και λειτουργώντας «συντεταγμένα και συν αριθμούμενα» με αυτήν (τροπ. Πεντηκοστής), αλλιώς δεν εξηγείται πώς η κάθε εποχή είχε τη δική της καλλιτεχνική έκφραση, χωρίς να αλλοιώνεται το δόγμα και το ήθος (βλ. τέχνη κατακομβών, παλαιοχριστιανική, περιόδου Κομνηνών, Παλαιολόγων, Πανσελήνου, Θεοφάνους κ.λπ.).

Όσες φορές αυτός ο εικαστικός λόγος επιχειρήθηκε να «μεταφρασθεί» ή να εκλαϊκευθεί (για παράδειγμα: τέχνη της περιόδου της Τουρκοκρατίας, λαϊκή ζωγραφική, εξευρωπαϊσμένη αγιογραφία του Θείρισιου και του Seits ή του Παρθένη, του Γουναρόπουλου, του Παπαλουκά στη Μητρόπολη της Άμφισσας, του Κοφίδη στο Σαμπεζύ),

205. Ι. Φουντούλη, «Θεία λατρεία και τέχνη», στο *Ορθοδοξία*, περ. Β', έτος Γ', τεύχ. Β' (1996), σ. 228 (Τελετουργικά Θέματα, τ. Β', εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 2006, σ. 73-85).

φάνηκε τελικά πως το αποτέλεσμα ήταν άπνοο και μοιραία συγκρινόμενο με την τέχνη των γνωστών ή αγνώστων μαϊστόρων, που δάνεισαν τα χέρια τους στον Θεό, απεδείχθη φτωχό.

Σκοπός αυτής της ενότητας είναι να μεταφέρει εδώ τη φωνή του Αγίου Συμεών του Αρχιεπισκόπου της Θεσσαλονίκης, που λέει «Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα... καὶ οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός ... ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως; Ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων ... ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»²⁰⁶.

Είναι αυτή η ευπρέπεια που αγιάζει αυτούς που την έχουν για τον «οἶκο Του»· κι αυτή η αγάπη για την ευπρέπεια μπορεί να μεταφραστεί μόνο μέσα από την πνευματική αγωνία του ποιμένα και πατέρα μιας Ενορίας. Το 1959 ο σεβαστός καθηγητής Ευάγγελος Θεοδώρου έγραψε ένα μικρό άρθρο με τίτλο «Η νοσταλγία του λειτουργικού κηρύγματος παρά τοις ετεροδόξοις»²⁰⁷. Εξήντα και πλέον χρόνια μετά διαπιστώνεται η ίδια νοσταλγία από τους ορθοδόξους για ένα κήρυγμα που θα κατηχεί τον λαό για τα αυτονόητα της ζωής του. Μια νέα φιλοκαλική και κολλυβαδική προσπάθεια μέσα από την ενορία είναι το ζητούμενο της εποχής μας. Η παράδοσή μας αποτυπωμένη από τους ζωγράφους της Εκκλησίας μας μάς δείχνει τον δρόμο· «ζωγραφία σιωπῶσα διὰ μίσησεως δείκνυσι» την πορεία μας²⁰⁸.

206. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680B-C.

207. Ε. Θεοδώρου, *Ἡ νοσταλγία τὸν λειτουργικοῦ κηρύγματος παρά τοῖς ἑτεροδόξοις*, Ἀθήνα 1959.

208. Μεγάλου Βασιλείου, *Ομιλία ΙΗ'*, PG 31, 50.

Δεν έχουμε παρά να σηκώσουμε τα μάτια στις κόγχες, στους τρούλους, στις καμάρες και τα τόξα των ναών μας, για να γνωρίσουμε την ιστορία μας, το δόγμα μας, το ήθος μας, το τυπικό της Λατρείας μας και να γίνουν τα μάτια μας φωλεές του κάλλους του Θεού και των αγίων Του.

6. Ο «πειρασμός» της τεχνολογίας και της εκκοσμίκευσης της Λατρείας. Κανόνες και όρια. Ηχητικές εγκαταστάσεις, φωτισμός, οπτικοακουστικά μέσα, κάμερες

Λέξεις κλειδιά: Λατρεία και τεχνολογία, εκκοσμίκευση, ναοδομία, ναοδομική αισθητική, μυστήρια, ανάπλαση, παράδοση-βασικές αρχές

ΖΩΝΤΑΣ Σ' ENAN ΚΟΣΜΟ που βρίσκεται σε μια διαρκή πορεία εκσυγχρονισμού, τόσο στην τεχνολογία όσο και στην αλλαγή νοοτροπίας και επίλυσης των προβλημάτων του, διαπιστώνουμε την ταχύτατη αλλαγή στη ζωή μας, στην καθημερινότητά μας, στον κόσμο που χτίζουμε για το παρόν και το μέλλον μας. Αναμφίβολα κάθε τι που αλλάζει τη ζωή μας προς το καλό είναι και ευπρόσδεκτο και το προσλαμβάνουμε ως ευλογία. Το ζήτημα είναι από πού εκπορεύονται όλες αυτές οι αλλαγές, πώς εισβάλλουν στη ζωή μας, πώς και με ποια λογική και πρακτική περνούν στον κόσμο μας και πόσο μας επηρεάζουν προς το θετικό.

Όντες κληρονόμοι μιας βαριάς και πλούσιας κληρονομιάς, μερικές φορές μας προβληματίζει κάθε τι νέο, που μπορεί να φαίνεται καλό, αλλά μας ξενίζει αν χρειαστεί να αντικαταστήσουμε το παλαιό με το νέο, το οποίο μπορεί μεν να φαίνεται πραγματικά εντυπωσιακό και

εξυπηρετικό, αλλά ο φόβος του καινούριου πάντα θα δημιουργεί αναστολές. Εδώ χρειάζεται φρόνηση.

Η εξέλιξη της επιστήμης είναι αυτονόητο ότι επηρέασε θετικά τη ζωή μας και πρόσφερε ανέσεις και πολλές ευκολίες. Για παράδειγμα η εισβολή του ηλεκτρισμού στη ζωή μας μάς έδωσε όχι μόνο άπλετο φως, αλλά και έλυσε προβλήματα που ίσως ήταν δύσκολο σήμερα να επιλυθούν με τρόπους παλαιούς, που η τότε επιστημοσύνη αντιμετώπιζε με διαφορετικό τρόπο και άλλη λογική.

Αναρωτηθήκαμε, άραγε, πώς για παράδειγμα η Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά και άλλοι ναοί μεγάλοι σε μέγεθος αντιμετώπιζαν το πρόβλημα του φωτισμού και του ήχου, που σήμερα με μεγάλη ευκολία με μια εγκατάσταση τα ξεπερνούμε; Και όμως χιλιάδες ανθρώπων διακόνησαν σε τόσο μεγάλων διαστάσεων ναούς και εκατομμύρια ανθρώπων εκκλησιάστηκαν και βρήκαν τον δρόμο της σωτηρίας τους μέσα από τη μυστηριακή ζωή και τη Λατρεία, η οποία όμως είχε πάντα τη δυνατότητα να τους στηρίζει πνευματικά και να τους αναπαύει και κατά το ανθρώπινο.

Είναι εντυπωσιακό πώς από τον 6^ο αιώνα όπου η ναοδομική τέχνη έφτασε στο απόγειο της δόξας της οι αρχιτέκτονες και ναοδόμοι βρήκαν τρόπους να θεραπεύσουν το μέγα ζήτημα του φωτισμού του ναού, όχι βέβαια μόνο με το φως των κεριών και των πολυελαίων, αλλά και με την προσεκτική μελέτη και επιστημοσύνη. Έθεσαν ακόμα και το φυσικό φως του ήλιου στην υπηρεσία της Λατρείας του Θεού και βέβαια και στην υπηρεσία της σωτηρίας των ανθρώπων, που αποτελούσαν το πλήρωμα της Εκκλησίας.

Με ειδικές κατασκευές, με ειδικά ανοίγματα παραθύρων, φρόντιζαν ώστε το φυσικό φως της ημέρας ν' αξιοποιείται μέχρι και τις απογευματινές ώρες για να διακονεί τον άνθρωπο και τη Λατρεία του αληθινού Θεού. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και με το πρόβλημα του ήχου, όπου οι τεράστιες διαστάσεις κάποιων ναών αποτελούσαν πρόβλημα για την ακουστική των ναών. Στην περίπτωση αυτή είδαμε ότι χρησιμοποιούσαν εντοιχισμένα κεραμικά, τα οποία λειτουργούσαν ως φυσικά ηχεία για την απορρόφηση ή την αναπαραγωγή του ήχου.

«Καὶ ἐγένετο φῶς»!

Σε κάποια στιγμή, λοιπόν, ήλθε το πλήρωμα του χρόνου και η δωρεά του Θεού στον άνθρωπο και η νοημοσύνη έδωσε στην ανθρωπότητα τον ηλεκτρισμό. Βέβαια, θεωρήθηκε ότι εισέβαλε στη ζωή μας «ὡς βιαία πνοή» και τα πάντα φωτίστηκαν και θεωρήσαμε πως βρήκαμε «τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν», του οποίου η στέρση σήμερα δημιουργεί δεκάδες προβλήματα και άγχη που ταλαιπωρούν τη ζωή μας. Τα πάντα στην εκκλησία φωτίστηκαν, λαμπτήρες παντού και μάλιστα με δυνατό φως και κάποτε εκτυφλωτικό. Σε λίγο καιρό την πρώτη έκπληξη διαδέχτηκε η ηχητική εγκατάσταση στον ναό, που ανέβασε τα ντεσιμπέλ και πολλές φορές έσπασε και τα όρια του ήχου που αντέχουμε. Κάπου το πράγμα τιθασεύτηκε και βρέθηκε το μέτρο, ώστε η τεχνολογία να μην αποτελέσει πρόβλημα και να μη διασύρει τη Λατρεία μας.

Άλλού το πράγμα ξέφυγε από τον έλεγχο και τα αποτελέσματα ήταν τραγικά και για τη Λατρεία της Εκκλησίας μας, αλλά και για τους ανθρώπους, οι οποίοι μετά το πρώτο ξάφνιασμα από την έκρηξη της τεχνολογίας,

άρχισαν να επιλέγουν χώρους ήρεμους, ξωκλήσια και μοναστήρια για να απολαύσουν την ηρεμία και τη σιωπή της Λατρείας. Η ταπεινή φωνή του παπά και του ψάλτη της ενορίας μας έφτασε ν' ανταγωνίζεται τη φωνή του μουεζίνη ή του πλανόδιου μανάβη που διαλαλεί την πραγματεία του. Απώλεια του μέτρου; Άγνοια της θεολογίας των μυστηρίων που τελεσιουργούνται μέσα στην άγια σιωπή;

Ο εθισμός αυτός στη χρήση της τεχνολογίας έφτασε στο σημείο όχι μόνο να φανερώνει τα μυστήρια στους απίστευτους, αλλά και με σταλινικό τρόπο να θέλει να επιβληθεί σε όσους έχουν την ατυχία να γειτονεύουν με ναούς, με τα γνωστά αποτελέσματα των καταγγελιών για διατάραξη της ησυχίας ή σπάσιμο του φράγματος του ήχου. Σήμερα, ευτυχώς, υπάρχουν επιστήμονες με ευλάβεια και μέτρο, που έχουν τη δυνατότητα να φωτίσουν έναν ναό με τρόπο παραδοσιακό και κατανοητικό και να λύσουν και τα προβλήματα του ήχου με σύνεση. Όμως, έχουμε και περιπτώσεις όπου η άγνοια του ναοδόμου για το θέμα του ήχου και του φωτισμού κατέστρεψε μεγάλες ναούς, με δυσάρεστα αποτελέσματα.

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Η μη πρόβλεψη των ναοδόμων για εγκαταστάσεις φωτισμού και ηχητικών, κυρίως στους παλαιούς ναούς, έφερε το θέαμα να καρφώνονται φωτιστικά και ηχητικά πάνω στις τοιχογραφίες και να καταστρέφουν τον εικονογραφικό διάκοσμο του ναού, τελείως αντιαισθητικά. Όμως, όταν βλέπουμε τη χρήση της τεχνολογίας ως ένα θείο δώρο για να το αξιοποιήσουμε ανάλογα και λελογισμένα, ανοίγουμε τις πόρτες

σε κάθε άλλον αέρα εκσυγχρονισμού και εκκοσμίκευσης και χάνουμε τελείως το μέτρο.

Αυτό συνέβη με την είσοδο της νέας τεχνολογίας του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης που οι κάμερες παρακολουθούν αδιακρίτως τα τελούμενα μυστήρια και καταγράφουν τα πάντα. Από τη Θεία Λειτουργία και τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων, που παλαιότερα έκλειναν τα βήλα της ωραίας Πύλης για να προστατεύσουν το μυστήριο από τους αμυήτους, μέχρι και την παρουσία ειδικών συνεργείων διαφόρων γραφείων τελετών που αναλαμβάνουν εργολαβικά ν' απαθανατίσουν τα τελούμενα και αναλαμβάνοντας μάλιστα και τη διακόσμηση του ναού κατά το γούστο και την αισθητική του εμπορικού δαιμονίου τους.

Τα προβλήματα που ανέκυψαν με τον χρόνο είναι πολλά και δυστυχώς δυσεπίλυτα, εκτός αν αποφασίσουμε να κάνουμε εκτομές ή ακόμα και συγκρούσεις με λογικές που επιβλήθηκαν έσωθεν αλλά και έξωθεν και αλλοίωσαν τον μυστηριακό χαρακτήρα, ταυτίζοντας το μυστήριο με οποιοδήποτε άλλο εκκοσμικευμένο γεγονός. «Στον ελλαδικό χώρο», επισημαίνει ο αείμνηστος Μητροπολίτης Ιεραπύτνης και Σητείας Ευγένιος, «οι προκλήσεις λειτούργησαν καταλυτικά. Αγνοήθηκε ο προφητικός λόγος της θεολογίας και της λειτουργικής, η πνευματική ζωή υποβαθμίστηκε και διαμορφώθηκαν αντιλήψεις για τη Λατρεία διαφορετικές από εκείνες της αρχαίας Εκκλησίας και της ιστορικής συνέχειας στο Βυζάντιο, ακόμη και κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τα φαινόμενα αυτά, πέραν του ότι μειώνουν το εκκλησιαστικό ενδιαφέρον και βίωμα στο ελάχιστο, δεν κατέστη δυνατόν ν'

αναχαιτιστούν, παρά την αναζωπύρωση του πνεύματος και της διδασκαλίας των Πατέρων και την κίνηση προς μία λειτουργική αναγέννηση, που ξεκίνησε πριν τη λήξη του περασμένου αιώνα. Μάταια επιχείρησαν ορισμένοι σημαίνοντες ορθόδοξοι θεολόγοι, με κορυφαίους εκπροσώπους φωτισμένους ιεράρχες, κληρικούς και καταξιωμένους ορθοδόξους θεολόγους, να επαναπροσδιορίσουν το «είναι» της Εκκλησίας δια της ορθής τελέσεως της Λατρείας «ἐν τῇ ὑγιαίνουσῃ διδασκαλίᾳ» (Τιτ. 2-1) της «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (Ιω. 4, 24) και όχι διὰ των ἀνθρωπίνων κατὰ το δοκούν «εντολών», απαιτήσεων και «παραδόσεων»²⁰⁹.

Παρά τα ὅσα ωραία και ἐλπιδοφόρα ἀκούστηκαν κατὰ καιροῦς περὶ της «λειτουργικῆς ἀναγέννησης», ἔμμεσα ἀναγνωρίζοταν ὅτι ἡ Λατρεία μας σε ορισμένες περιπτώσεις παρέμεινε τύπος νεκρός και ἕνας τύπος νεκρός δεν μπορεῖ να «μιλά» για Ἀνάσταση. Ο τυπικισμός και ἡ ἐξατομίκευση της Λατρείας, ἡ ἐμμονή σε τύπους που δεν διερμηνεύονταν ἀπὸ τον ποιμένα, ἡ σοβαρὴ και συνεχῆς κατῆχηση, ἀκόμα και των βεβαπτισμένων και ο μυσταγωγικὸς λόγος που ἐξέλιπε, οδήγησαν τὴ Λατρεία πρωτίστως σ' ἕνα καταφύγιο προσωπικῆς ἐπιβεβαίωσης και ατομικῆς σωτηρίας, με μια λογικὴ θρησκευοποίησης της Εκκλησίας μας.

Χάθηκε τὸ «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μία καρδιά» και τὸ γεγονός της σωτηρίας μας, που εἶναι ἡ μετοχή στην Εὐχα-

209. Μητροπολίτου Ιεραπότνης και Σητείας Ευγενίου, *Τα μυστήρια του βαπτίσματος, και του γάμου εντός της Θείας Λειτουργίας*, Ιεράπετρα 2015, σ. 21-23.

ριστία, λογίστηκε ως μία τελετή μεταξύ πολλών άλλων. Αυτή η υποβάθμιση του μυστηρίου των μυστηρίων είχε ως παρεπόμενο τη μείωση και των άλλων μυστηρίων και αγιαστικών πράξεων, όπως ο γάμος, η βάπτιση, η κήδευση κ.λπ. Αναμφίβολα τον έλεγχο του όλου μυστηρίου πρέπει να έχει ο Επίσκοπος και ο ιερέυς και να έχουν τον πρώτο λόγο στην ακριβή τήρηση της τελετουργίας, στη σωστή ανάγνωση των ευχών και των αναγνωσμάτων, στη λογική και επιβλητική ψαλμωδία.

Η παραμονή των ανθρώπων μέσα στον ναό στη διάρκεια ενός μυστηρίου δεν πρέπει να είναι μόνο μια ευκαιρία επαναπροσδιορισμού της σχέσης τους με την Εκκλησία αλλά και μια διαρκής έκπληξη και χαρά γι' αυτά που βιώνει. Πιστεύω πως σε πολλά μέρη ισχύει αυτό, όμως πάντα εμφωλεύει ο κίνδυνος να εισχωρήσει η άγνοια και η δοκησιοσοφία, η έλλειψη λειτουργικής αγωγής των παρισταμένων πιστών, ο χρόνος που τρέχει και μας παρασύρει στη γρήγορη τέλεση – κυρίως σε μεγάλες ενορίες και προσκυνήματα – και όχι σπάνια η καλπάζουσα και ανεξέλεγκτη κοσμικότητα που έχει εισβάλλει στους ναούς μας²¹⁰.

Αν ξεκινήσουμε από το τελευταίο, θα καταφέρουμε δαμάζοντάς το να φέρουμε μία κάποια ισορροπία στα πράγματα, γιατί όντως θα φαινόταν ποιος έχει τον πρώτο λόγο στο μυστήριο, δηλαδή ο ιερέας, και όχι το γραφείο διακοσμήσεως που επιθυμεί να διαφημίσει τις υπηρεσίες του με τις ευλογίες της Εκκλησίας.

210. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά θέματα*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002, σ. 227.

Η διακόσμηση του ναού με αισθητική που απάδει προς ένα μυστήριο καλό θα είναι ν' απαγορευτεί εξ αρχής και να μπου κανόνες και όρια υποχρεωτικά για όλους. Η λαμπάδα στη βάπτισή θα πρέπει να είναι λαμπάδα, που φέρει τον συμβολισμό του μυστηρίου και όχι διαφημιστική καμπάνια παιδικών παιχνιδιών. Το εμπορικιστό έλαιο να είναι λάδι και όχι άρωμα με λίγο λάδι. Η κατάδυση τριπλή και πλήρης και όχι τετραπλή για να προλάβει ο φωτογράφος μία ακόμα στάση. Τα εμφώτια ενδύματα δεν θα προσδιορίζονται από το φύλο του παιδιού, αλλά να προβάλλουν τη λευκότητα που πάντα συνδυαζόταν με το μυστήριο και το φως. Μετά το μυστήριο ως το ντύσουν όπως θέλουν, στο μυστήριο όμως προέχει η παραδοθείσα πράξη, ο συμβολισμός και η παράδοση. Αν ο νέος χριστιανός δεν μάθει από την πρώτη του επαφή με την Εκκλησία ότι μία από τις αρετές του πρέπει να είναι η υπακοή και η ένταξη σε μια κοινή πορεία, είναι λογικό να μην αποδεχθεί ποτέ άλλες επιταγές της Εκκλησίας.

Η τριχοκουρία θα μπορούσε να γίνεται την όγδοη ημέρα ως μία εορταστική σύναξη αποδόσεως της εορτής του βαπτίσματος²¹¹, για να συνεχίσει η σχέση νεοφωτίστου και οικογένειας με την Εκκλησία και τον ιερέα και μετά τη βάπτισή, όπου θα μπορούσε ο ιερέας να δώσει και τις απαραίτητες ευχές και συμβουλές κατ' ιδίαν για την πνευματική πορεία του νέου μέλους της Εκκλησίας. Πολύ φοβούμαι πως αν δεν βρούμε τρόπους να κρατή-

211. Ι. Φουντούλη, «Το βάπτισμα των ενηλίκων», στον τόμο *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α' Πανελληνίου λειτουργικού συνεδρίου Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 2003, σ. 145.

σουμε ζωντανή αυτή τη σχέση που ξεκίνησε από την κολυμβήθρα, η επόμενη συνάντηση με τον νεοφώτιστο θα είναι στον γάμο του, εάν η οικογένειά του έχει μια απλή χαλαρή σχέση με την ενορία ή και καθόλου.

Αυτά όλα, βέβαια, προϋποθέτουν και μία ανάλογη στάση απέναντι στην παράδοση και από πλευράς λειτουργών, τηρώντας όσα παρέλαβαν, δηλαδή οι πρώτες πατρικές συμβουλές κατά την ημέρα που θα δηλωθεί το μυστήριο, η αρχή μιας σχέσης πνευματικής με την ευρύτερη ενοριακή οικογένεια, η συμβουλή για τον τρόπο συμμετοχής στο μυστήριο με ευλάβεια και προσοχή, η νηστεία της προηγούμενης ημέρας για τον ανάδοχο και τον υποψήφιο –αν είναι ενήλικος– λευκά άμφια ή τουλάχιστον λευκό επιτραχήλιο και φαιλόνιο, το οποίο ισχύει για όλους ανεξαιρέτως τους ιερείς είτε έγγαμους είτε άγαμους.

Το επανωκαλύμμαχο δεν αποτελούσε άμφιο σε καμία εποχή της ιστορίας της Λατρείας μας. Εάν το μυστήριο τελεσθεί κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας θα μπορούσαν οι εξορκισμοί να γίνουν κατά τον εσπερινό της προηγούμενης ημέρας. Αυτό που θα αποτελούσε μία επιστροφή στην αρχαία παράδοση είναι να συστήνεται στους πιστούς να προσέρχονται ακόμα και σε ομαδικές βαπτίσεις τις κλασικές βαπτισματικές ημέρες, δηλαδή την παραμονή των Χριστουγέννων, των Θεοφανείων ή το Μέγα Σάββατο, ακόμα και την Πεντηκοστή. Έτσι οι μεγάλες αυτές εορτές της Εκκλησίας θα είναι για τους νέους χριστιανούς οι γενέθλιες κατά Θεόν ημέρες τους, τις οποίες θα μπορούν να τις εορτάζουν αντί της κατά σάρκα γεννήσεώς τους.

Θα ήταν όντως μία αφορμή πανηγυρισμού για όλη την κοινότητα ένα τέτοιο γεγονός. Ένα θέμα που χρειάζεται επίσης προσοχή και σωστή αντιμετώπιση είναι η παρουσία του αναδόχου. Η παράδοσή μας θέλει τον ανάδοχο μάρτυρα και εγγυητή της καλής διαθέσεως του υποψηφίου, αλλά και απλανή καθοδηγητή του νέου χριστιανού. Ο Αρεοπαγίτης Διονύσιος θεωρεί τον ανάδοχο «άπλανη χειραγωγό και καθηγεμόνα»²¹². Βεβαίως, στις βαπτίσεις των ενηλίκων δεν είναι απαραίτητη η παρουσία αναδόχου, γιατί ο ίδιος ο βαπτιζόμενος ομολογεί και απαγγέλλει το σύμβολο της πίστεως. Έμεινε, όμως, ως παράδοση η παρουσία αναδόχου ακόμη και σήμερα σε βαπτίσεις ενηλίκων, δεδομένου ότι πολλοί χρειάζονται πνευματική στήριξη μετά το βάπτισμα.

Η ιστορία θέλει την παρουσία ενός αναδόχου, η δε παρουσία πολλών αναδόχων «είναι παρ' ἡμῖν ἄγνωστος», λέει ο Κωνσταντίνος Καλλίνικος, επιβεβαιώνοντας την Ομολογία του Κριτόπουλου «χρώμεθα δέ ἐνὶ ἀναδόχου»²¹³. Ο δε Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης μαρτυρεί την παρουσία ενός αναδόχου λέγοντας «ἴσταται οὖν σὺν τῷ ἀναδόχῳ, ὁ βαπτιζόμενος»²¹⁴. Αυτό που πρέπει σίγουρα να προσεχθεί είναι η ευλάβεια και το ήθος του αναδόχου, που αναλαμβάνει ένα τόσο σοβαρό και υπεύθυνο ρόλο στη ζωή του βαπτισθέντος. Αντιλαμβανόμαστε από τη μελέτη των προβλημάτων ότι κάποια πράγματα ή διέφυ-

212. Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*. PG 3, 392.

213. Κ. Καλλινίκου, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, σ. 397.

214. PG 155, 218.

γαν της προσοχής μας ή παρεισέφρησαν στοιχεία εκκοσμίκευσης που αλλάζουν τη λογική της Λατρείας και των μυστηρίων της, αλλά και κινδυνεύουμε να χάσουμε τον απόλυτο έλεγχο των μυστηριακών μας τελετών και μαζί να χάσουμε και τη σοβαρότητά μας ως Εκκλησία.

Η ευθύνη βαρύνει τους τα πρώτα φέροντας στην Εκκλησία και την ενοριακή ζωή και αυτούς που ετάχθησαν να φροντίζουν για το λογικό ποιμνίο τους, ώστε «να καταστεί πρόβατον της λογικής ποιμνης του Χριστού, μέλος τίμιον της Εκκλησίας, υιοί και θυγατέρες φωτός και κληρονόμοι της βασιλείας Του»²¹⁵. Όμως και η ευθύνη του λαού δεν είναι μικρότερη, αφού αρέσκεται σε μιμητικές πράξεις, που απάδουν προς τα μυστήρια. Αυτό, πάντως, που τονίζει ο Άγιος της Θεσσαλονίκης Συμεών είναι θεωρώ ο κανόνας του μυστηρίου του βαπτίσματος: «Δεῖ δέ ὄσον ἐγχωρεῖ ποιεῖν τὰ βαπτίσματα μετὰ λαμπρότητος καί εὐλαβείας. Τόν ἱερέα τε χρῆ προσεκτικόν καί νηφάλιον εἶναι. Τοῦ Θεοῦ γάρ τό μέγιστον ἔργον διενεργεῖ, τήν τῶν ἀνθρώπων ἀνάπλασιν»²¹⁶.

Με τη δέουσα, λοιπόν, αγάπη για τα μυστήρια του Θεού αυτή η λαμπρότητα και η ευλάβεια, η προσοχή και η νηφαλιότητα θα μπολιαστεί στις καρδιές των νέων χριστιανών και θ' αποτελούν την πνευματική τους κληρονομιά δια βίου. Αντίστοιχα η τεχνολογία μπορεί να γίνει σύμμαχος ή πειρασμός, δρόμος ανόδου ή ολισθηρός, που θα καταστρέψει και εμάς και την ομορφιά της Λατρείας μας.

215. Ευχή ακολουθίας βαπτίσματος.

216. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος περί των ιερών τελετών*, κεφ. 62. PG 155, 224.

7. Η αισθητική του λόγου των λειτουργικών κειμένων. Ο λόγος και η αισθητική της γλώσσας του κηρύγματος

Λέξεις κλειδιά: Λόγος, κήρυγμα, διδαχή, γλωσσική αισθητική, λόγος-εμπειρία, μεταφράσεις, μέθεξι, μετοχή, μυσταγωγικός λόγος, φιλοκαλικός λόγος, Γρηγόριος Θεολόγος

Ο λόγος της Λατρείας

Τα τελευταία πενήντα χρόνια συχνά προβληματίσε την Εκκλησία το ζήτημα της γλώσσας της Λατρείας και πολλές φορές δημιουργήθηκαν συζητήσεις, συνέδρια, ημερίδες, ακόμα και έριδες σχετικά με το πρόβλημα της μετάφρασης των λειτουργικών κειμένων.

Στα 1982 ο αείμνηστος δάσκαλός μας, καθηγητής Ιωάννης Φουντούλης, μύστης και ρέκτης των λειτουργικών πραγμάτων, δήλωσε ως μάθημα του μεταπτυχιακού του προγράμματος το θέμα «Προβλήματα μεταφράσεως των λειτουργικών κειμένων», όπου αναπτύχθηκαν θέσεις, απόψεις, σκέψεις, διαφωνίες, προτάσεις και κυρίως προβληματισμοί γύρω από το θέμα αυτό

Στους προβληματισμούς αυτούς συμμετείχαν όχι μόνο οι φοιτητές του μεταπτυχιακού μαθήματος, αλλά κληρικοί και λαϊκοί, λόγιοι και εγκρατείς περί των λειτουργικών ζητημάτων, μεταξύ αυτών οι αείμνηστοι Μητροπολίτης Κοζάνης Διονύσιος Ψ'αριανός, ο π. Κωνσταντίνος

Παπαγιάννης, ο καθηγητής Σταύρος Μπαλογιάννης, ο καθηγητής Στέλιος Ράμφος, ο καθηγητής της Μουσικολογίας Αντώνιος Αλυγιζάκης, ο ομότιμος καθηγητής τώρα στο Πανεπιστήμιο της Αυστρίας Βασίλειος Γκρουν, η μοναχή Μαρία από την Ολλανδία, που εκείνο το διάστημα μετέφραζε τη Θεία Λειτουργία στα ολλανδικά και κάποιοι Πατέρες που είχαν εξειδικευμένα λειτουργικά ενδιαφέροντα.

Παράλληλα, οι προσπάθειες των καθηγητών του ερμηνευτικού κλάδου των δύο θεολογικών σχολών να δώσουν τη νέα μεταφραστική τους κατάθεση της Αγίας Γραφής, συνηγορούσε στην επικαιρότητα του θέματος και στην αναγκαιότητα να δει κατάματα επιτέλους η Εκκλησία της Ελλάδος ένα πρόβλημα, που δεν το δημιούργησε βέβαια αυτή με τις νομοθετικές ρυθμίσεις της Βουλής για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, αλλά σίγουρα ένα μερίδιο ευθύνης έπεφτε και στη δική της μεριά, γιατί κατά το παράπονο του καθηγητού Ευάγγελου Θεοδώρου είχε ατονήσει πλήρως το «μυσταγωγικό κήρυγμα», το οποίο είχε τη δυνατότητα και να μυσταγωγήσει τον πιστό λαό στη Λατρεία, αλλά και να διδάξει την ιστορική συνέχεια της λειτουργικής μας παράδοσης και γιατί όχι και το γλωσσικό ιδίωμα της λειτουργικής γλώσσας.

Έκτοτε, οι συζητήσεις συνεχίστηκαν μέσα από συνέδρια που οργάνωσε η ίδια τη Εκκλησία της Ελλάδος, ο προβληματισμός παρέμεινε κατά πόσο είναι δυνατή και εφικτή η μετάφραση των λειτουργικών κειμένων και ιδιαίτερα ποιών κειμένων, αφού η Λατρεία μας συμπλέκεται με την ποίηση και το μέλος, στοιχεία πολύ δύσκολα στη μετάφραση και την ερμηνεία, γιατί προϋποθέτει αν-

θρώπους χαρισματούχους και φωτισμένους για το έργο αυτό.

Βέβαια η μεγαλύτερη συζήτηση έγινε για το κείμενο της Θείας Λειτουργίας, μιας και οι νέες γενιές των παιδιών δεν είχαν τη δυνατότητα να διδαχτούν τα αρχαία ελληνικά ή και την απλή καθαρεύουσα, για να έχουν έστω μια δυνατότητα πρόσβασης στο κείμενο, τουλάχιστον της Θείας Λειτουργίας του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου.

Οι συζητήσεις και οι προβληματισμοί εντάθηκαν γύρω στη δεκαετία του 1995-2005, όπου οι «συζητητές» χωρίστηκαν σε αυτούς που θεωρούσαν ότι έπρεπε να μπει η δημοτική στη Λατρεία και σε αυτούς που παρέμειναν νοσταλγοί της «πατρώας» παράδοσης, που όμως «αποκλήρωνε» κατά κάποιον τρόπο τα άλλα παιδιά της Εκκλησίας.

Στον μητροπολιτικό ναό Αθηνών έγιναν οι πρώτες προσπάθειες εισαγωγής των μεταφράσεων, κυρίως στα βιβλικά αναγνώσματα, με την ελπίδα προσέλκυσης των νέων, αλλά στη διαδρομή φάνηκε ότι δεν είναι η γλώσσα, αλλά το πνεύμα του κειμένου που μπορεί να συναρπάσει τον λαό και κυρίως τους νέους, που μάλλον είχαν κουραστεί από λόγια και επιθυμούσαν τη σιωπή ή απλά έμειναν προσκολλημένοι στις σειρήνες της εποχής τους που τραγουδούσαν το «ζήσε λοιπόν όπως θέλεις, αφού δεν υπάρχει Θεός», κατά τη γνωστή διαφημιστική καμπάνια στη Γαλλία!

Αναμφίβολα το ζήτημα δεν θα μπορούσε να λυθεί με αρθρογραφία και συνεντεύξεις, ούτε βέβαια με συμπόσια και συνέδρια, αλλά με μια γενναία απόφαση της Εκκλη-

σίας της Ελλάδος για κάτι ανάλογο, που αποφάσισε για το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής από ανθρώπους γνώστες των λειτουργικών πραγμάτων και της ποιητικότητας της γλώσσας μας. Βεβαίως αν ο άνθρωπος δεν βιώνει τη γλώσσα του, όχι τη Θεία Λειτουργία δεν μπορεί να κατανοήσει, αλλά ούτε τον εθνικό μας ύμνο! Ο λόγος στην ελληνική, αλλά και στην ορθόδοξη παράδοση, ήταν πάντα πράξη, εμπειρία ζωής και μόνο με αυτήν την προοπτική μπορούμε να δούμε τα λειτουργικά μας κείμενα, που δεν τα ακούμε απλά, αλλά τα βιώνουμε και έτσι τα κατανοούμε.

Η κατανόηση των πραγμάτων στη ζωή μας είναι συνήθως αποτέλεσμα εμπειρίας πνευματικής. «Ο παθών και μαθών» έλεγε η λαϊκή σοφία, δηλαδή προηγείτο η εμπειρία και έπετο η μάθηση. Οι άγιοι στην Εκκλησία μας είναι «οι πάσχοντες την θέωσιν». Είναι πολύ εύκολο, ίσως, να κατανοήσει ο πιστός τη φράση «αμήν» ή «Κύριε ελέησον» ή το «ειρήνη πάσι». Όχι η μετάφραση, αλλά κυρίως η εμπειρική ερμηνεία αυτών των λέξεων θα τον κάνει μέτοχο της χάριτος που προσφέρει η Λατρεία. Το «αμήν» σημαίνει την απόλυτη κατάφαση στη ζωή του Χριστού, το «κύριε ελέησον» την αδιάλειπτη προσευχή υπέρ πάντων και πασών, την κοινωνία Θεού και ανθρώπων και το «ειρήνη πάσι» είναι η προϋπόθεση της μετοχής στο μυστήριο των μυστηρίων, τη Θεία Λειτουργία. Σε αυτές τις λέξεις στηρίζεται όλη η ζωή του πιστού.

Αυτά, λοιπόν, δεν είναι ζητήματα γλωσσικής κατανοήσεως, αλλά βιωματικής μεθέξεως. Άλλωστε και ένας καλός φιλόλογος δεν θα είχε πρόβλημα να κατανοήσει το λειτουργικό κείμενο, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έγινε

μέτοχος του μυστηρίου ή μυσταγωγήθηκε πραγματικά μόνο από τις λέξεις. Κάποιος ασκητής, διηγείται ο π. Μωυσής ο αγιορείτης, έλεγε στους αδελφούς «Εξήντα χρόνια καλόγερος, μόλις σήμερα κατάλαβα τι θα πει Κύριε ελέησον»! Η φόρτιση, δηλαδή, που φέρουν οι λέξεις δεν προσλαμβάνεται με μια απλή μετάφραση, αλλά με μια διερμηνεία πρακτική, εμπειρική, με καύση καρδιάς.

Επομένως στο ερώτημα που ετέθη από κάποιους «Μέθεξη ή κατανόηση;» φρονούμε ότι δεν μπορεί να αποτελεί δίλημμα, αλλά προτροπή για «μέθεξη και κατανόηση». Ο αείμνηστος δάσκαλός μας Ιωάννης Φουντούλης έλεγε χαρακτηριστικά «Η Ορθόδοξη Εκκλησία ποτέ δεν δεσμεύθηκε από καμία «ιερή» γλώσσα ή μορφή γλώσσας, στην οποία και μόνη θα μπορούσε να τελεσθεί η Λατρεία της... Αυτό επιβάλλει η έννοια της «εν πνεύματι και αληθεία» λογικής Λατρείας του σώματος του Χριστού, δηλαδή της Εκκλησίας, που δεν είναι νοητό να γίνεται από τον λαό του Θεού προς τον Θεό Πατέρα του, παρά σε γλώσσα κατανοητή σ' αυτόν (τον λαό), όπως είναι η μητρική του γλώσσα... Ο λόγος του Θεού μεταφέρεται προς τον λαό με την ανάγνωση της Αγίας Γραφής, των λόγων των Πατέρων της Εκκλησίας, την υμνογραφία, τα συναξάρια και το κήρυγμα. Αυτά κατά μείζονα λόγο γίνονται και πρέπει να γίνονται στη γλώσσα του λαού, όπως είναι θεωρητικά και πρακτικά αυτονόητο και όπως δείχνει και η ανέκαθεν πρακτική της Εκκλησίας²¹⁷.

217. Ι. Φουντούλης, *Εισηγήσεις Δ' Σύναξης Ορθοδόξων Βιβλικών Θεολόγων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 241-2.

Αναμφίβολα η γλώσσα της Λατρείας μας θεωρητικά είναι η μητρική μας γλώσσα, όμως η απομάκρυνση από τη σπουδή της απέκοψε και τον ομφάλιο λώρο με τα λειτουργικά μας κείμενα. Στη Λατρεία, βέβαια, δεν έχουμε κάτι διαφορετικό απ' ό,τι σε άλλα λογοτεχνικά είδη στην αρχαία Ελλάδα, όπου το κάθε είδος είχε και το δικό του γλωσσικό ιδίωμα. Η γλώσσα, επομένως, της Λατρείας μας είναι το γλωσσικό της ιδίωμα, όπως ο ποιητικός λόγος του Παπαδιαμάντη ή του Ελύτη έχει το δικό του γλωσσικό ιδίωμα, που για την κατανόησή του και η όποια απόπειρα πρόσληψης του πνεύματος του ποιητή εναπόκειται στη λογοτεχνική του ανάλυση.

Αυτό το θέμα το αντιμετώπισε πολύ σοφά ο άγιος Δαμασκηνός ο Στουδίτης στον «Θησαυρό» του, που αποτελεί ένα πραγματικό εγχειρίδιο μελέτης και ανάλυσης του Ευαγγελικού λόγου. Ο Δαμασκηνός αντιλαμβάνεται ότι η περίοδος όπου ζει (16^{ος} αιώνας) δεν προσφέρεται για πειράματα στη διαδικασία της διδασχής. «Οι ακούσαντες ζήσονται» λέει το Ευαγγέλιο και αυτή τη δυνατότητα ζωής και σωτηρίας δεν τη σπαταλά ο Δαμασκηνός. Λειτουργεί ως πραγματικός δάσκαλος του λαού του Θεού.

Το μορφωτικό επίπεδο του λαού βρισκόταν σε επίπεδα που δεν επέτρεπαν την κατανόηση του ευαγγελικού κειμένου. Παρ' όλ' αυτά στους λόγους του παραθέτει αυτούσιο το ευαγγελικό κείμενο που θα σχολιάσει, ακολουθεί η κατά λέξη μετάφραση του κειμένου και συνεχίζει να ξεκλειδώνει το κείμενο με ανάλυση και ερμηνεία λέξεων, όρων και πραγμάτων που προκύπτουν από το

κείμενο και προχωρεί σε έναν αναλυτικό υπομνηματισμό, όπου πραγματικά διδάσκει την ιερά ιστορία στην κάθε της λεπτομέρεια.

Η ανάλυση γίνεται φυσικά στην απλή και καθομιλουμένη γλώσσα του λαού. Η σύνδεση, όμως, του πρωτοτύπου κειμένου με τη διερμηνεία του δίνει την ευκαιρία στον αναγνώστη να ξαναβρεί τη ρίζα του λόγου και το νήμα της ιστορικής εξέλιξης της γλώσσας μας και να μην ξεκόψει παντελώς από την πρωτότυπη γραφή του κειμένου. Αυτό, όμως, προϋποθέτει ανθρώπους και ποιμένες με γνώση και παιδεία καλή και στέρεη.

Ποιος θα μπορούσε για παράδειγμα ν' αρνηθεί ότι η ομηρική γλώσσα διασώζεται κατά τον καλύτερο τρόπο μέσα στον ποιητικό λόγο των υμνολογικών κειμένων και ο λαός σήμερα ψάλλει και δοξολογεί τον Θεό με λέξεις ενός σπουδαίου ομηρικού-ελληνικού παρελθόντος; Για παράδειγμα στον ύμνο «Χέρσον ἄβυσσοτόκον πέδον ἥλιος...», η λέξη «πέδον» είναι καθαρά ομηρική και σημαίνει έδαφος, στρατόπεδο. Η «ἄρουρα βλαστάνουσα», που ψάλλουμε στον Ακάθιστο Ὑμνο, έχει επίσης ομηρική προέλευση, από τον θεολογικό λόγο των Πατέρων μας.

Το ίδιο μπορούμε να συναντήσουμε σε κάθε μορφή εκκλησιαστικής τέχνης, που δείχνει όχι μόνο την καταγωγή, αλλά και τη συνείδηση των ανθρώπων. Ο Πορφυρογέννητος αναφέρει πως «στενωθείσης τῆς κατὰ τε τὰς ανατολάς καὶ δυσμὰς τῆς Ρωμαϊκῆς βασιλείας καὶ ἀκρωτηριασθείσης ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Λύβιου, οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες (βασιλεῖς του Βυζαντίου), ἐλληνίζοντες ἦσαν» και παρακάτω «αὐτό γαρ τό ὄνομα τοῦ

θέματος ἑλληνικόν ἐστί καὶ οὐ ῥωμαϊκόν, ἀπὸ τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον»²¹⁸.

Δεν ἦταν λίγοι αὐτοὶ που πρότειναν τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χρυσοστομικοῦ κειμένου με ἄλλο κείμενο, που νὰ ἐκφράζει τὴν ἐποχὴ μας ἢ μιὰ μετάφραση σύγχρονη, που νὰ βοηθᾶ στὴν κατανόηση, ἀλλὰ μάλλον λησιμονοῦν τὴ δομὴ τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου, πέρα ἀπὸ τὴν ἱεροπρέπειά του, ὅτι τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας, ἐτσι ὅπως μας ἔχει παραδοθεῖ, μπορεῖ νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση πεζοῦ λόγου, ἀλλὰ ἔχει ρυθμούς καὶ μέτρα, στίχους ἀνισοσύλλαβους ετερόμετρους, παρουσιάζει ὅλα τὰ εἶδη τῆς τονικῆς ποίησης καὶ μάλιστα με μιὰ τεράστια ποικιλία σὲ ἀριθμὸ συλλαβῶν, σὲ τομές, σὲ σύνθετους καὶ σὲ μεικτοὺς στίχους, που συνδυάζονται με μέτρα ἰαμβικά, τροχαϊκά, ἀναπαιστικά, μεσοτονικά κ.λπ.²¹⁹.

Οἱ δυσκολίες, λοιπόν, στὴ μετάφραση καὶ παρουσίαση ἐνός καλοῦ καὶ ἀποδεκτοῦ λειτουργικοῦ κειμένου, φαίνεται νὰ εἶναι ἐγγενεῖς καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ξεπεραστοῦν, χωρὶς καλὴ μελέτη καὶ γνῶση τῶν ζητημάτων τῆς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ τῆς θεολογίας τοῦ κειμένου. Στὴν ἐποχὴ μας δὲν λείπουν οἱ ἄνθρωποι που ἀσχολοῦνται με τὴν ποιητικὴ ὑμνολογικὴ παραγωγή καὶ τὴ συγγραφή νέων ἀκολουθιῶν, ὅμως τὸ περίεργο εἶναι ὅτι κανεὶς δὲν ἀποπειράθηκε νὰ δώσει μιὰ ἀκολουθία στὴν καθομιλουμένη δημοτικὴ γλῶσσα. Γιατί ἀραγε;

218. A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito. De thematibus* [Studi e Testi 160. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952, κεφ. 1, 21.

219. Π. Ν. Σινόπουλος, *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ αγ. Χρυσόστομου*, ἐκδ. Ἰκαρος 1997, σ. 113-116.

Ο Πάνος Σινόπουλος στα 1997 (εκδ. Ίκαρος) έκανε μια πολύ καλή και επαινετή προσπάθεια για μετάφραση της Θείας Λειτουργίας, κρατώντας την τονικότητα και την ισοσυλλαβία των στίχων με το αντίστοιχο του χρυσοστομικού κειμένου, που άνετα θα μπορούσε να υιοθετηθεί ως η καλύτερη προσπάθεια μυσταγωγικής αγωγής, κυρίως των νέων, όμως φαίνεται πως δεν έτυχε της ανάλογης προσοχής από τους αρμοδίους εκκλησιαστικούς φορείς.

Η δική μας προσπάθεια δεν έρχεται απλά να προσθέσει ένα ακόμα κείμενο για την κατανόηση της Θείας Λειτουργίας, κοντά στις τόσες άλλες μεταφράσεις που κυκλοφορούν, αλλά θέλει να υπογραμμίσει το ξεχωριστό γλωσσικό ιδίωμα του λειτουργικού λόγου και να απομυθοποιήσει τη θέση για το δύσκολο και δυσνόητο του κειμένου. Από την προσπάθειά μας προέκυψε ότι από ένα κείμενο 6.867 λέξεων, τα σημεία που παρουσιάζουν μια κάποια δυσκολία κατανόησης δεν ξεπερνούν τα 900-1000 περίπου, δηλαδή περίπου το 1/7 του κειμένου χρειάζεται κάποια επεξήγηση, ενώ τα άλλα 6/7 είναι απόλυτα και εύκολα κατανοητά.

Τι λοιπόν πρέπει να γίνει; Ν' αλλάξουμε το κείμενο και τη γλώσσα; Ή να κάνουμε αυτό που προβλέπει αυτονόητα η ποιμαντική ευθύνη, δηλαδή να διερμηνεύσουμε τον λόγο μέσα από τη διδαχή και το κήρυγμα, μέσα από την ευθύνη της κατηχήσεως και της συνεχούς και άοκνης προσπάθειας να διδάξουμε τον λειτουργικό λόγο, ώστε να πλουτίσουμε τον λαό; Άλλωστε κατά το μυστήριο της ιερωσύνης ο κληρικός επωμίζεται και με το έργο του διδασκάλου «εις τὸ ἱεουργεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας». Σήμερα οι νέοι, έχουν μια μεγάλη έφεση και άνεση στη

σπουδή και την εκμάθηση αρκετών γλωσσών, γιατί τους συνεπαίρνει η γοητεία της επικοινωνίας με άλλους λαούς, αλλά κατά παράδοξο τρόπο δεν δείχνουν το ίδιο ενδιαφέρον να μνηθούν στη μητρική τους ελληνική γλώσσα, της οποίας τον πλούτο αγνοούν, γιατί το εκπαιδευτικό μας σύστημα απλοποιεί τα πράγματα τόσο που χάνεται η ιστορικότητα της γλώσσας μας. Αν συνειδητοποιήσουν ξαφνικά ότι οι ευρωπαϊκές γλώσσες που μαθαίνουν στηρίζονται σε χιλιάδες ελληνόριζες λέξεις, τότε ίσως κατανοήσουν αυτό που γνωρίζουν ήδη οι ευρωπαϊκοί λαοί και εκτιμήσουν τη γλωσσική μας κληρονομιά.

Αυτό, όμως, πρέπει να το διδαχτούν και υπεύθυνοι της διδασχής είναι και οι εκκλησιαστικοί πατέρες, οι τελευταίοι θύλακες παράδοσης και πολιτισμού.

Από την άλλη πλευρά, αν σταθούμε και προβληματιστούμε για λίγο στο θέμα του «Έλληνας λόγου» που δέχεται πανταχόθεν πυρά, ακόμη και από αυτούς που φέρουν το βάρος της διδασκαλίας του, με τα γνωστά ωστόσο αποτελέσματα, θα συνειδητοποιήσουμε ότι η Εκκλησία παρέμεινε τελικά ο τελευταίος πύργος αντίστασης και το τελευταίο μετερίζι, όπου το γένος έχει να υπερασπιστεί τη γλώσσα του και τον πολιτισμό που κουβαλάει αυτή. Δυστυχώς αυτοί που συνήργησαν στη γλωσσική μεταρρύθμιση, λειτούργησαν σαν να αγνοούσαν τη δυναμική της ελληνικής γλώσσας. Η γλώσσα φέρει μια φόρτιση, που αν τη χάσει, ξεθωριάζει η λάμψη της.

Η γλώσσα, λέει ο φιλόσοφος Κορνήλιος Καστοριάδης, «αποτελεί ένα μάγμα, ένα πλέγμα, όπου οι λέξεις παράγονται οι μεν από τις δε, όπου οι σημασίες γλιστράνε από τη μια στην άλλη, είναι μια οργανική ενότητα

από την οποία δεν μπορείς να βγάλεις και να κολλήσεις πράγματα... Η κατάργηση των τόνων και των πνευμάτων είναι η κατάργηση της ορθογραφίας, που είναι τελικά η καταστροφή της συνέχειας. Ήδη τα παιδιά δεν μπορούν να καταλάβουν Καβάφη, Σεφέρη, Ελύτη, γιατί αυτοί είναι γεμάτοι από τον πλούτο των αρχαίων ελληνικών».

Όμως το κακό έγινε. Το τι μέλλει γενέσθαι είναι αυτό που πρέπει να μας προβληματίσει. Στην προσπάθειά μας, λοιπόν, να εντοπίζουμε τα δυσνόητα σημεία της Θείας Λειτουργίας, μοιράσαμε το κείμενό της σε ανθρώπους διαφόρων μορφωτικών προϋποθέσεων και ζητήσαμε να υπογραμμίσουν τι είναι αυτό που τους δυσκολεύει στην κατανόηση του λειτουργικού κειμένου και αποτελεί εμπόδιο στη μετοχή τους στο μυστήριο. Έτσι κινηθήκαμε μεταφραστικά, μόνο ως προς τις δύσκολες έννοιες ή τις λέξεις που αποτελούν τροχοπέδη κατανόησης. Γι' αυτό δεν παραθέσαμε μια μετάφραση πλάι σ' ένα κείμενο, αλλά μέσα στο ίδιο το κείμενο περάσαμε τη μετάφραση μέσα σε παρένθεση, ώστε άμεσα να λύνεται η απορία του αναγνώστη.

Με τον ίδιο τρόπο εργάζονταν και αρκετοί δάσκαλοι του γένους στη σύνταξη των «μαθηματαρίων», δηλαδή των βιβλίων που χρησιμοποιούσαν κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, προκειμένου να διδάξουν στον λαό τη γλώσσα και βέβαια τα κείμενα ήταν αμιγώς λειτουργικά και υμνολογικά κείμενα. Έτσι, σ' ένα χειρόγραφο μαθηματάριο του 1745 βλέπουμε τον δάσκαλο ν' αντιγράφει όλους τους υμνολογικούς κανόνες του Δωδεκαόρτου και δίπλα ακριβώς από το κάθε τροπάριο έχει τη διερμηνεία του, ώστε και ο παπάς και ο ψάλτης, αλλά και μαθητές

και μαθητευόμενοι να έχουν τη δυνατότητα κατανόησης των κειμένων. Αυτά στην τουρκοκρατία! Σήμερα τι κάνουμε; Πάντως μακάρι η Εκκλησία, που σε αυτούς τους δύσκολους καιρούς αγωνίζεται να κατηχήσει τα παιδιά της, να δώσει και αγίους Πατέρες και υμνογράφους για να γράφουν νέες ακολουθίες και να προσαρμόσουν τα κείμενα στις ανάγκες και τις δυνατότητες του λαού. Ως τότε, όμως, καλό θα είναι να παραμένουμε σταθεροί και ενωμένοι γύρω από την πατρική μας κληρονομιά και τη μητρική μας γλώσσα και να ζητήσουμε από τον Θεό αυτό που ζητούσε διακαώς και ο μέγας Πατήρ και θεολόγος της εκκλησίας μας, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, που έκραζε καθημερινώς «Κύριε, φώτισόν μου τὸ σκότος».

Αν ο Θεός δεν απαντήσει θετικά στην ευχή που διαβάζουμε στη Θεία Λειτουργία «Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλόανθρωπε Δέσποτα, τὸ τῆς σῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν ...», τότε καμιά μετάφραση και κανένας εκλαϊκευτικός λόγος δεν θα είναι αρκετός για «μέθεξη και κατανόηση» της Θείας Λειτουργίας.

7.1. Η δύναμη του Λόγου

Η δυνατότητα επικοινωνίας των ανθρώπων είναι αναμφίβολα ένα χάρισμα από τον Θεό, για να κοινωνούν τις εμπειρίες τους και τους βαθύτερους προβληματισμούς τους. Στην Αγία Γραφή η δύναμη του λόγου έχει μια ιδιαίτερα μεγάλη σημασία, γιατί ο Χριστός και οι Απόστολοι, με την απλή χρήση του λόγου, θαυματουργούν. Με μια εντολή, έναν λόγο, εγείρουν νεκρούς και παραλύ-

τους, η δε εμπειρία των αγίων είναι τέτοια, που αρκετές φορές χρησιμοποιούν τη δύναμη του λόγου και για να θεραπεύσουν και για να κατηχήσουν και για να ελκύσουν απίστευτους στην πίστη.

Αν έχεις πίστη, λέει το Ευαγγέλιο «ὡς κόκκον σινάπεως», πες στο βουνό αυτό πέσε στη θάλασσα και θα γίνει. Με αυτήν τη δύναμη και την προοπτική του λόγου, έρχεται η Εκκλησία και οι ποιμένες της να διδάξουν τον λαό και να ειρηνεύσουν τις καρδιές τους. Ο κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται τη δύναμη που έχει ο λόγος, ο νους, τα συναισθήματα. Βλέπει τις ενέργειές του να υλοποιούνται στους γύρω και στο περιβάλλον του, ακόμα και στον εαυτό του και μπορεί ν' αντιληφθεί αυτήν τη δύναμη που κρύβει εντός του, αλλά και αντιλαμβάνεται την επίπτωση και τ' αποτελέσματα αυτής της δυναμικής. Ίσως αυτό που δεν έχει κατανοήσει ακόμη είναι ότι αυτή η δύναμη λεκτικοποιείται και βγαίνει προς τα έξω με το ύφος, τον τόνο, τον ρυθμό του λόγου, ακόμα και με τη γλώσσα του σώματος. Κάποια στιγμή αντιλαμβάνεται ότι ο λόγος του μπορεί να πάρει σάρκα και οστά και να γίνει πράξη.

Η φωνή και η δυνατότητα ομιλίας μπορεί να θεωρείται κάτι δεδομένο και πολύ καθημερινό, τόσο καθημερινό που τείνει να χάσει την αξία του και την πραγματική του ουσία, αλλά πρέπει να σκεφτεί ο άνθρωπος ότι η κακή χρήση του λόγου ή η παράχρησή του χάνει τη δυναμική ενέργεια που έχει και που προσφέρει ο λόγος στη θετική του χρήση.

Η φωνή του κάθε ομιλητή είναι ο αμεσότερος τρόπος για να εκφραστεί η ποικιλομορφία των εσωτερικών του καταστάσεων και βιωμάτων, η εμπειρία, η χαρά ή η λύπη

του. Κάθε τι που επιλέγει ένας άνθρωπος να επικοινωνήσει και να μοιραστεί με τον άλλον είναι φορτισμένο μ' ένα συναίσθημα και ένα βίωμα, μια σκέψη, μια ποιότητα, αν θέλετε, ζωής, που ανάλογα με τη φόρτιση της στιγμής μπορεί να επικοινωνηθεί και στον ακροατή. Αυτό μπορεί να είναι ακόμα μια ιδιαίτερη χαρά, κάτι όμορφο όπως η αγάπη, αλλά ακόμα και θυμός, πίκρα ή ζήλια και φόβος.

Το σημαντικό, λοιπόν, είναι πως ό,τι και να επιλέξει ο ομιλητής ν' αποδώσει με λόγια, μεταφέρει τη δική του φόρτιση, τα δικά του συναισθήματα και αναμφίβολα είναι ως έναν μεγάλο βαθμό επηρεασμένος από αυτά, επηρεάζει και τους ακροατές του και τούτο φανερώνει πως σε έναν μεγάλο βαθμό μεταγίττει και στους ακροατές του τα δικά του συναισθήματα και τη δική του ψυχική κατάσταση την ώρα της εκφοράς του λόγου του. Η φωνή μεταφέρει με πολλή ευκολία και μεγάλη δύναμη τις ψυχικές, νοητικές αλλά και συναισθηματικές ποιότητες και λειτουργεί ως το ταχύτερο όχημα μεταφοράς καταστάσεων και εμπειριών.

Ένας ήρεμος και σεμνός ομιλητής μεταφέρει την ηρεμία και τη σεμνότητά του, ένας ταραγμένος μεταδίδει την ταραχή του, ένας φλογερός ρήτορας ανάβει φωτιές στα πλήθη. Οι λαοπλάνοι και οι δημαγωγοί ήξεραν πολύ καλά αυτή τη δυναμική του λόγου και τη χρησιμοποίησαν κατά κόρον και όσοι πλανώνται σε σοβαρά ζητήματα, καταφέρνουν με τη χρήση του λόγου και του τρόπου τους να οικοδομήσουν την πλάνη τους.

Η ψυχολογία λέει πως καθώς οι άνθρωποι έρχονται σ' επαφή μεταξύ τους είναι σαν να συνδέονται αυτόματα και τα συναισθήματα και οι ενέργειές τους, άμε-

σα προκαλείται μια εγγύτητα και είναι πολύ εύκολη η μεταφορά συναισθημάτων ακόμα κι από τη χροιά της φωνής και τον ιδιαίτερο τόνο της. Μάλιστα, μπορεί σε κάποιο σημείο να φτάσουν να ταυτίζονται συναισθηματικά και ν' αλληλοεπιδρούν στην ψυχική κατάσταση του ακροατή και να επηρεάζουν τις ψυχικές του δονήσεις. Η αλληλεπίδραση αυτή ενισχύει τη δυνατότητα παρέμβασης στην προσωπικότητα του ακροατή και δεν μένει μόνο στη σύνδεση του ενεργειακού πεδίου, αλλά και στις λέξεις και τη φωνή. Ακόμα και σε μια τηλεφωνική συνομιλία μπορούμε να καταλάβουμε την ψυχική κατάσταση του συνομιλητή μας και ν' αντιληφθούμε την κατάσταση, θετική ή αρνητική που βιώνει. Συχνά λέμε την έκφραση «δεν σ' ακούω καλά» γιατί ακριβώς η χροιά, ο τόνος, το ύψος, το ύφος της φωνής, αποκαλύπτει τις ψυχικές μας καταστάσεις. Είναι πολύ σημαντικό να μπορούμε να ελέγξουμε τον ψυχικό μας κόσμο και να ξέρουμε τι επιτρέπεται να μοιραστούμε με τον ακροατή μας και ως πού είναι τα όρια της επιβολής μας στο άλλον, πιέζοντάς τον ψυχολογικά και συναισθηματικά, προκειμένου να τον πείσουμε για κάτι που βαραίνει ή προβληματίζει μόνο εμάς. Αντίθετα, ο τρόπος και οι λέξεις που δείχνουν σεβασμό και ευγένεια στον άλλον, που τον αγκαλιάζουν προσωπικά και αδελφικά, που προσφέρουν ανακούφιση και γαλήνη, μπορεί να λειτουργήσουν θεραπευτικά και να έχουν τον ρόλο θεραπευτικού εργαλείου στα χέρια ενός έμπειρου ομιλητή.

Η συμπυκνωμένη θετική ενέργεια λειτουργεί οπωσδήποτε θετικά, ενώ η συσσωρευμένη αρνητική ενέργεια θα φέρει και τ' αντίστοιχα αρνητικά αποτελέσματα και θα

δημιουργήσουν ψυχολογική κατάπτωση και ψυχικό σοκ. Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντικό να ξέρουμε τα όρια των λόγων μας, όπως και των πράξεών μας. Να μπορούμε ν' αντιληφθούμε το πόση ενέργεια μεταφέρει ο λόγος μας και τι φορτία ενέργειας μεταφέρει στον ακροατή και πόσο δονεί την εσωτερική του κατάσταση προς το καλό, ώστε να είναι λόγος θεραπευτικός και όχι αποδομητικός.

Ο λόγος μας μπορεί να επηρεάσει όχι μόνο τον λογικό άνθρωπο, αλλά ακόμα και τα ζώα και τα φυτά, να δημιουργήσει τρόπο ή ευεξία. Πολλοί ασκητές είχαν τη δυνατότητα να μιλούν με τα ζώα και τα φυτά και να λειτουργεί ο λόγος τους ευεργετικά ακόμα και στη φύση. Η ταραχή φέρνει ταραχή και διοχετεύει αρνητικά συναισθήματα. Γι' αυτό ο εκκλησιαστικός λόγος είναι ανάγκη να κινείται στη λογική των αγίων και της λειτουργικής πρακτικής που από την έναρξη ακόμα της Θείας Λειτουργίας, μας εισάγει στη λογική της εκζήτησης της ειρήνης του Θεού, με όλες εκείνες τις δεήσεις που λέγονται «ειρηνικά».

Αυτή την ειρήνη που προσπαθεί να κερδίσει ο πιστός μέσα στη Λατρεία, δεν έχει δικαίωμα κανένας να την εξοβελίσει από την κοινή προσπάθεια κλήρου και λαού. Γι' αυτό προσοχή στα λόγια μας... Κουβαλούν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' όσο μπορούμε να φανταστούμε! Επομένως, η κοινή αυτή λογική-ψυχολογική αντιμετώπιση του λόγου από τον άνθρωπο, ισχύει κατ' αναλογία και για το κήρυγμα. Ο λόγος του ιεροκήρυκα ή θα έλξει ή θα απωθήσει τους ακροατές του, εάν δεν σεβαστεί τους κοινούς και παγκόσμιους κανόνες της ανθρωπότητας. Ο λόγος θεραπεύει, αλλά και δημιουργεί πολέμους.

7.2. Η μυσταγωγία του λόγου

Τα τελευταία χρόνια επισημαίνεται από πολλούς μια κλιμακούμενη λειτουργική κρίση, η οποία μπορεί βέβαια να είναι απότοκος της γενικής αντίληψης των ανθρώπων περί Θεού και Εκκλησίας, αλλά όσοι κυρίως επισημαίνουν αυτή την κρίση, την οριοθετούν μέσα στα όρια της εκκλησιαστικής κοινότητας²²⁰. Η λειτουργική αυτή κρίση, επισημαίνει ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν, συνίσταται κυρίως και κατ' εξοχήν στη λαθεμένη αντίληψη και γνώση που έχουμε όλοι μας για τον ρόλο της Εκκλησίας και της θείας Λατρείας ειδικότερα στη γενικότερη εκκλησιαστική ζωή²²¹.

Και δεν πρόκειται, βέβαια, για μια κρίση που έχει ως ρίζα την παρανόηση των κειμένων και της γλώσσας της Λατρείας, που συνήθως προβάλλεται από πολλούς, αλλά εστιάζεται κυρίως στο γεγονός ότι υπάρχει μια κατ' αρχήν ασυμφωνία, ανάμεσα στο βασικό σκοπό και ρόλο της Λατρείας και στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη του εκκλησιαστικού σώματος και οι ποιμένες του κατανοούν αυτόν τον σκοπό²²².

Έχουμε λησμονήσει, προφανώς, ότι η Λατρεία υπάρχει για την Εκκλησία και όχι η Εκκλησία για τη Λατρεία και στόχος αυτής της σχέσης Εκκλησίας-Λατρείας είναι η

220. Βλ. Α. Σμέμαν, *Η Εκκλησία προσευχομένη, εισαγωγή στη λειτουργική θεολογία*, εκδ. Ακρίτας, 1991, σ. 31 κ εξ. Βλ. και του ίδιου, *Ευχαριστία*, Αθήνα, 1978, σ. 82. Χ. Γιανναρά, *Τίμιοι με την Ορθοδοξία*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1968, σ. 23 και Ι. Φουντούλη, *Ομιλητική*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 79.

221. Α. Σμέμαν, *Η Εκκλησία προσευχομένη*, σ. 32-33.

222. Ό.π.

άνοδος της Εκκλησίας «εις μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ»²²³. Αυτή η κρίση, βέβαια, της Λατρείας στη σύγχρονη ζωή, αναπόφευκτα οδήγησε και στην κρίση του κηρύγματος, που είναι ουσιαστικό και αναπόσπαστο μέρος της Λατρείας. Και εδώ ο λόγος είναι ο ίδιος, ότι δηλαδή ξεχάστηκε ή παραθεωρήθηκε ο ρόλος του κηρύγματος στη θεία Λατρεία ή άλλοτε πάλι, κατά προτεσταντική αντίληψη και θεώρηση του λόγου, υπερτιμήθηκε ο λόγος και αυτονομήθηκε από το ευχαριστιακό γεγονός.

Η παραθεώρηση αυτή γίνεται ακόμα πιο εμφανής με τη μεταφορά του κηρύγματος στην ώρα του κοινωνικού ή προ της απολύσεως, κατά παράβαση της τάξης που θέλει το κήρυγμα ως διερμηνεία των αναγνωσμάτων, ίσως γιατί ο ομιλητής επιζητεί το πλήθος του ακροατηρίου. Ακόμα και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως με την πανδημία που λειτουργούσε με μόνο έναν ψάλτη, συνεχίστηκε αυτή η παραθεώρηση και εκφωνούνταν το κήρυγμα στο τέλος της Λειτουργίας, γιατί παγιώθηκε αυτή η λογική.

Μια ακόμη απόδειξη αυτής της λογικής είναι ότι κάποτε στην Εκκλησία της Ελλάδος, δημιουργήθηκε «ειδικό σώμα ιεροκηρύκων κληρικών», που είχαν ως αποκλειστική και κύρια ευθύνη μόνο το κήρυγμα, σαν ν' αποδεχόταν, δηλαδή, κανείς ότι ο κάθε ιερέυς λειτουργός, δεν είχε *ex officio* την εντολή της διδασκαλίας. Σίγουρα όλοι δεν έχουν το χάρισμα του λόγου ή της διδακτικής και ρητορικής δεινότητας, όμως όταν η Εκκλησία αναθέτει σ' έναν άνθρωπο να τελεί τη Θεία Ευχαριστία, του αναθέτει

223. *Εφεσ.* 4, 13.

ταυτόχρονα και να ιερουργεί τον λόγο της αληθείας²²⁴.

Αυτό κυρίως το γεγονός της αυτονόμησης του λόγου από τη Λατρεία, έκανε το κήρυγμα κατά κάποιο τρόπο ατομική υπόθεση του ιεροκήρυκα και ενώ έπρεπε να μένουμε και ν' απολαμβάνουμε την πνευματική χάρη του προσφερόμενου αγιοπνευματικά λόγου, μένουμε να σχολιάζουμε τα κηρυκτικά και ρητορικά χαρίσματα του ομιλητού ή τον «εκσυγχρονιστικό» του λόγο, όπως και την ευκολία του σε μια δεκάλεπτη ομιλία που διεξέρχεται πέντε θέματα.

Προφανώς λησμονείται ότι το «ευαγγελίζεσθαι» δεν είναι έμφυτο χάρισμα, αλλά δωρεά του αγίου Πνεύματος, σ' έναν άνθρωπο που έγινε το σκεύος της εκλογής του Θεού και δάνεισε το σώμα του, τα χέρια του, τα πόδια του, το στόμα του, στη διακονία της ιερουργίας του μυστικού σώματος του Χριστού. Δεν είναι κοντολογίς οι όποιες θεολογικές ή άλλες θύραθεν γνώσεις που καταξιώνουν τον ομιλητή και το κήρυγμα ως καλό, διότι ο ομιλητής δεν έρχεται στη μέση της λειτουργικής σύναξης «καθ' ύπεροχὴν λόγου ἢ σοφίας... ἀλλ' ἐν ἀποδείξει Πνεύματος καὶ δυνάμεως, ἵνα ἡ πίστις ὑμῶν μὴ ᾗ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ» (με υψηλή ρητορική τέχνη ή ανθρώπινη σοφία... αλλά με την πεποίθηση που γεννούν τα χαρίσματα του Πνεύματος και οι θαυματουργικές δυνάμεις, ώστε η πίστη σας να βασίζεται όχι σε ανθρώπινη σοφία, αλλά στη δύναμη του Θεού), όπως εμφατικά τονίζει ο Θεῖος Παῦλος²²⁵.

224. Ευχή χειροτονίας.

225. Α' Κορ. 2, 1-5.

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος στον λόγο ΑΒ' «περί τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας», σημειώνει ότι «τὸ διαλέγεσθαι περὶ Θεοῦ οὐ παντὸς ἀνθρώπου, οὔτε παντὸς καιροῦ»²²⁶ (ἡ συζήτηση περὶ Θεοῦ δεν εἶναι για ὅλους τοὺς ἀνθρώπους οὔτε για κάθε περίπτωση). Ἀλλά βέβαια, θα πει κανείς, τι θα γίνει με τὴ σπορά του λόγου; Πῶς ἡ αἴνεσις του Θεοῦ θα παραμείνει «διὰ παντὸς ἐν τῷ στόματι ἡμῶν»; Ὅχι, λέει ο ἴδιος Πατέρας, «οὐ σιωπησόμεθα περὶ Θεοῦ... πρὸς ὃν δεῖ πράως καὶ μὴ χαλεπῶς, ἀπαντῆσαι τοῖς λόγοις, ἐντεύθεν διδάσκοντας εὐταξίαν. Οὐ σιωπᾶν διακελεύομαι, ἀλλὰ μὴ φιλονείκως ἴστασθαι. Οὐ κρύπτειν τὴν ἀλήθειαν ἀλλὰ μὴ διδάσκειν παρὰ τὸν νόμον» (δε θα σιωπήσουμε για τα θέματα περὶ Θεοῦ... πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει με πραότητα καὶ χωρὶς πολλὴ δυσκολία να προσεγγίζουμε τοὺς λόγους ἀπ' ὅπου διδάσκουμε τὴν εὐταξία. Δεν προτείνω να σιωπούμε, ἀλλὰ να μὴ στεκόμαστε εριστικά. Να μὴ κρύβουμε τὴν ἀλήθεια καὶ να μὴ διδάσκουμε ἀντίθετα ἀπὸ τὸν νόμο) καὶ συνεχίζει «Ἐγὼ πρῶτος τῶν ἐπαινούντων εἰμὶ σοφίαν, καὶ τὸις θείοις λόγοις ἀσχολουμένων ἢ ἀσχολεῖσθαι γε βουλομένων... φεύγω δ' ὅμως τὸ ἄμετρον καὶ κολάζω τὴν ἀπληστίαν»²²⁷ (ἐγὼ εἶμαι ο πρῶτος που ἐπαινεί τὴ σοφία ἀκόμη κι ἀν εἶμαι ἀπὸ αὐτοὺς που ἀσχολοῦνται ἢ θέλουν να ἀσχοληθῶν με τοὺς θείους λόγους... ἀπογεύγω ὅμως τὴν ὑπερβολὴ καὶ τιμωρῶ τὴν ἀπληστία) καὶ συμπληρώνει παρακάτω «ἔστω σοι λόγος συνέσεως, ἀποκριθῆτι καὶ οὐδεὶς ὁ κωλύων, εἰ δὲ μὴ δεσμὸς κείσθω

226. PG 36, 173.

227. Ὁ.π. 179.

τοῖς χεῖλεσι. Πόσο, μᾶλλον, ἀρμόζει τοῦτο τοῖς εἰς τὸ διδάσκειν ἐτοίμοις; Εἰ μὲν ἐστὶ καιρὸς διδάξον, εἰ δὲ μὴ, τὴν γλῶτταν πεδήσας, λύσον τὴν ἀκοήν. Μελέτα ἐν τοῖς θείοις, ἀλλ' εἴσω τῶν ὄρων μένων. Φθέγγου μὲν τὰ τοῦ πνεύματος καὶ εἰ δυνατόν μηδ' ἄλλον τι. Καὶ φθέγγου μᾶλλον ἢ ἀνάπνει, καλὸν γὰρ τοῦτο καὶ ἔνθεον, ἡ μνήμη τῶν θείων, αἰὲν κεντρίζεσθαι πρὸς Θεόν, ἀλλ' ἂ προσετάχθης διανοούμενος»²²⁸ (να ἔχεις λόγο σύνεσης, αποκρίσου καὶ κανένας δεν θα σε εμποδίσει, διαφορετικὰ σφράγισε τὰ χεῖλη. Πόσο περισσότερο ἀρμόζει αὐτό σε αὐτοὺς που εἶναι ἐτοιμοὶ νὰ διδάξουν; Ἀν εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή, δίδαξε, διαφορετικὰ ἀφοῦ δέσεις τὴ γλῶσσα, λύσε τὴν ἀκοή. Μελέτα τὰ θεῖα πράγματα, ἀλλὰ μείνε μέσα στα ὅρια. Λέγε τοὺς λόγους τοῦ Πνεύματος καὶ ἀν εἶναι δυνατόν, τίποτα ἄλλο. Καὶ λέγε περισσότερο παρά νὰ ἀναπνέεις, γιατί εἶναι καλὸ τοῦτο καὶ ἔνθεο ἡ μνήμη τῶν θείων πραγμάτων πάντοτε νὰ ωθεῖται πρὸς τὸν Θεό. Αὐτὰ ἐπομένως που σου ἀνατέθηκαν νὰ τὰ σκέφτεσαι).

Αὐτό που οὐσιαστικὰ τονίζει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Πατέρες, εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τῆς εὐθύνης τῆς ἀποστολῆς, ὅτι δηλαδὴ τὸ κήρυγμα δεν εἶναι μὴ ἀκόμη εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε καὶ νὰ ἐπικοινωνήσουμε με τὸν λαό, ἀλλὰ μὴ ἀκόμη εὐκαιρία σωτηρίας τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν ομιλητῶν φυσικὰ καὶ ἀν χαθεῖ καὶ αὐτὴ ἡ εὐκαιρία, τότε ἡ εὐθύνῃ αὐτονόητα εἶναι μεγάλη αὐτοῦ που κατὰ κύριο λόγο ἔχει τὴν εὐθύνῃ τῆς διδασχῆς. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἀληθεύει, δηλαδὴ νὰ εἶναι γνήσιος καὶ ἡ γνησιότητα ἐνός λόγου διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ εἶναι

228. Ὁ.π. 179.

είναι εύκολο να μετατραπεί σε πράξη. Ο λόγος πάντα είναι πράξη στην παράδοσή μας, δηλαδή δεν παραμένει απλά μια αφηρημένη έννοια, που αιωρείται σε διανοητικά επίπεδα, αλλά σαρκώνεται κατά το μέτρο των δυνατοτήτων και της χάριτος και ο λόγος αυτός της αληθείας έχει τη δυνατότητα «να εκπαιδεύει και να συναρμόζει με το Πνεύμα»²²⁹, επισημαίνει ο Θεολόγος Γρηγόριος, δεδομένου ότι με «τὴν πολλὴν φλυαρίαν καὶ τὰς βεβήλους κenoφωνίας» απομακρύνουμε από την Εκκλησία τους πιστούς²³⁰.

Χρειάζεται κατά τον ίδιο Πατέρα, ζέσις του πνεύματος και νήψις, διότι ο εχθρός «ἐπισπείρει τὰ πονηρὰ σπέρματα» και συμπληρώνει «μήτε διάπυροι (ασυγκράτητοι) σὺν ἀλογίᾳ και φυλαυτία, ἵνα μὴ ἐκφερώμεθα, μηδέ τῆς ὁδοῦ τῆς βασιλικῆς ἔξω πίπτωμεν»²³¹. Η ευθύνη αυτή του ιεροκήρυκα συχνά επαναλαμβάνεται σε αυτόν τον λόγο του Αγίου Γρηγορίου, που προφανώς θέλει να πείσει τον διάκονο του λόγου για το μέγα υπόργημα της διδαχῆς του λόγου του Θεού. Ας αποφύγουμε, λέει, την ακαρπία και το θράσος, την περιττολογία και την άπρακτη νωθότητα, καθώς και την απαίδευτη θερμότητα, δηλαδή τον ου κατ' ἐπίγνωσιν ζήλο²³².

Είναι εξόχως συνταρακτικό αυτό που τονίζει ο άγιος Γρηγόριος, «Μέγα τὸ περιὶ Θεοῦ λαλεῖν; Ἄλλὰ μεῖζον τὸ ἑαυτὸν καθαίρειν Θεῷ· ἐπειδὴ εἰς καχότεχνον ψυχὴν

229. Ό.π. 176.

230. Ό.π. 130.

231. Ό.π.

232. Ό.π.

σοφία οὐκ εἰσελεύσεται»²³³ (εἶναι σημαντικό να μιλάμε για το Θεό; Εἶναι ὅμως σημαντικότερο ο εαυτός μας να εκθρονίζει τον Θεό, επειδή σε κακότεχνη ψυχή δεν εἰσέρχεται ἡ σοφία) και βεβαίως, λέει, ἔχουμε κληθεί να διδάξουμε δικαιοσύνη και να τρυγήσουμε τον καρπό της ζωῆς και να φωτιστούμε με το φως της γνώσεως, ὅπως ο Θεῖος Παῦλος, ο οποίος ὅμως πρῶτα ἔφτασε στη γνώση του Θεοῦ και αὐτή ἡ γνώση τον οδήγησε στη διδασκαλία του θελήματός Του. «Μέγα τὸ διδάσκειν; Ἄλλὰ τὸ μανθάνειν ἀκίνδυνον... Καὶ εἰ μὲν ἀνὴρ εἶ κατὰ Χριστὸν, καὶ γεγύμνασταί σοι τὰ αἰσθητήρια, καὶ λαμπρόν σοι τὸ φῶς τῆς γνώσεως, λάλει Θεοῦ σοφίαν τὴν λαλουμένην ἐν τοῖς τελείοις, καὶ τὴν ἀποκεκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ· καὶ ταύτην, ὅταν καιρὸν λάβῃς, καὶ πιστευθῆς»²³⁴ (σπουδαίον να διδάσκεις; Το να μαθαίνεις ὅμως εἶναι ἀκίνδυνο... Και αν εἶσαι ἄνθρωπος που ζεις κατὰ Χριστὸν και ἔχεις γυμνάσει τα αἰσθητήριά σου και σου φαίνεται λαμπρὸ το φως της γνώσεως, μίλα για τη σοφία του Θεοῦ, αὐτή που φανερώνεται στους τέλειους και αποκρύπτεται στα μυστήρια. Και αὐτὴν να εμπιστευτεῖς στον κατάλληλο χρόνο), γιατί στ' ἀλήθεια τι ἔχουμε δικό μας, που δεν μας ἔχει δοθεί;

Για ποιο λόγο, λέει ο Θεολόγος, αφού εἶσαι νήπιος και χαμερπῆς την διάνοιαν, προσπαθεῖς να δείξεις στους ἀνώτερους ἀπὸ σένα ὅτι εἶσαι ικανός; Γίνε, συμβουλεύει, Κορίνθιος, «ανατράφηθι γάλακτι... και μίλα μόνο εφόσον ἔχεις να πεις κάτι καλύτερο ἀπὸ την σιωπή... αγάπα δε

233. Ὁ.π. 188.

234. Ὁ.π. 189.

την ησυχία η οποία είναι προτιμότερη του λόγου κάποιες φορές»²³⁵. Το νόημα όλων αυτών είναι ο λόγος και η πράξη. Και το πηλίκον του Θεού είναι το να μη μιλάς συνεχώς, αλλά ν' αποταμιεύεις τον λόγο και τη σιωπή.

Είναι χαρακτηριστικά τα ερωτήματα που θέτει ο Άγιος Γρηγόριος σε κάθε ομιλητή, λέγοντάς του ότι και ο ίδιος ο Μωυσής, όσο μπόρεσε, είδε τη δόξα του Θεού και μόνο γι' αυτό που είδε μίλησε. Εσύ που ακόμα νηπιάζεις στα πνευματικά, τι περισσότερο θα μπορούσες να κάνεις; «Σὺ δὲ, τίνας ἔθρεψας ἐξ οὐρανοῦ; Ποῖον ὕδωρ ἐκ πέτρας δέδωκας; Ποίαν ἔρρηξας θάλασσαν ῥάβδῳ; Τίνα λαὸν διήγαγες ὡς διὰ ξηρᾶς τῆς ὑγρᾶς; Τίνας ἐχθροὺς κατεπόντισας; Τίνας στύλῳ πυρὸς καὶ νεφέλης ὠδήγησας; Τίνα κατεπολέμησας Ἄμαλῆκ εὐχῆ καὶ χειρῶν ἐκτάσει;»²³⁶. Και επειδή λέει ο Άγιος, θυμηθήκαμε τον Μωυσή, ας μάθουμε ότι υπάρχει η δωρεά του χαρίσματος και ο νόμος της τάξεως. Αν νομίζεις ότι είσαι Μωυσής μπες μέσα στη νεφέλη και μίλα με τον Θεό. Αλλά καλύτερο θα ήταν να μείνεις κάτω στους πρόποδες του όρους και να περιμένεις ν' ακούσεις τη φωνή και τότε καθάρισε τον εαυτό σου, όπως σε διέταξε ο Θεός²³⁷.

Τα χαρίσματα δίνονται από τον Θεό κατά το μέτρο των δυνάμεών μας και στην Παλαιά Διαθήκη άλλο ήταν το έργο του Μωυσή, άλλο του Ααρών, άλλο των Λευιτών. Εμείς δεν είμαστε καν όργανα της χάριτος, παρά ένα μικρό δοξάρι και ελάχιστα μπορούμε να διδάξουμε από

235. Ό.π.

236. Ό.π. 192.

237. Ό.π. 193.

το εναρμόνιο μέλος της Εκκλησίας. Είναι ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο ο λόγος του Αγίου Γρηγορίου, που μιλά για την τάξη του ουρανού και της γης, ότι αυτή η «τάξις τῶν ὄντων ἐστὶ μήτηρ καὶ ἀσφάλεια»²³⁸. Ὅπως στο σώμα του ανθρώπου το κάθε τι κινεῖται ὅπως το ὅρισε ο Θεός, ἔτσι και στην Εκκλησία ἄλλος «ἄρχει καὶ προκαθεζέται» και ἄλλος «ἄγεται καὶ εὐθύνεται»²³⁹, ἀλλὰ ο Θεός συναρμόζει τα πάντα και τα συνθέτει εν αγίῳ Πνεύματι.

Τα πάντα γίνονται «εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως»²⁴⁰, ακολουθώντας την ἴδια οδὸ που ἐστήσε ο Θεός εις τους αἰῶνας, «πρόσταγμα ἔθετο καὶ οὐ παρελεύσεται» και αν, λέει ο Ἅγιος, ακολουθηθεῖ αὐτὴ ἡ οδὸς που ὅρισε ο Θεός, «κόσμος τὸ πᾶν καὶ τὸ κάλλος ἀκίνητον»²⁴¹. Ἡ τάξις συνδέει και ομονοεῖ, ἡ δε αταξία καταλύει δεσμούς και σχέσεις. Αὐτὴ ἡ εμμονὴ του αγίου στην τάξη της Εκκλησίας δεν αναφέρεται ἀπλᾶ στη λειτουργικὴ τάξη, ἀλλὰ στην εὐταξία που πρέπει να ὑπάρχει πρῶτα στη ζωὴ των ανθρώπων, ἡ οποία κατόπιν προβάλλεται και μέσα στη Λατρεία.

«Μὴ ἀτιμάζωμεν εὐταξίαν», λέει. «Ἐμβλέψατε εἰς τὸν οὐρανὸν ἄνω, καὶ εἰς τὴν γῆν κάτω, καὶ ἐνοήσατε, πῶς συνέστη τὸ πᾶν... Τάξει τὰ πάντα διεκοσμήθη, καὶ, ὁ διακοσμήσας Λόγος... Τάξις οὖν τὸ πᾶν συνεστήσατο. Τάξις συνέχει καὶ τὰ ἐπουράνια καὶ τὰ ἐπίγεια· τάξις ἐν νοητοῖς· τάξις ἐν αἰσθητοῖς· τάξις ἐν ἀγγέλοις· τάξις

238. Ὁ.π. 185.

239. Ὁ.π. 185.

240. Ὁ.π. 183.

241. Ὁ.π.

ἐν ἄστροις, καὶ κινήσει, καὶ μεγέθει, καὶ σχέσει τῇ πρὸς ἄλληλα, καὶ λαμπρότητι»²⁴². Αὐτὴ ἡ τάξη εἶναι που κάνει τον ἄνθρωπο να ξεχωρίζει ἀπὸ τ' ἄλογα ζῶα καὶ σημειώνει ο Ἅγιος εμφαντικὰ «ἀλλήλοις ὑποχωροῦμεν ἐν τάξει νόμῳ καὶ λόγῳ φύσεως»²⁴³.

Μέσα στο πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς τάξεως, ο Θεὸς ἔδωσε στὴν Ἐκκλησία μὲν ἓνα πνεῦμα, ἀλλὰ πολλὰ χαρίσματα, ὄχι ἴσα, γιατί δεν εἶναι ἴδια καὶ τα δοχεῖα τοῦ πνεύματος, σε ἄλλους ἔδωσε λόγο σοφίας καὶ θεωρίας, σε ἄλλους λόγο γνώσεως καὶ ἀποκαλύψεως, σε ἄλλον πίστη βεβαία, σε ἄλλον ἐνεργήματα δυνάμεων καὶ θαυμάτων υψηλοτέρων, σε ἄλλους χαρίσματα ἰαμάτων, ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις, παιδαγωγία σαρκός, γένη γλωσσῶν, ἐρμηνείες γλωσσῶν καὶ ὅλα αὐτὰ τα χαρίσματα, μεγάλα καὶ μεγαλύτερα, κατὰ τὴν ἀναλογία τῆς πίστεως τοῦ κάθε ἀνθρώπου²⁴⁴.

Ἐπομένως καὶ μέσα στις τάξεις τοῦ κλήρου, εἶναι μὲν ὅλοι χαρισματοῦχοι κατὰ τὸ μέτρον τῆς πνευματικῆς ηλικίας, ἀλλὰ δεν μποροῦν ὅλοι να εἶναι διδάσκαλοι καὶ προφῆται. Οἱ ἴδιοι οἱ μαθητές τοῦ Χριστοῦ ἀπολαμβάνουν τῆς χάριτός Του καὶ τῆς ἀγάπης Του, ἀνάλογα με τὴν πνευματικὴ τους διάθεση καὶ κατάσταση. Ἀλλιῶς λειτουργοῦσε ο Πέτρος, ἀλλιῶς ο Ἰωάννης, ἄλλη ἡ συμπεριφορά τοῦ Φιλίππου καὶ ἄλλη τοῦ Ἀνδρέα. Ὅμως στὴν ἀποστολικὴ τους δράση ἔδειξαν τελικὰ ὅτι ἦταν μαθητές «τοῦ πράου καὶ ταπεινοῦ τὴν καρδίαν, καὶ δούλου δι'

242. Ὁ.π. 181.

243. Ὁ.π. 188.

244. Ὁ.π. 188.

ἡμᾶς τοὺς αὐτοῦ δούλους, καὶ πᾶσαν τῷ Πατρὶ τὴν δόξαν ἐν πᾶσιν ἀναπέμποντος, ἵν' ἡμῖν δῶ τύπον εὐταξίας»²⁴⁵.

Ἡ ταπεινότητα του Χριστοῦ καὶ ο ἀγαπητικὸς τρόπος προσέγγισης του λαοῦ ἦταν τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ των αγίων Αποστόλων. Δεν ταπεινολογούσαν, ἀλλὰ ἦταν ταπεινοὶ στὴν πράξη, γιατί δεν μπορεῖς νὰ ταπεινολογεῖς καὶ νὰ εἶσαι «τύραννος ὅταν μιλάς γιὰ τὸν Θεὸ ἢ νὰ ἔχεις σηκωμένο τὸ φρύδι σαν τὸν μεγαλύτερο νομοδιδάσκαλο»²⁴⁶. Τὸ «ταπεινὸν (φρόνημα) μετὰ τῆς εὐδοξίας ἔχει καὶ τὴν ἀσφάλειαν», συμπληρώνει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος²⁴⁷. Ὁ λόγος τῆς σύνεσης καὶ τῆς σοφίας εἶναι τὰ διαπιστευτήρια του δασκάλου. Νὰ ἔχεις, λέει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος, τὴ δυνατότητα νὰ τρέφεις τὸν λαὸ με τὸν λόγο Του, ἀρκεῖ νὰ ἔχεις γερά θεμέλια, ἐσύ βάλῃς τὰ θεμέλια καὶ ὁ τεχνίτης Θεὸς θὰ οἰκοδομήσῃ. Κανεῖς δε θὰ κρίνει τὸν δάσκαλο του λαοῦ, γιατί δεν προσφέρει πολυτελεῖς τροφές καὶ πλοῦσια γεύματα, ἀλλὰ θὰ τὸν κρίνουν ἐὰν δεν δίνει στους ἀνθρώπους ψωμί καὶ νερὸ ἢ οτιδήποτε ἄλλο ζητᾷ ὁ λαός²⁴⁸. Σοφὸς δάσκαλος, κατὰ τὸν Θεολόγο Γρηγόριο, εἶναι αὐτὸς που γνωρίζει τὸν εαυτό του καὶ δεν «υπεραίρεται», οὔτε φωνασκεῖ, οὔτε χάνει τὸ μέτρο, ἀλλὰ εκφράζεται με ἐπιείκεια καὶ ἀπωθεῖ τὴ θρασύτητα. Δεν πρέπει νὰ σε ἀπασχολεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ κάποια στιγμή νὰ βρεθεῖ κάποιος ἄλλος καλύτερος στὸν λόγο καὶ πιο σοφὸς ἀπὸ σένα. Αὐτὸ ἴσως εἶναι τὸ σχέδιο του Θεοῦ,

245. Ὁ.π. 196.

246. Ὁ.π. 196.

247. Ὁ.π. 196.

248. Ὁ.π. 197.

«τῷ Θεῷ χάρις, ὅτι καὶ τὰ ἐξαιρέτα δίδωσι, καὶ διὰ τῶν κοινῶν, σώζειν ἐπίσταται»²⁴⁹. Στη δημιουργία Του, ἄλλωστε, ὁ Θεὸς ἀνατέλλει τὸν ἥλιο ὁμοτίμως, βρέχει καὶ γιὰ πλούσιους καὶ γιὰ φτωχοὺς, ἡ νύχτα, ἡ ἡμέρα, ἡ στέγη, τὰ ἐνδύματα, παρέχονται σὲ ὅλους, ὅμως ἄλλοι τ' ἀπολαμβάνουν καὶ ἄλλοι τα στεροῦνται, ἀνάλογα με τὴ δική τους στάση ἀπέναντι στη ζωὴ καὶ τὰ πράγματα.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ δωρεὰ τοῦ Μάννα, στους ἀχάριστους καὶ ἀγνώμονες Ἰσραηλίτες. Ὅσοι προλάβαιναν ἐτρωγαν, ἄλλοι πεινούσαν καὶ ἄλλοι ἀποθήκευαν²⁵⁰. Το ἴδιο συμβαίνει καὶ στα πνευματικὰ χαρίσματα τοῦ λόγου, κάποιος εἶναι πλούσιος στη θεωρία καὶ διακρίνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Αὐτὸς αὖς προσέχει νὰ μὴν πέσει σὲ ἐπαρση, οὔτε νὰ αιθεροβατεῖ γιὰ τὴ σοφία του. Κάποιος ἄλλος δὲν ἔχει τὸ χάρισμα τοῦ λόγου, οὔτε μπορεῖ ν' ἀπαγγέλλει ρήσεις σοφῶν ἀνδρῶν ἀπ' ἐξῶ, ὅμως ἔχει κι αὐτὸς τὴ δυνατότητα νὰ σωθεῖ, γιὰτὶ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ εἶναι τόσο πλούσια που σώζει τοὺς πάντες²⁵¹.

Ἄλλωστε, στόχος τοῦ κηρύγματος εἶναι νὰ σωθοῦμε καὶ ὄχι νὰ σώσουμε. Ἀρκεῖ νὰ ὁμολογήσει τὸν Χριστό, νὰ τὸν πιστέψει ὅτι Αὐτὸς εἶναι που ἀνεστήθη ἐκ νεκρῶν καὶ θα σωθεῖ, γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ, τὸ νὰ ὁμολογεῖς με παρρησία τὴν Ἀνάστασή Του καὶ μόνο αὐτὸ σώζει²⁵². Ἀναμφίβολα δὲν θα υπήρχε πιο ἀδικο πρᾶγμα στὸν κόσμο ἀπὸ τὴν πίστη, ἀν αὐτὴ ἦταν κτήμα μόνο των

249. Ὁ.π. 200.

250. Ὁ.π. 201.

251. Ὁ.π. 204.

252. Ὁ.π.

σοφών ή αυτών που ήξεραν να μιλούν και να έχουν αποδείξεις. Όμως η σοφία του Σολομώντος «Κρείσσω μικρά μερίς μετὰ ἀσφαλείας, ἢ μεγάλη μετὰ σαθρότητος... καὶ, Κρείσσω ἄπορος πορευόμενος ἐν ἀπλότητι»²⁵³ είναι το στίγμα της σοφίας του Θεού.

Εκεί που συχνά επανέρχεται ο Άγιος Γρηγόριος, είναι η γνώση της πνευματικής μας κατάστασης «Γνωθι σαυτὸν πρῶτον· τὰ ἐν χερσὶ κατανόησον· τίς εἶ, καὶ πῶς ἐπλάσθης, καὶ πῶς συνέστης, ἴν' εἰκὼν ᾗς Θεοῦ»²⁵⁴. Δεν μπορεί να είσαι πεζός και να θέλεις να πετάς στα ουράνια, ούτε να θέλεις να χτίζεις ενώ δεν γνωρίζεις τα απαραίτητα για την οικοδομή, ούτε μπορείς να μετράς τον ουρανό με την παλάμη σου και τη γη με τα χέρια σου και το νερό της θάλασσας με τις χούφτες σου. Μάθε πρώτα τον καταμερισμό των αισθήσεων, γνώρισε πώς ο λόγος γίνεται γέννημα του νου και πώς με τον λόγο παίρνουν νόημα τα πράγματα και τρέφουν την ψυχή, πώς στεριώνει ο φόβος και λύεται το θάρρος, πώς συστέλλεται η λύπη και ποιοι είναι οι χαρακτήρες των παθών και αν κατανοήσεις κάτι από αυτά, άνθρωπε, λέει ο Άγιος Γρηγόριος, να φοβηθείς να πας σε ψηλότερα που μάλλον ξεπερνούν τη δύναμή σου²⁵⁵.

Οι συμβουλές του Αγίου είναι ιδιαίτερης βαρύτητας, διότι θεωρεί ότι η διακονία του λόγου μπορεί να είναι πραγματικά ωφέλιμη, μόνον αν συνδυάζεται με την αγάπη και τον τύπο του Χριστού. Ξέρει ότι η γλώσσα συχνά

253. Ό.π.

254. Ό.π.

255. Ό.π. 208.

δεν έχει χαλινό και ότι η γνώση του Θεού είναι το μέτρο και το συμφέρον των ψυχών, γι' αυτό συμβουλεύει «σύ δὲ μὴ κατακρίνης τὸν ἀδελφόν, μηδὲ τὴν δειλίαν ἀσέβειαν ὀνομάσης, μηδὲ ἀπέλθης προπετῶς καταγνοῦς, ἢ ἀπογνοῦς, ὁ τὴν ἐπιείκειαν ὑπισχνούμενος. Ἄλλ' ἐνταῦθά μοι φάνηθι ταπεινός, ἕως ἔξεστιν· ἐνταῦθα τὸν ἀδελφὸν προτίμησον, μὴ μετὰ τῆς σεαυτοῦ βλάβης, ἔνθα τὸ κατακρίναι καὶ ἀτιμάσαι, ἐκβαλεῖν ἐστι Χριστοῦ καὶ τῆς μόνης ἐλπίδος»²⁵⁶.

Εάν δεν κινηθεί με αυτό το πνεύμα ο ομιλητής, τότε θα είναι σαν τον γεωργό που πάει να ξεριζώσει τα ζιζάνια και ξεριζώνει και το σιτάρι μαζί. Πρέπει, τονίζει ο ιεροκήρυκας, να έχει κατά νου ότι «Εἰκὼν εἶ Θεοῦ, καὶ εἰκόνι Θεοῦ διαλέγη, καὶ κρίνη αὐτὸς ὁ κρίνων· καὶ κρίνεις ἀλλότριον οἰκέτην, καὶ ὃν ὁ ἄλλος οἰκονομεῖ. Οὕτω δοκίμαζε τὸν ἀδελφόν σου, ὡς καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς μέτροις κρινόμενος»²⁵⁷. Δια τούτο, συνεχίζει, μη κάνεις βιαστικές τομές, μην κόψεις το μέλος, γιατί μπορεί να γίνει καλά, αλλά νουθέτησε, επιτήμησε, παρακάλεσε, έχεις παράδειγμα ιατροῦ, εἶσαι μαθητῆς του Χριστοῦ, του πράου και φιλανθρώπου που βαστάζει τις αμαρτίες ὄλων μας.

Και αν στον πρώτο λόγο αντιδράσει ο ασθενής, δείξε μακροθυμία και αν και στο δεύτερο ομοίως, μην απελπίζεσαι, υπάρχει ακόμη καιρός θεραπείας και αν και στον τρίτο λόγο σου δεν αντιδράσει σωστά, γίνε φιλόανθρωπος γεωργός και παρακάλεσε τον Θεό, να μη κόψεις την

256. Ο.π.

257. Ο.π.

άκαρπο συκή, αλλά προσπάθησε να τη θεραπεύσεις, βάζοντας κοπριά και φάρμακα θεραπείας, την εξαγόρευση, ποιος ξέρει ίσως αυτή η άκαρπη συκιά ξαναδώσει καρπό και θρέψει τον Ιησού, όταν θα ξαναπεράσει επανερχόμενος από την Βυθανία²⁵⁸.

Ο λόγος του Αγίου Γρηγορίου πραγματικά συγκλονιστικός, λόγος ευθέως ανάλογος της αγάπης του Χριστού προς το πλάσμα Του. Πόσες φορές, άραγε, οι σκέψεις αυτές περνούν από το μυαλό μας, όταν αναλαμβάνουμε τη διακονία του λόγου; Και μια ακόμη σκέψη του αγίου δείχνει τη σοφία του Πατρός και τον τρόπο της δικής του θεραπείας. Αν, λέει, σου φέρουν έναν αδελφό που οι πράξεις του είναι δυσώδεις, μετάδωσέ του τη δική σου ευωδία και ίσως έτσι κερδίσεις έναν αδελφό που η σκληρότητά σου μπορεί να τον έδιωχνε από την εκκλησία και έτσι θα χανόταν ένας άνθρωπος για τον οποίον πέθανε ο Χριστός²⁵⁹.

Ο λόγος της παραινέσεως είναι πάντοτε χρήσιμος και δοκιμασμένος ως ασφαλής τρόπος θεραπείας. Ο τρόπος με τον οποίον σώζεται τελικά ο άνθρωπος δεν είναι ένας, ούτε ο δρόμος της σωτηρίας είναι ένας, αλλά «οὐχ ἓν τι τὸ σωζόν ἐστιν, οὐδὲ μία τῆς ἀρετῆς ὁδὸς, ἀλλὰ πλείονες, καὶ τοῦ πολλὰς εἶναι μονὰς παρὰ τῷ Θεῷ... Ἡ τροφή (τῆς σωτηρίας) μὲν οὐχ ἢ αὐτὴ πᾶσι κατάλληλος, ἄλλω δὲ ἄλλη κατὰ τὴν διαφορὰν καὶ τῶν ἡλικιῶν καὶ τῶν ἕξεων»²⁶⁰. Το θέμα που ανακύπτει τελικά για τον κάθε

258. Ό.π. 209.

259. Ό.π.

260. Ό.π. 212.

ομιλητή είναι ποιο εν τέλει είναι το συμφερότερο, ο λόγος ή ο βίος; Αναμφίβολα, ο ιεροκήρυκας που θα συνδυάσει τη ζωή του με τη ζωή του Χριστού έχει ελπίδα να σωθεί και αυτός, αλλά και τους ακροατές του να οδηγήσει στη σωτηρία. Ο φιλοκαλικός λόγος είναι πάντα επίκαιρος και ουσιαστικός «δίδαξε το στόμα σου να λαλεί όσα έχει η καρδιά σου»²⁶¹.

Αυτή η εκφορά του εμπειρικού λόγου κάνει τον ιεροκήρυκα δοκιμότερο και πιο αγαπητικό, γιατί προσφέρει αυτό που του χάρισε ο Θεός, μοιράζει τον πλούτο της χάριτος του Χριστού και όχι την πενία της ατομικότητάς του. Έτσι, θα έχουν οι ακροατές τη χαρά ν' αναφωνήσουν «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον, εὐρομεν πίστιν ἀληθῆ, ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες· αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἔσωσεν»²⁶².

261. Φιλοκαλία των Νηπτικών και Ασκητικών, *ΕΠΕ*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 553.

262. Από την απόλυση της Θείας Λειτουργίας.

8. Το ΤΙ και το ΠΩΣ της Λατρείας σήμερα. Ο κίνδυνος της υπερβολής

(Η αισθητική της Λατρείας και ο Ιωάννης Φουντούλης)

Λέξεις κλειδιά: Λειτουργική ζωή, Ιωάννης Φουντούλης, αισθητική, ευταξία, μέτρο, κάλλος, παράδοση, τελετουργία, μυστήρια, άμφια, σκεύη, διακόσμηση

Η ΠΟΛΥΕΤΗΣ ΜΑΘΗΤΕΙΑ δίπλα σ' έναν μεγάλο λειτουργιολόγο και σοφό δάσκαλο, τον αείμνηστο καθηγητή της Λειτουργικής Ιωάννη Φουντούλη, είναι όχι μόνο αφορμή για σπουδή, γνώση και προβληματισμό, αλλά και ιδιαίτερη ευλογία από τον Θεό, γιατί η παρουσία του στη Θεσσαλονίκη δεν σημάδεψε μόνο τις λειτουργικές σπουδές στην Ελλάδα, αλλά μπόλιασε τους φοιτητές του και τον στενότερο κύκλο των συνεργατών του με μια ιδιαίτερη αγάπη και πάθος για τη θεία Λατρεία και τη λειτουργική παράδοση της Ανατολής.

Άνθρωπος που ανατράφηκε με τη θεία Λατρεία και ανδρώθηκε μέσα σε ναούς, μετόχια και μοναστήρια, σημάδεψε τη νιότη του και τη ζωή του με τη γνωριμία με σοφούς και αγίους γέροντες, δίπλα στους οποίους είχε την υπομονή και την ταπείνωση να διδάσκεται την τάξη, το τυπικό και κυρίως να ζει με τον ρυθμό της Λατρείας. Πνευματικό τέκνο μεγάλων αγιορείτικων μορφών, του Γέροντος Γαβριήλ του Διονυσιάτου, του π. Εφραίμ του

Κατουνακιώτη και του π. Σπυρίδωνος του Νεασκητιώτη, κληρονόμησε από τους πατέρες του σοφία και γνώση πολλή.

Πίστευε ότι Λατρεία χωρίς συχνή συμμετοχή στο ποτήριο της ζωής είναι ανώφελη και ίσως άνευ ουσίας, όταν δεν μετέχεις στο μυστήριο της αναστάσεως του Χριστού. Η θεία Λατρεία, έγραφε, είναι θέμα καθημερινής ζωής της εκκλησίας, ψωμί και νερό των μελών της. Κι ο λαός του Θεού στρατεύεται σήμερα και αύριο «και την τρίτη ημέρα τελειούται». «Οι άνθρωποι του σήμερα ζητούν τον επιούσιο άρτο και το ύδωρ το ζων, για να μη πάθουν πνευματική ασιτία και αφυδάτωση. Σήμερα, γιατί αύριο στη θριαμβεύουσα Ιερουσαλήμ δεν θα υπάρχει ούτε ναός, ούτε βρώσις και πόσις»²⁶³.

Κάθε Πέμπτη, μετά τη Θεία Λειτουργία, αγωνιούσε για το τι δεν τελέστηκε σωστά, πού αστοχήσαμε στο τυπικό, πώς ήταν το κήρυγμα, αν οι χοροί των ψαλτών είχαν τον σωστό ρυθμό, αν τα άμφια των λειτουργών ήταν τα δέοντα. Η ίδια πάντα αγωνία για το «ευσχημόνως και κατά τάξιν» της Θείας Λειτουργίας κι αυτό όχι για μια φορά, αλλά για πολλά-πολλά χρόνια, όσο είχε την ευθύνη της διδαχής της λειτουργικής.

Οι πανεπιστημιακές λειτουργίες ήταν για τον μακαριστό δάσκαλο το πρόκριμα της επιτυχίας και της σωστής αγωγής των φοιτητών, η σωστή δε οργάνωση μιας λειτουργικής σύναξης θα μπορούσε ν' αποτελέσει πρότυπο

263. Ι. Φουντούλη, «Παράδοση και Θεία Λατρεία», ανάτυπο από τον εόρτιο τόμο Χιλιοστής εξακοσιοστής επετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 15.

για τους κληρικούς-φοιτητές ή για όσους θα έμπαιναν στον κλήρο και στη διακονία των μυστηρίων του Θεού μετά τις σπουδές τους. Ήταν εντυπωσιακή η αγάπη και η αγωνία του κι όταν η Σχολή απέκτησε δικό της Ναό και αυτός έπρεπε να επιπλωθεί, να εφοδιαστεί με σκεύη, με άμφια, με εικόνες, με στασίδια, με αναλόγια ή με λειτουργικά βιβλία. Έλεγε πως ο ναός του Πανεπιστημίου πρέπει ν' αποτελεί τον οδηγό της λειτουργικής ευπρέπειας και της δωρικής λιτότητας, που χαρακτήριζε πάντα τη Λατρεία μας.

Χρειάζεται, έγραφε, «μόρφωση ευσεβείας και λειτουργικής παραδόσεως και κατάφαση στην δύναμιν αυτής»²⁶⁴. «Έχουμε ανάγκη λιπαρής μελέτης και βαθειάς γνωριμίας της θείας Λατρείας, σοβαρής και δημιουργικής επαφής και διεισδύσεως στο δυναμικό πνεύμα της, στις γενικότητες αλλά και στις λεπτομέρειές του. Αυτό θα μας προφυλάξει από την επιπόλαια δοκησιοσοφία, που οδηγεί σε κοντόφθαλμες απλοποιήσεις και σ' ένα είδος λειτουργικού προτεσταντισμού».

Πίστευε και δίδασκε ότι πρέπει να μας «διακατέχει μια έντονη αγωνία για το σήμερα της λειτουργικής ζωής αν είναι γνήσιο γέννημα του χθες, δηλαδή της παραδόσεώς μας»²⁶⁵. Για τον Ιωάννη Φουντούλη η ιστορική μελέτη της θείας Λατρείας «δεν εκφυλίζεται σε ερασιτεχνική ή επιστημονική σπουδαστηριακή νεκρή παρελθοντολογία, αλλά γίνεται ζωντανή, επίκαιρη και ζωτικής σημασίας για τη ζωή της Εκκλησίας, την ανάπλαση και

264. Ό.π., σ. 22.

265. Ό.π.

αναγέννηση της παραδόσεώς της, της ίδιας της λειτουργικής της ζωής»²⁶⁶.

Αγωνία συνεχής για μια Λατρεία ζωντανή που θα τροφοδοτεί την κάθε εποχή και θα την μπολιάζει με αιωνιότητα. «Η ανάγκη της εποχής επιβάλλει την κυκλοφορία αυτού του θησαυρού σε τρέχοντα νομίσματα, όπως τον καιρό της κοπής τους, με την ίδια αγοραστική αξία και όχι πληθωριστικά και υποτιμημένα. Ο θησαυρός της θείας Λατρείας δεν μπορεί να μετατραπεί σε μουσειακό αντικείμενο ή να καταχωσθεί στη γη. Οι κεκρυμένοι θησαυροί είναι σαν να μην υπάρχουν και τα μουσεία είναι συντηρητές νεκρών πολιτιστικών λειψάνων»²⁶⁷.

Ο Ιωάννης Φουντούλης αγωνιζόταν ώστε η παράδοση της Λατρείας μας να μείνει ζωντανή και ζωοποιός, γιατί πίστευε ότι δεν πρέπει απλά να χαιρόμαστε που είμαστε κληρονόμοι μιας μεγάλης και ανυπέρβλητης κληρονομιάς, αλλά ν' αποκτήσουμε την αγωνία και τον προβληματισμό για το αν σήμερα η Λατρεία μας προσφέρει στον λαό του Θεού ό,τι και στο παρελθόν και ν' αγωνιζόμαστε ν' αποκτήσουμε το λατρευτικό εκείνο ιδεώδες²⁶⁸. Η θεία Λατρεία, ως έργο του λαού του Θεού, επίσημο και δημόσιο, είναι ταυτόσημο με την τάξη και την ακρίβεια, τη γνώση και τον φόβο του Θεού και τη συμμόρφωση προς την παραδεδομένη ιερά δεοντολογία²⁶⁹.

266. Ό.π.

267. Ό.π., σ. 23.

268. Ό.π.

269. Ι. Φουντούλη, «Εισαγωγή» στο *Συλλειτουργικόν*, εκδ. Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, Άγιο Όρος 1997, σ. ι'.

Στ' αυτιά του ηχούσε πάντοτε ο λόγος του Αγίου Συμεών της Θεσσαλονίκης, που τον θεωρούσε, όπως έλεγε, γέροντά του, «τάξις συνέχει πάντα... ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου... ταύτην φυλλάτομεν τὴν τάξιν ἀδελφοί»²⁷⁰. Ο Ιωάννης Φουντούλης είχε μια αυξημένη έγνοια για την αισθητική της Λατρείας, γιατί πίστευε πως η είσοδος ενός ανθρώπου στον ναό και η συμμετοχή του σε μια ακολουθία, του δίνει τη δυνατότητα να βγει πολλαπλά κερδισμένος, δηλαδή και να βρει τον δρόμο της σωτηρίας του, αλλά και να διδαχτεί ιστορία, δόγμα, Λατρεία, ζωή και ευταξία-αισθητική, μέσα από την ανυπέροβλητη ομορφιά της χριστιανικής τέχνης.

Μπορεί, δηλαδή, ένας πιστός μέσα από την ακοή των φαλλομένων ὕμνων, τη θέα των εικόνων, που λειτουργούν πάντοτε ως βιβλία για τον απλό λαό, τη μετοχή σε μια ακολουθία που τελείται μετά «αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», να μετέχει αυτής της παιδευτικής αγωγής που προσφέρει η εκκλησία, μέσω όλων των μορφών της τέχνης, που συνεπικουρούν και διακονούν τη Λατρεία. Οι εικόνες, τα σκεύη, τα ἄμφια των λειτουργῶν, ο διάκοσμος του ναού, τα προσκυνητάρια και τα τέμπλα, τα μανουάλια, μπορούν να φανερώσουν τη λιτότητα, αλλά συγχρόνως και την αρχοντία της Λατρείας μας. Τα πάντα διδάσκουν «ἐν ἀήχῳ φωνῇ»²⁷¹ και όλα μπορούν να γίνουν αφορμή για πνευματική ωφέλεια και αγωγή της ψυχῆς προς το καλό.

270. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, ΤΞΕ. PG 155, 680C.

271. Τ. Τσομπάνη, «Λόγος εν ἀήχῳ φωνῇ, εικόνα και κήρυγμα», βλ. στον τόμο *Γηθόσνονον σέβασμα, αντίδωρο τιμῆς και μνήμης εις τον μακαριστόν Καθηγητήν της λειτουργικῆς Ιωάννην Φουντούλην, Θεσσαλονίκη 2013*, σ. 1985.

Τίποτε δεν αυτονομείται μέσα στη Λατρεία και τίποτε δεν μπορεί να μείνει, εκφράζοντας την ανθρώπινη ματαιοδοξία και την ατομική προβολή. Τα πάντα έχουν τον δικό τους ρόλο, τον δικό τους συμβολισμό και τον δικό τους λειτουργικό προορισμό²⁷². Δεν υπάρχει λόγος αυθαιρεσίας ή δημιουργίας νέων προτύπων, αφού τα παλαιά ήδη διδάσκουν και διακονούν τη Λατρεία μας επί είκοσι έναν αιώνες και μένουν σταθερά στη λογική και το ήθος της Λατρείας που συνδυάζεται πάντα με το μέτρο, τη λιτότητα, την ομορφιά, το θεολογικό συμβολισμό.

Οι εικόνες και οι τοιχογραφίες των ναών αποτελούν τους αδιάφυστους μάρτυρες αυτής της παράδοσης²⁷³. Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι η σωστή τέλεση των ακολουθιών του νυχθημέρου, που βέβαια με την πάροδο των αιώνων άλλαξαν μορφή και λογική ίσως. Το ασματικό και το μοναχικό τυπικό δεν αποτελούν πλέον το λειτουργικό παρόν της εκκλησίας μας, διότι έγιναν σε εποχές που η σχέση του λαού με τη Λατρεία ήταν τελείως διαφορετική, όπως διαφορετική ήταν και η ζωή των ανθρώπων.

Σήμερα άλλαξαν πολλά. Το να νοσταλγούμε την επιστροφή σε τύπους αρχαίους και να ονειροπολούμε για την επιστροφή τους στη σημερινή λειτουργική και ενοριακή πράξη «είναι κάτι που ναι μεν φαντάζει ωραίο και νοσταλγικό ίσως και θεμιτό, αλλά οφείλουμε να δούμε την πραγματικότητα όπως έχει, για να προσπαθήσουμε να επιτύχουμε εφικτές και επωφελείς λύσεις στα υπάρχο-

272. Ι. Φουντούλη, *Λειτουργική Α΄, Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 39.

273. Ό.π.

να προβλήματα της Λατρείας»²⁷⁴. Η παλαιά ακολουθία των ενοριών είχε λίγα τροπάρια, σύντομα, απλά, εύκολο να απομνημονευτούν από τον λαό, ο οποίος συμμετείχε ενεργά χωρίς ψαλτικές ή άλλες προϋποθέσεις. Σήμερα, η τέλεση μιας ακολουθίας απαιτεί την παρουσία ανθρωπων που έχουν μια στοιχειώδη εξειδίκευση, δηλαδή την παρουσία τουλάχιστον δύο ψαλτών, που τελικά μονοπωλούν το εκκλησιαστικό άσμα με τις αυτονόητες συνέπειες στον τρόπο διεξαγωγής της Λατρείας²⁷⁵.

Αυτό δεν αποτελεί κατ' ανάγκη αρνητικό παράγοντα, αλλά η απώλεια της «λογικής» της Λατρείας και του μέτρου οδηγεί σε άλλο αποτέλεσμα. Η Θεία Λειτουργία, για παράδειγμα, δεν είναι μεγάλη ακολουθία, διαρκεί με τους πιο αυστηρούς υπολογισμούς μιάμιση ώρα μαζί με το δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα. Αυτά τα χρονικά όρια, όμως, τα υπερβαίνουν συχνά από τον ρυθμό της απαγγελίας, τη νωχελικότητα ή την απαράδεκτη επίδειξη καλλιφωνίας και μουσικής ικανότητας που επιδεικνύεται από αναγνώστες, διακόνους, ιερείς και ψάλτες²⁷⁶.

Στη Λατρεία μας ο καθείς έχει τον ρόλο του, που δεν υπαγορεύεται από τις ατομικές του απόψεις ή δεξιότητες, αλλά από την «ιερά τάξη» που οφείλουμε να τηρήσουμε με ευλάβεια, όχι για κανέναν άλλο λόγο, αλλά

274. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά θέματα*, τ. Α', εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002, σ. 134.

275. Ο.π., σ. 142.

276. Ι. Φουντούλη, «Τελετουργική προσέγγιση της θείας ευχαριστίας», βλ. στον τόμο, *Το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, Πρακτικά Πανελληνίου Λειτουργικού Συνεδρίου*, εκδ. Αποστολική Διακονία 2004, σ. 164.

γιατί φαίνεται τελικά πως ό,τι θέσπισαν οι Πατέρες μας το θέσπισαν με πολλή μελέτη και προσοχή, ώστε η Λατρεία μας να είναι δομημένη στα όρια της ανθρώπινης αντοχής και των ανθρωπίνων δυνατοτήτων παραμονής σ' έναν κοινό χώρο Λατρείας, που στόχο θα έχει την προσευχή και την κοινωνία.

Όταν αυτό που τελούμε κουράζει ή στη χειρότερη περίπτωση ενοχλεί ή σκανδαλίζει, τότε ξεφεύγουμε από τον σκοπό μας²⁷⁷. Η θέση του καθενός στη Λατρεία είναι δεδομένη, ο διάκονος υπηρετεί και είναι μεσάζοντας μεταξύ ιερέως και λαού, δεν ψάλλει, αλλά εκφωνεί εμμελώς τις αιτήσεις και τις προτροπές, ο ιερέυς αναπέμπει ευχές, απαγγέλλει εκφωνητικώς, διδάσκει, προσφέρει τα δώρα, δεν ψάλλει. Ο λαός ή ο ψάλλτης σήμερα μετέχει, ψάλλει τα αντίφωνα ή τα τυπικά ή τον χερουβικό ύμνο, αλλά ψάλλει, δεν τραγουδά, με στόχο την επίδειξη μουσικής επάρκειας ή καλλιφωνίας²⁷⁸. Όλ' αυτά τα στοιχεία μπορεί σήμερα να έγιναν υποθέσεις ρουτίνας και να μη μας προβληματίζουν, όμως προβληματίζουν τον λαό, που ψάχνει εναγωνίως σε μοναστήρια και ησυχαστήρια ή εξωκλήσια μια Λατρεία στα ανθρώπινα μέτρα και στις ανθρώπινες αντοχές.

Η Λατρεία μας πάντα ήταν φιλόανθρωπη και οι Πατέρες μέσα από αυτό το πρίσμα της φιλανθρωπίας οργάνωσαν το λειτουργικό τυπικό, με τη λογική ότι δεν είναι «ο άνθρωπος για το Σάββατο, αλλά το Σάββατο για τον άνθρωπο». Και βέβαια πρέπει όλα αυτά που αναφέραμε

277. Ό.π., σ. 165.

278. Ό.π., σ. 166.

να συνταιριάζουν με το λειτουργικό ήθος, που δεν ξεπερνά τα δεδομένα της Λατρείας, δηλαδή την ταπείνωση, την πτωχεία της φάτνης, τον πόνο του σταυρού, τη χαρά της αναστάσεως. Ήθος και ύφος λειτουργικό, που δεν προσβάλλει και δεν ενοχλεί, ούτε δημιουργεί σκέψεις κριτικές για τη σκοπιμότητα των τελουμένων. Ήθος και ύφος που συνταιριάζει απόλυτα με το ήθος και το ύφος των κειμένων, που διαβάζονται στη Λατρεία και εκφράζουν το πνεύμα της παραδόσεώς μας²⁷⁹.

Η πτωχεία της φάτνης, λοιπόν, και η θυσία του σταυρού οριοθετούν τα δεδομένα της Λατρείας μας και επιβάλλουν αυτονόητα μια αισθητική που προσιδιάζει στα γεγονότα που επιτελούμε σε κάθε λειτουργική σύναξη. Η τέλεση της θείας Λατρείας είναι τέλεση μυστηρίου και διάλογος ζώντος θεού και ζώντος σώματος του Χριστού και σαν τέτοια πρέπει να έχει «εὔσημον λόγον» και όχι «ἄδηλον φωνήν»²⁸⁰, είναι

«Λατρεία ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»²⁸¹ «κι αυτό είναι το κρίσιμο στοιχείο της θεόσδοτης μεν αλλά νεκρῆς πλέον Λατρείας του τύπου και του νομικού γράμματος, που είχε χάσει το πνεύμα και τον λόγο και πνίγηκε στον ζόφο της σκιάς και των ενταλμάτων των ανθρώπων, προεικονίζοντας έτσι και την τύχη κάθε θεόσδοτης Λατρείας, που καταντά στο τέλος νεκρή και θεομίσητη»²⁸².

279. Ό.π., σ. 167.

280. Α΄ Κορ. 14, 8-9.

281. Ιω. 4, 23.

282. Ι. Φουντούλη, «Παράδοση και Θεία Λατρεία», ό.π., σ. 14.

Όσο ακμάζει η πνευματική ζωή του πιστού και της λατρεύουσας κοινότητας, τόσο θ' ακμάζει και θα σφριγά και η Λατρεία και όσο θα υποβαθμίζεται η πρώτη, θα αποδυναμώνεται η δεύτερη. Οι καλοί καρποί, κατά τον λόγο του Κυρίου, είναι τα φυσικά γεννήματα του καλού δένδρου και οι σαπροί καρποί του σαπρού²⁸³. Αυτή η αλληλουχία των δύο αυτών παραγόντων είναι παγιωμένη και στη σύνολη σκέψη των Πατέρων και στη σκέψη του Ιωάννη Φουντούλη. Ο τελετουργός του μυστηρίου δεν αντλεί το δικαίωμά του αφ' εαυτού και ιδίω δικαίω, αλλά χάρη στη δωρεά της ιερωσύνης, και δεν λειτουργεί κατά την προσωπική του προαίρεση και επιθυμία.

Αυτονόητο είναι ότι δεν μπορεί να παρέμβει, να διορθώσει, να παραλείψει, να προσθέσει και να χειριστεί κατά το δοκούν θέματα που αφορούν την τελετουργία και ειδικότερα τη Θεία Λειτουργία. Ύπηρετεί και εντάσσεται συνειδητά και με φόβο Θεού στο μυστήριο της σωτηρίας του κόσμου. Σίγουρα τα λάθη είναι ανθρώπινα και μπορούν να διορθωθούν, όταν η γνώση και η μελέτη πάρουν τη θέση της άγνοιας και της δοκισησοφίας²⁸⁴. Ο τρόπος των υποδείξεων και των παρατηρήσεων στους συνεργάτες πρέπει να είναι συνδυασμός ευγένειας, σοβαρότητας, γλυκύτητας, αγάπης, κατανόησης και προ πάντων με φόβο Θεού, τον οποίον μόνο έτσι μπορεί να τον εμπνεύσει στους άλλους²⁸⁵.

283. Ό.π.

284. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά θέματα*, ό.π. σ. 268.

285. Ό.π., σ. 271.

Πολλοί ζηλωτές κληρικοί κατόρθωσαν με αυτόν τον τρόπο να πετύχουν πολλά στον τομέα της ευταξίας της Λατρείας και να μεταμορφώσουν κυριολεκτικά την ενορία τους, βοηθώντας τους πιστούς να καταλάβουν τον στόχο της θείας Λατρείας, τον ρόλο τους, τη θέση τους και να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των πιστών στην ψαλμωδία, στην προσέλευση στη θεία κοινωνία, στην τάξη κατά τη διανομή του αντιδώρου, στην αποφυγή από τις άσκοπες συνομιλίες κατά την απόλυση ή την ψαλμωδία και να κάνουν πραγματικά τον λαό μέτοχο και όχι ακροατή ή ψυχρό θεατή²⁸⁶. Η αγάπη για τα τελούμενα εφοδιάζει τον κληρικό με ιεροπρέπεια, σεμνότητα, ώστε να φροντίζει για το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα της αισθητικής του ναού και να μερμινά για τον σωστό και επαρκή φωτισμό, που να μην κουράζει τους πιστούς, και για τον κατάλληλο ήχο, ο οποίος πλέον βασίζεται στις αναγκαίες ηλεκτρονικές μεγαφωνικές εγκαταστάσεις, καθώς εξέλιπε η πείρα και η γνώση περί της ακουστικής του χώρου των αρχαίων ναοδόμων, και δε θα πρέπει να θυμίζει χώρους που δεν έχουν σχέση με τη Λατρεία ή να ταλαιπωρεί ηχητικά τους πιστούς²⁸⁷.

Η προμελέτη των λειτουργικών κειμένων που θα διαβαστούν στις ακολουθίες θεωρείται απαραίτητη για τη σωστή τέλεσή τους, γιατί αν ο ιερουργός δεν διαβάξει σωστά και καθαρά, ούτε ο ίδιος ούτε οι πιστοί θα μπορούν να κατανοήσουν τα αναγινωσκόμενα, τα δε λάθη, που μερικές φορές είναι τραγικά, φτάνουν κάποτε να

286. Ό.π., σ. 272.

287. Ό.π., σ. 273.

διαιώνίζονται ως ιστορίες ανεκδοτολογικού χαρακτήρα. Η προσπάθεια να βοηθηθεί ο λαός να μετέχει συμπάλλοντας θέλει σίγουρα αγώνα και κόπο, αλλά αν βρούμε τον ρυθμό της αρχαίας Λατρείας, όπου πέρα από το «δύναμις» του τρισαγίου, το χερουβικό και το κοινωνικό, όλα τ' άλλα είναι σύντομες απαντήσεις στις διακονικές ή ιερατικές προτροπές, τότε τα πράγματα διευκολύνονται αρκετά²⁸⁸. «Στον καλό και δραστήριο ιερέα απόκειται το έργο της ενθαρρύνσεως του λαού για συμμετοχή στην συμπαλμωδία, σε συνεργασία και σε καθοδήγηση πάντοτε των φαλτών»²⁸⁹.

Στις περιπτώσεις συλλείτουργων καλό θα ήταν να υπάρχει μια σχετική ομοιομορφία των αμφίων. Η πολυχρωμία είναι διασπαστική της λειτουργικής αρμονίας και συνήθως έχει κακό αισθητικό αποτέλεσμα²⁹⁰. Είναι χαρακτηριστικά τα σχόλια που έκανε ο αείμνηστος καθηγητής όταν έβλεπε σε κάποιο μεταβυζαντινό ναό της τουρκοκρατίας την αμφίεση των εικονιζομένων αγίων, οι οποίοι δεν ευθύνονταν βέβαια για την αισθητική του ζωγράφου, αλλά πάντως οι ζωγράφοι ιστορούσαν μια πραγματικότητα που έβλεπαν καθημερινά στα άμφια των κληρικών του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, τα οποία επηρεασμένα από την αισθητική της τουρκοκρατίας και την εισβολή της ρωσικής αισθητικής, ακόμη και από την εισαγωγή υφασμάτων

288. Ό.π., σ. 280-281.

289. Ό.π.

290. Ό.π. και Ι. Φουντούλη, «Παράδοση και εξέλιξη των αμφίων», περιοδ. *Εφημέριος*, έτος 62, τ. 3 και 4, Μάρτιος 2013, σ. 21-22. Επίσης βλ. του ιδίου, *Τελετουργικά Θέματα*, τ. Β', σ. 172-184.

από την Ευρώπη, διαμόρφωναν νέα αισθητική αντίληψη για την αμφίεση των κληρικών.

Αντίθετα, η χαρά του και ο θαυμασμός του ήταν μεγάλος, όταν μελετούσε έργα μεγάλων ζωγράφων του 12^{ου}, 13^{ου}, 14^{ου} και 16^{ου} αιώνα, όπου αποτυπωνόταν το τι και το πώς της θείας Λατρείας, η ευπρέπεια, η τάξη, το «έν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ», η σωστή αισθητική χρωματολογία των αμφίων, καθώς δεν διανοούνταν να ζωγραφίσουν τους ιεράρχες με πολύχρωμα άμφια και εξεζητημένο διάκοσμο.

Αυτός ήταν και ο λόγος που προέτρεπε τότε τον γράφοντα ν' ασχοληθεί με τα «εικαστικά υπομνήματα της Λατρείας», όπως έλεγε τις εικόνες και τις τοιχογραφίες των ναών μας, απ' όπου πραγματικά μπορεί κανείς ν' αντλήσει σοβαρές πληροφορίες, αλλά και να δει πώς οι ζωγράφοι κατέγραφαν ακόμη και το λειτουργικό τυπικό της εποχής τους.

Η απώλεια του μέτρου και της αισθητικής αρμονίας παρατηρείται συχνά και στην πένθιμη περίοδο της Εκκλησίας, τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή, όπου ακόμη και σήμερα δεν μπορούμε να καταλήξουμε ποιο είναι τελικά το πένθιμο χρώμα της περιόδου αυτής. Αυτό που επισημαίνουν οι Πατέρες, με το οποίο συντάσσεται και ο Ιωάννης Φουντούλης²⁹¹ είναι πορφυρά κατά την περίοδο της τεσσαρακοστής και λευκά το Πάσχα και σε κάθε λειτουργία που είναι αναστάσιμο γεγονός.

Κι όμως, θα δούμε πολλές φορές να συνυπάρχουν τα μαύρα άμφια με τα μωβ και τα πορφυρά, δημιουργώ-

291. Ι. Φουντούλη, *Λειτουργική Α'*, ό.π., σ. 66.

ντας μια αισθητική και λειτουργική ανομοιομορφία. Το ίδιο θα παρατηρήσουμε και στο Μυστήριο του Βαπτίσματος, όπου πολλές φορές ο ιερέυς δεν φορεί λευκά άμφια, όπως προβλέπει η μακραίωνη παράδοση, αλλά πολύχρωμα, με αποτέλεσμα και τα εμφώτεια ενδύματα των νεοφωτίστων να έχουν κι αυτά χρώματα που δεν συνδυάζονται με τον συμβολισμό του μυστηρίου, δηλαδή την καθαρότητα, τον φωτισμό, την καινή πνευματική ζωή, αλλά συνδυάζονται με το φύλο των νεοφωτίστων (ροζ για κορίτσια ή γαλάζιο για αγόρια) ή με τις αισθητικές χρωματικές προτιμήσεις των αναδόχων²⁹².

Επιπλέον, ζητήματα αισθητικής και ευταξίας παρατηρούνται και στο βάπτισμα των ενηλίκων, όπου αφού δεν προβλέπεται η ύπαρξη ενός ιδιαίτερου βαπτιστηρίου, χρησιμοποιούνται βαρέλια και πλαστικές λεκάνες και βέβαια το δημόσιο αυτό θέαμα κάθε άλλο παρά συμβάλλει στον σεβασμό του μυστηρίου και τη μη διαπόμευση της χριστιανικής μήσεως²⁹³. Δυστυχώς, όμως, στο Μυστήριο του Βαπτίσματος φαίνεται πως σε μερικούς ναούς η ευθύνη έχει περάσει στα χέρια των γραφείων, που αναλαμβάνουν τη διακόσμηση του ναού λες και πρόκειται για ιδιωτική γιορτή και όχι για λατρευτικό γεγονός, όπου θα δούμε να στολίζεται η κολυμβήθρα με τρόπο που απάδει πολλές φορές ή να δίνει ο ιερέυς τη λαμπάδα στον ανάδοχο στο «οὔτω λαμφάτω τὸ φῶς ἡμῶν» και από τη λαμπάδα κρέμονται λογής-λογής διακοσμητικά στοιχεία

292. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά Θέματα*, ό.π., σ. 149 και του ίδιου, *Απαντήσεις εις λειτουργικές απορίας*, εκδ. Αποστολική Διακονία Εκκλησίας Ελλάδος, Αθήνα 1977, τ. Α', σ. 57.

293. Ό.π., σ. 310.

ξένα προς το μυστήριο²⁹⁴.

Τα ίδια προβλήματα παρατηρούνται και στην ακολουθία του γάμου, όπου ο ναός περνά επίσης στα χέρια των «ειδικών γραφείων» και ξεφεύγει πολλές φορές ο έλεγχος από τους κληρικούς, αυτούς που έχουν την ευθύνη των μυστηρίων²⁹⁵.

Η εισβολή, δυστυχώς, της νέας τεχνολογίας στους ναούς μας ξάφνιασε, γιατί οι δυνατότητες που παρουσιάζονται είναι πολλές, από τη χρήση των μικροφώνων που πολλές φορές μετατρέπουν τον ναό σε τέμενος και ζηλότυπα αντιγράφει την πρακτική των μουσουλμανικών πόλεων, την κακή τοποθέτηση των ηχείων ακόμη και πάνω στις τοιχογραφίες που εικονίζονται οι άγιοι, τον άπλετο φωτισμό με λαμπτήρες εκατοντάδων κηρίων, τους αφανείς φωτισμούς και προβολείς, τις τηλεοπτικές κάμερες που φιλοδοξούν ν' απαθανατίσουν και τη μεταβολή των Τιμίων Δώρων (άπαγε της βλασφημίας), τη συσσώρευση ανθέων που θυμίζουν τα ειδωλατρικά ανθεστήρια²⁹⁶, τις πολύχρωμες κορδέλες που κρέμονται από μανουάλια και πολυελαίους, τους δικεφάλους αετούς που απαντώνται σε κάθε σημείο του ναού, τα πάσης φύσεως αμφιβόλου αισθητικής άχρηστα πράγματα ή χρήσιμα σκεύη με αντιαισθητική εμφάνιση, ευτελίζουν όχι μόνο τον ναό, αλλά και τα τελούμενα σε αυτόν²⁹⁷.

294. Ό.π., σ. 311.

295. Ό.π., σ. 223.

296. Βλέπε και τις θέσεις των αγίων Πατέρων περί του θέματος, στον Κλήμη (Παιδαγωγός β'. PG 8, 484) και στον Γρηγόριο Θεολόγο, (Κατά Ιουλιανού, Λογ. β', κεφ. 35. PG 35, 708).

297. Ό.π., σ. 222.

‘Όλ’ αυτά κατά τον Ιωάννη Φουντούλη «διασύρουν την σεμνή εκκλησιαστική τάξη και παράδοση, δίνουν λαβή για σχόλια και αφήνουν την εντύπωση τηλεοπτικού ιεροῦ show»²⁹⁸.

Ο ορθόδοξος ναός είναι ο λειτουργικός χώρος, που από την αρχιτεκτονική του ακόμη κατασκευή, την εσωτερική διαρρύθμιση των χώρων του, τη ζωγραφική του διακόσμηση, τα σκεύη, τα άμφια, όλα υπηρετούν τη Λατρεία και τίποτε άλλο. «Η παλιά παράδοση, παράδοση υψηλής αισθητικής και ελληνοπρεπούς λιτότητας, κάλλους και κλασικής συνέχειας δεν παύει να είναι ο διδάσκαλός μας στο ιερό και καλλιτεχνικό μας ήθος, να μας αποτρέπει από εκβαρβαρισμούς και εκπερσισμούς, εμάς τουλάχιστον που είμαστε παιδιά των πατέρων μας, που δίδαξαν στον κόσμο τι σημαίνει κάλλος, μέτρο και αρμονία»²⁹⁹.

Βέβαια το πρόβλημα της παραδόσεως μετασχηματίζεται σε πρακτικό, σε μια εποχή που δεν είναι ίδια με το απώτατο παρελθόν. Τι είναι σήμερα παράδοση; Άρνηση της προόδου; Ανεξέλεγκτη συνέχεια, επανάληψη στερεοτύπων και παλαιών μορφών; Αντιγραφή κάποιων καλών μορφών; Η έμπνευση και ένταξη της τέχνης μας στη χάρη του Θεού, ώστε αυτός να τελειοποιεί τα έργα των χειρών μας και έτσι να εντάσσονται στην εξελικτική τροχιά της παραδόσεως³⁰⁰;

298. Ό.π., σ. 223.

299. Ι. Φουντούλη, «Θεία Λατρεία και τέχνη στον ορθόδοξο ναό», *Τελετουργικά θέματα*, τ. Β', σ. 81.

300. Ό.π., σ. 78.

Και ύστερα, συχνά οι εκκλησιαστικοί άνθρωποι ταλαιπωρούμαστε από απολυτοποιήσεις, που είναι ο εύκολος δρόμος ενός θεωρητικού και πρακτικού «παλαιοημερολογιτισμού», που μιλά συνεχώς για «ορθοδοξία», «Πατέρες» και «παράδοση» και το απαραχάρακτο της λειτουργικής παραδόσεως, που μακάρι να ήταν έτσι, αλλά η κάθε εποχή έχει τις αναβάσεις και τις καταβάσεις της, η τέχνη και η εκκλησιαστική και η κοσμική είναι παιδί της εποχής της και μητέρα της πνευματικότητάς μας και είναι αυτονόητο ότι παράγουμε ό,τι ζούμε και ό,τι βιώνουμε ως Εκκλησία και ως πλήρωμα αυτής.

Ο αείμνηστος Φώτης Κόντογλου έλεγε «τα εκ του πνεύματος πνεύμα εστί, τα εκ της σαρκός σαρξ εστί»³⁰¹. Μακάρι να διαιωνιζόταν αυτή η μακαρία και διαρκής άνοιξη της πατρώας παραδόσεως και τέχνης, θα βρισκόμασταν σε μια διαρκή και αγήραστη νεότητα και ανθοφορία πνευματική, όμως η πραγματικότητα συχνά μας προσγειώνει και μας υποχρεώνει να ξαναδούμε τα πράγματα με νέο μάτι, αλλά με το κοινό της Εκκλησίας πνεύμα³⁰².

Το πλαίσιο υπάρχει, οι κανόνες είναι θεσμοθετημένοι, τα όρια χαραγμένα, σε μας μένει να γνωρίσουμε πραγματικά, αν ξέρουμε να ελέγχουμε ή αν νομίζουμε ότι ξέρουμε, τα ζητήματα που μας απασχολούν. Η παράδοση δεν είναι στατική κι αυτό φαίνεται παρατηρώντας τις τοιχογραφίες των ναών μας, η κάθε εποχή κομίζει τη δια-

301. Ουσπένσκη Λ., *Η εικόνα*, μτφρ. Φώτη Κόντογλου, εκδ. Αστήρ, Αθήναι 1952, σ. 44.

302. Ι. Φουντούλη, «Θεία Λατρεία και τέχνη στον ορθόδοξο ναό», ό.π., σ. 79.

φορετικότητά της και την αισθητική της πρόταση, αλλά και τον ζωντανό θεολογικό της λόγο. Μπορούμε να διαβάσουμε αυτόν τον εικαστικό λόγο και να απολαύσουμε τη διδασχά του; Το θέμα είναι αν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πως ό,τι χτίζουμε και ιστορούμε σήμερα είναι μια σοφή συνέχεια και μια νέα πρόταση για το μέλλον ή μια πρόταση χωρίς πνοή και χωρίς μέλλον, μια πρόταση άλαλη. Στην τέχνη της Εκκλησίας συχνά συναντάμε τους «λαιστρυγόνες και τους κύκλωπες» της κάθε εποχής, που μας αλλάζουν την πορεία.

Τα ερωτήματα πάντα προβληματίζουν τον αείμνηστο καθηγητή Ιωάννη Φουντούλη, που αναρωτιόταν γιατί «οι θαυμάσιοι βυζαντινοί ναοί και οι κλασικής αρμονίας και ομορφιάς βασιλικές, που χτίζονταν μέχρι την εποχή της τουρκοκρατίας και κατά την τουρκοκρατία, έδωσαν τη θέση τους σε επιδεικτικά βουνά από μπετόν, απάνθρωπα και ανοικονόμητα οικοδομήματα, αληθινές παγώδες ή θηλυπρεπούς κομψότητας κατασκευάσματα;»³⁰³ ή ακόμα «πώς ό,τι κακότεχνο στη ζωγραφική διακόσμηση των ναών κρύβεται κάτω από τον μανδύα του «βυζαντινού»; Γιατί τάχα οι τοιχογραφίες απόκτησαν χρυσό φόντο και πώς η επίδειξη χλιδής θεωρείται και εγκωμιάζεται ως πλούτος και μεγαλοπρέπεια μέσα σ' έναν χώρο που διδάσκει η φιλοπτωχεία και η ιεροπρεπής σεμνότητα;»³⁰⁴.

Χαρακτηριστική ήταν κάποτε η έκπληξη του καθηγητή όταν επισκέφθηκε κάποιος ανώτατος κληρικός τον ναό της θεολογικής μας σχολής και πρότεινε ιδέες για τη δια-

303. Ό.π., σ. 81.

304. Ό.π.

κόσμησή του, μεταξύ άλλων πρότεινε να μπει στον Παντοκράτορα χρυσό φόντο και γύρω να τοποθετηθεί κρυφός φωτισμός, ώστε, όπως υποστήριζε, «να τονιστεί το φως της θεότητας». Ο αείμνηστος δάσκαλος χαμογέλασε πικρά για την πρόταση και απάντησε «καλά όταν πεθάνω εγώ ας κάνουν ό,τι θέλουν, προς το παρόν είμαστε καλά και έτσι».

Μήπως ξεχάσαμε την αρχαία παράδοση των ναοδόμων που έχτιζαν τους ναούς τους «με φως», χρησιμοποιώντας το φυσικό φως του ήλιου για να υπηρετήσει το οικοδόμημά τους, ενώ η όλη τελετουργία δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια πορεία προς το φως, το «Φῶς τὸ ἀληθινόν»³⁰⁵; Ἄλλωστε οι ακολουθίες από το πρωί ως το βράδυ καλούσαν το «Φως» να φωτίσει τη ζωή τους («σημειωθείτω ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου Σου) και το βράδυ «ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν», υμνούσαν «Πατέρα, Υἱόν καὶ ἅγιον Πνεῦμα Θεόν»³⁰⁶.

Το καλό γούστο δεν έλειψε ποτέ από την Εκκλησία μας και είναι αλήθεια πως και σήμερα υπάρχουν ναοί πραγματικά υποδείγματα καλού γούστου, προσεγμένων επιλογών, συνέχειας της παράδοσης, μελετημένων κινήσεων και διακοσμητικών προτάσεων, που υπηρετούν πραγματικά τη Λατρεία και ο ρόλος τους είναι εξόχως λειτουργικός και πρακτικός. Όμως δεν μπορούμε να μην

305. Βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Μ. Καλλιγά, *Η αισθητική του χώρου της ελληνικής εκκλησίας στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1946 και Χ. Σταθάκη, *Η αγία Σοφία, το μυστικό φως της Μεγάλης Εκκλησίας*, εκδ. Ίνδικτος, 1977. Επίσης βλ. Ι. Ποταμιάνου, *Το φως στη βυζαντινή Εκκλησία*, University Press 2000.

306. Μ. Καλλιγά, ό.π., σ. 29.

σημειώσουμε και την πίκρα του αειμνήστου Δασκάλου, όταν έβλεπε κακόγούστα αντικείμενα διακοσμημένα με δικεφάλους να καταλαμβάνουν την εκκλησία, με την επίφραση της βυζαντινοπρέπειας. Χαλιά, άμβωνες, δεσποτικά, στασίδια, μανουάλια, άμφια, εγκώλπια, σταυροί, ακόμη και στα δοχεία για τα αποκέρια, «δοχεία απορριμάτων με μορφή λειψανοθηκών»³⁰⁷ και σημείωνε χαρακτηριστικά: «λέχτηκε –δεν γράφηκε ακόμη νομίζω– ότι ο δικεφάλος συμβολίζει τη διπλή φύση του Χριστού. Η ψευδοθεολογία καταντά πολλές φορές σε βλασφημία»³⁰⁸. Πέρα από τη διακοσμητική διάθεση και τις αισθητικές αντιλήψεις του καθενός, στον ορθόδοξο ναό προβάλλει κυρίως η απαίτηση της χρησιμότητας των καλλιτεχνικών προϊόντων και η λειτουργική τους χρήση.

Γι αυτό η γνώση των λειτουργικών και τελετουργικών δεδομένων, θα μπορούσε να βοηθήσει τον ρέκτη κληρικό να καθοδηγήσει σωστά τον καλλιτέχνη για το τι πραγματικά χρειάζεται και πώς θέλει η Εκκλησία το συγκεκριμένο λειτουργικό σκεύος. Δεν μπορεί η Εκκλησία, σήμερα τουλάχιστον που οι λειτουργικές τέχνες ξέφυγαν από τα χέρια των ευσεβών μοναχών, που γνώριζαν και την παράδοση, αλλά η τέχνη τους ήταν καρπός προσευχής και διακονίας, να αφήνεται αστόχαστα στα χέρια ανυποψίαστων κατασκευαστών για να χτίσουμε την παράδοση του 21^{ου} αιώνα³⁰⁹.

Και εδώ θα πρέπει ξανά να υπογραμμίσουμε τον ρόλο της Εκκλησίας στην καλλιέργεια των λειτουργικών τε-

307. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά Θέματα*, τ. Β', σ. 82.

308. Ό.π., σ. 83.

309. Ό.π.

χνών στις εκκλησιαστικές και τις θεολογικές μας σχολές. Πρέπει η ίδια η Εκκλησία να μορφώσει τους καλλιτέχνες της εκκλησιαστικής τέχνης. Δεν μπορεί να ακολουθεί ως ουραγός αυτό που προτείνει ο κάθε αυτοαποκαλούμενος δημιουργός, ζωγράφος ή ξυλογλύπτης ή αργυροχρυσόχοος. Γιατί οι εκκλησιαστικές μας σχολές να μην ασχολούνται με το πώς να διδάξουν τις λειτουργικές τέχνες στους σπουδαστές τους οι οποίοι θα αποτελέσουν τους άμεσους συνεργάτες των μητροπόλεων και των ενοριών; Στην παράδοσή μας πάντα οι καλλιτέχνες θεολογούσαν και θεολογούντες δημιουργούσαν. Χρέος, λοιπόν, της εκκλησίας είναι να προσφέρει τη γνώση και τις προϋποθέσεις.

Τα πάντα στη Λατρεία μας, πλέον, έχουν όχι μόνο τη χρήση τους, αλλά και τον συμβολισμό τους, μιας και η απομάκρυνση από τις πρώτες εκείνες εποχές όπου καθιερώθηκε η Λατρεία άφησαν κάποια στοιχεία να παραμείνουν ζωντανά, ως κατάλοιπα μιας εποχής. Η χρήση των εξαπτερύγων σήμερα για παράδειγμα δεν είναι αυτή που ήταν στο παρελθόν ούτε η χρήση του αέρα ή των δισκοκαλυμμάτων και των ποτηροκαλυμμάτων παρέμειναν όμως στη Λατρεία, άλλα μεν ως χρηστικά και άλλα ως συμβολικά αντικείμενα. Έτσι φαντάζει οξύμωρο να μιλούν οι Πατέρες για τον συμβολισμό αυτών των λειτουργικών στοιχείων και σήμερα τα εξαπτέρυγα να φέρουν όχι τις μορφές των αγγελικών δυνάμεων και των εξαπτερύγων σεραφείμ, αλλά τον Άγιο Νικόλαο και την Αγία Βαρβάρα ή τα δισκοκαλύμματα και τα ποτηροκαλύμματα να αντικαθίστανται από μεταλλικά σκεπάσματα υπό μορφή τρουλίσκων και μάλιστα τα περισσότερα

παραφορτωμένα με διακόσμηση ευτελούς αξίας και αισθητικής.

Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι αυτά εισήχθησαν μετά τον 16^ο αιώνα, όταν η αργυροχρυσοχοΐα στη Ρωσία συναντήθηκε με τη ρωσική λειτουργική πράξη. Οι ζωγράφοι μας κατέγραψαν για πρώτη φορά αυτή την «πρωτοτυπία» τον 16^ο αιώνα στη Μονή Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων³¹⁰. Ο πλούτος και η οικονομική επίδειξη της κραταιάς Ρωσίας πέρασε και στη λογική της εκκλησιαστικής τέχνης. Τα προβλήματα εντείνονται όταν οι κατασκευαστές αγνοούν πλήρως και τη χρήση αυτών που κατασκευάζουν εκτός από τη θεολογία και τον συμβολισμό τους.

Δεν είναι εύκολο να χρησιμοποιείται δισκάριο με εγχάρακτες παραστάσεις ή σμάλτα, που δυσκολεύουν την πλήρη απόμαξή του ή να μη χωρά ο άγιος άρτος και μάλιστα την περίοδο της τεσσαρακοστής να μη μπορούν να τοποθετηθούν οι άγιοι άρτοι για τις προηγουσμένες. Το ίδιο συμβαίνει και με το άγιο ποτήριο όπου τα χείλη του ποτηρίου συχνά διακοσμούνται ή είναι εγχάρακτα. Η λόγχη δεν μπορεί να είναι ένα άχρηστο αντικείμενο που δεν μπορεί να κόψει, το ίδιο και η λαβίδα πρέπει να είναι απλή χωρίς διακόσμηση και σμάλτα. Η κολυμβήθρα δεν μπορεί να είναι αβαθής, ώστε να μην επιτρέπεται η κατάδυση του βαπτιζομένου³¹¹. Τα άμφια της αγίας τραπεζής κομψά και απλά χωρίς το παραφόρτωμα σχεδίων και παραστάσεων. Αν ρίξουμε μια ματιά στις τοιχογρα-

310. Τ. Τσομπάνη, *Η Μεγάλη είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 151-159.

311. Ι. Φουντούλη, *Τελετουργικά Θέματα*, τ. Β', σ. 83.

φίες θα δούμε ωραιότατα δείγματα κεντητικής τέχνης που συνδυάζουν και το ωραίο και το κομψό.

Ζώντας σε μια εποχή που τα πάντα αποτυπώνονται πλέον σε εικόνα, φωτογραφική ή τηλεοπτική, αντιλαμβανόμαστε ότι η διδαχή της Λατρείας και της αισθητικής των λειτουργικών τεχνών περνά και σε άλλα χέρια, τα οποία δεν μπορούν να έχουν τη γνώση στο τι θα προβάλλουν ως καλό ή απορριπτέο ούτε έχουν την αγάπη για το ζήτημα της Λατρείας, που είναι η βασική προϋπόθεση για ν' ασχοληθεί κανείς μαζί της, έστω και επιστημονικά ή καλλιτεχνικά. Σίγουρα η ευθύνη των λειτουργών είναι μεγάλη και σ' έναν κόσμο που βιώνει διαφορετικά πνευματικά προβλήματα θα πρέπει να προσέξουμε, αν θα σταθούμε απέναντι σε αυτά με ευλάβεια ή ανευλάβεια, με αυταρέσκεια ή θαυμασμό για την παράδοση και το ήθος της Λατρείας με πνεύμα συνέχειας ή αυτονομησης.

«Πάντως ο ατομικός ή συλλογικός εγωϊσμός αποτελεί τον χειρότερο σύμβουλο για κάθε βελτίωση, αφού με ένα κατ' αναλογία «ήμεις του Μωϋσέως έσμεν μαθηταί»³¹², νομιμοποιεί κάθε λειτουργική παραχάραξη και εξ υπαρχής αποκλείει κάθε νηφάλια κριτική και βελτίωση»³¹³. Αυτό το «ναι μεν αλλά» ή το «ναι βεβαίως τότε, αλλά εμείς σήμερα...» είναι το νέο «δόγμα» που ταλαιπωρεί την Εκκλησία μας σε πολλούς τομείς. Ακούγεται συχνά πως ζούμε σε μια εποχή που τα πάντα αλλάζουν και η τεχνολογία είναι πλέον μέρος της ζωής μας, επομένως δεν μπορούμε να ζούμε με το σύμπλεγμα του παρελθό-

312. *Ιω.* 9, 28.

313. *Ό.π.*, σ. 93.

ντος που όλα ήταν καλά λίαν και σοφά. Έτσι, φτάσαμε στο σημείο να καταργούμε την αγιογραφία στην ιστορία των ναών μας και από την τέχνη αυτή, όταν δεκάδες άνθρωποι αγίασαν πάνω στις σκαλωσιές των μοναστηριών μας και των ναών προσευχόμενοι και δανείζοντας τα χέρια τους στο Θεό να κατευθύνει την τέχνη τους στον αγιασμό των ψυχών, καταλήξαμε στην εύκολη λύση που συνδέεται μόνο με το εύκολο κέρδος να αναθέτουμε το έργο όχι σε αγιογράφο, αλλά σε φωτοτυπικό μηχάνημα. Έχει χαθεί, δηλαδή, η αίσθηση του χρέους, η αίσθηση της συνέχειας της ιστορίας, η αίσθηση ότι ενώ οι άλλες εποχές άφησαν έργα μεγάλα και θαυμαστά, εμείς θ' αφήσουμε φωτοτυπίες, γιατί αυτά παράγει η εποχή μας.

Στον τομέα της αισθητικής του λόγου και του κηρύγματος συχνά μετέφερε τον προβληματισμό και την αγωνία του ο Ιωάννης Φουντούλης, διότι θεωρούσε ότι ο λόγος δεν είναι απλά μια ακόμα μορφή επικοινωνίας ιερέα και λαού, αλλά ουσιαστικό μέρος του Μυστηρίου της Ευχαριστίας που ή θα σώσει τον λαό ή θα χαθεί μια ακόμη ευκαιρία σωτηρίας. Η φράση που ακούγεται σήμερα από πολλούς «σταμάτα να μου κάνεις κήρυγμα» δείχνει τη δυσφήμιση του κηρύγματος από τους δασκάλους του λόγου. Ο ιερέας επιβάλλεται να καταβάλλει κάθε προσπάθεια ώστε ο λόγος του να είναι κατανοητός από όλους τους ακροατές του. Η γλώσσα να είναι απλή, ομιλουμένη, απαλλαγμένη από δύσκολες λέξεις και τεχνικούς όρους, μακρές προτάσεις και γραμματικούς ή συντακτικούς αρχαϊσμούς³¹⁴. Η αρχαϊζουσα γλώσσα καλό είναι ν' απο-

314. Ι. Φουντούλη, *Ομιλητική*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 203.

φεύγεται, διότι δεν είναι καταληπτή, αλλά και δεν παύει να δημιουργεί μια ψυχολογική απόσταση ιεροκήρυκα και λαού. Το ίδιο και η εξεζητημένη δημοτική ή μια λαϊκή ξύλινη γλώσσα που θυμίζει τον πολιτικό λόγο.

Ο ιεροκήρυκας δεν πρέπει να δίνει την εντύπωση ούτε ενός ανθρώπου που κάνει επίδειξη γλωσσοπλαστικής ικανότητας και φιλολογικής επάρκειας, ούτε αγράμματου, αλλά ούτε και λόγιου του παρελθόντος. Γλώσσα απλή και όσο το δυνατόν καθαρή και αμιγής είναι η ενδεδειγμένη για τον άμβωνα³¹⁵.

Στον τομέα της ομιλητικής είχε μια ιδιαίτερη φροντίδα και έδειχνε ενδιαφέρον στο να εκπαιδεύσει τους φοιτητές και αυριανούς κληρικούς και θεολόγους, γι' αυτό και στα πλαίσια των μαθημάτων λειτουργικής και ομιλητικής και στα φροντιστηριακά μαθήματα που γινόταν στον ναό της σχολής ανέθετε σε φοιτητές να λειτουργούν και να κηρύττουν, για να αποκτήσουν εμπειρία και γνώση του προβλήματος.

Οι συμβουλές του, απλές και πρακτικές, ακόμα και για την αισθητική παρουσία των ομιλητών που έπρεπε να φορούν ράσο, αλλά και για τη γλώσσα του σώματος. Έλεγε χαρακτηριστικά «η σεμνότητα και η ιεροπρέπεια του κηρύγματος επιβάλλει μετριασμό των χειρονομιών και κοσμιότητα των κινήσεων... χειρονομίες λίγες, σεμνές, εκφραστικές και σύμφωνες προς τις εκφραζόμενες έννοιες, ούτε μονότονες ούτε περιδεείς, αλλά ούτε και υπερβολικές και θεατρικές»³¹⁶. Ο δε τόνος της φωνής

315. Ό.π.

316. Ό.π., σ. 212.

των ιεροκηρύκων καλό θα είναι να μην είναι ενοχλητικός, απότομος και υψηλός, σαν να μαλώνει τους ακροατές, αλλά ούτε και σαν κακόμοιρο τραγουδιστικό ύψος, που κάποιοι νομίζουν ότι είναι ιεροπρεπές³¹⁷. Προτιμούσε πάντα και ο ίδιος, όταν κήρυττε, τον απλό και ανεπιτήδευτο φυσικό τρόπο ομιλίας, που δίνει έναν προσωπικό τόνο στον λόγο.

Για τον Ιωάννη Φουντούλη, η λειτουργική πράξη είναι «μια αναγωγή στο μυστήριο του Χριστού, μια διαρκής μείξη του λειτουργικού σήμερα της ζωής της Εκκλησίας προς την αιώνια ζωή του Χριστού, του πάντοτε ζώντος εν αυτή και σώζοντος τον λαόν Του και ευλογούντος την κληρονομίαν Του, δια της χειρός των ιερέων»³¹⁸. Όσο κι αν φανεί παράδοξο, λέει, «η Θεία Λειτουργία δεν είναι μόνον ένα κείμενο. Είναι μια συλλογική πράξη, ένα δημόσιο έργο, στο οποίο μετέχει ολόκληρη η Εκκλησία, ορατή και άορατη, άγγελοι και άνθρωποι, ζώντες και πνεύματα δικαίων κι ολόκληρος ο κόσμος λογικός και άλογος. Είναι η δυναμική συνισταμένη που ενώνει τον κτίση με τον κτίστη, σε κοινωνία λόγου και σαρκός και αίματος. Ναός, εικόνα, σύμβολο, θυμίαμα, σκεύη, άμφια, κινήσεις, δοξολογική ψαλμωδία, ευχετικός λόγος, σύνοδος λαού, ιερατική διακονία, όλ' αυτά σε μια ζωντανή οργανική ενότητα και φορά προς το υπερουράνιο θυσιαστήριο του Τριαδικού Θεού, με μια αντίστοιχη κένωση του Χριστού, άορατα και ορατά (με τα ευχαριστιακά είδη) για τη σω-

317. Ο.π.

318. Ι. Φουντούλη, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 15.

τηρία και ανακαίνιση του κόσμου»³¹⁹.

Κάθε λειτουργία, κατά τον αείμνηστο καθηγητή, μοιάζει με το Σινά ή το Θαβώρ. Έχει πρόποδες, ανάβαση, κορυφή και κατάβαση. Ιερή σύναξη του λαού του Θεού, ιεραρχικά διαρθρωμένου και συντεταγμένου³²⁰. Αν κάτι από αυτά λείπει, ματαιώνεται το ταξίδι στα έσχατα, στη βασιλεία του Θεού. Στην ακαδημαϊκή και θεολογική του διαδρομή, ο Ιωάννης Φουντούλης έγραψε πολλά, δίδαξε πολλά και άφησε παρακαταθήκη. Μένει σε μας να την κρατήσουμε με σεβασμό στα χέρια μας και να την παραδώσουμε όταν μας ζητηθεί, ακεραία. Για τον σοφό δάσκαλο, όλ' αυτά δεν ήταν μόνο αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και γνώσης, αλλά κυρίως τρόπος ζωής και έργο ζωής, γιατί είχε πάντα στον νου του τα λόγια του γέροντά του, του Αγίου Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης «Ἄνθρωπε, μικρὰ ταῦτα λογίζη; Καὶ τοὺς τῶν πατέρων ὄρους παραλογίζη, τοὺς ἄνωθεν παραδεδομένους; Οὐδὲν μικρὸν ἐν τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία. Οὐδὲν δίχα λόγου, ὅτι αὐτοῦ τοῦ ζῶντος Λόγου ἡ Ἐκκλησία, διὸ μετὰ λόγου πάντα μεγίστου. Πῶς οὖν τὶς τολμᾷ τὰ μετὰ λόγου καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ, ἰδίαις ὀρμαῖς παρορᾶν καὶ ἑαυτὸν εἰσάγειν τῆς τούτων καταλύσεως νομοθέτην; Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα... καὶ ὅτι οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός... ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως καὶ ὅτι ἡ ἐν οὐρανοῖς εὐταξία καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστὶ; Ὑπερμάχει οὖν

319. Ι. Φουντούλη, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 46.

320. Ο.π.

τῶν ἱερῶν τάξεων, ἵνα μισθοὺς πολλαπλοὺς κομίση παρὰ Θεοῦ, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου καὶ τὴν ἱεράν τηρῶν τάξιν»³²¹ (μικρά τα θεωρεῖς αὐτά, ἄνθρωπε; Καὶ ἀντιλαμβάνεσαι λανθασμένα τοὺς ὅρους τῶν Πατέρων που δόθηκαν ἀπ' το Θεό; Δεν ὑπάρχει τίποτα μικρὸ στὴν Ἐκκλησία τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτήρα μας Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τίποτα χωρὶς λογικὴ, καθὼς ἡ Ἐκκλησία εἶναι τοῦ ζώντος Λόγου γι' αὐτὸ καὶ ὅλα εἶναι με τὴ μεγαλύτερη λογικὴ. Πῶς λοιπὸν κάποιος τολμᾷ αὐτά που εἶναι με λογικὴ καὶ ἀπὸ τον Θεό σταλμένα να παραβλέπει ἐξαιτίας τῶν δικῶν του ἀναγκῶν καὶ να καθιστᾷ τον εαυτὸ του νομοθέτει που καταλύει αὐτά; Δε γνωρίζεις ὅτι τάξη συγκρατεῖ τα πάντα... καὶ ὅτι ο Θεός δεν ἔχει καμία σχέση με τὴν ἀκαταστασία... ἀλλὰ με τὴν εἰρήνη καὶ τὴν τάξη καὶ ὅτι ἡ εὐταξία τῶν οὐρανῶν ὑπάρχει καὶ στὴν Ἐκκλησία; Ἀγωνίσου λοιπὸν γιὰ τις ἱερές τάξεις γιὰ να λάβεις πολλαπλοὺς μισθοὺς ἀπὸ τον Θεό, καθὼς ἀγαπᾷς τὴν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου τοῦ Κυρίου καὶ τηρεῖς τὴν ἱερὴ τάξη).

321. Συμμεῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΤΞΕ. PG 155, 680C.

9. Τα υλικά μέσα της Λατρείας ως σημείο αγιασμού του προσώπου

Λέξεις κλειδιά: Λατρεία και υλικά στοιχεία, αγιασμός ύλης, τέχνη, χρώματα, ομορφιά, ωραιότητα, ναός, εκκλησιαστήριο, άνθη, βάια, άρτος, οίνος, ευχαριστία

ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΑΥΤΗΣ είναι να κάνει κατανοητό πώς τα υλικά δώρα του Θεού μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη σωτηρία και να γίνει κατανοητό το λόγο του Αγίου Δαμασκηνού πως «σέβων οὐ παύσομαι τὴν ὕλην, δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἴργασται». Θα γίνει στην παρούσα ενότητα μια προσπάθεια προβληματισμού για τα υλικά στοιχεία που συμβάλλουν στην τέλεση της Λατρείας, όπως ο άρτος, ο οίνος, το λάδι, το σιτάρι, το κερί, τα σκεύη που χρησιμοποιούνται για τις διάφορες λειτουργικές τελετές και μυστήρια, τα άνθη, ο βασιλικός, τα διάφορα στοιχεία που συνδέονται με τοπικά έθιμα της λαογραφίας π.χ. οι εικόνες ως στοιχεία ευλογίας και ευλαβείας, ο τίμιος Σταυρός, τα εξαπτέρυγα, τα λάβαρα, και πώς αυτά συνδέονται μ' έναν μακροχρόνιο συμβολισμό, που συμβάλλει σε μια λογική να καλλιεργήσουν την ευλάβεια των πιστών και μια σχέση Πατέρα και παιδιού.

Τίποτα δεν είναι δικό μας και τίποτα δεν μας ανήκει. Όλα γυρνούν στον δωροεodότη Θεό. Είναι αλήθεια ότι ζωή της Εκκλησίας πάντα είχε έναν ευχαριστιακό προσανατολισμό και οι πιστοί οφείλουν να βιώνουν την πίστη

τους ευχαριστιακά. Ότι η αγάπη του Θεού μας προσφέρει, το αντιπροσφέρουμε με την ευχή «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα»!

Ἐξω και πέρα από αυτή τη λογική δεν μπορεί να λειτουργήσει η εκκλησιαστική κοινότητα και ενορία, γιατί αλλιώς στερείται του χαρίσματος της αγάπης και της υπακοής. Ότι δίνει ο Θεός, το δίνει ως βακτηρία για τη σωτηρία μας και ως χάρισμα πατρικής αγάπης πολλής. Η ύλη πάντοτε αποτελούσε τον κρίκο μια αλυσίδας που συνδέει ουρανό και γη. «Διὰ ξύλου ὁ Ἄδάμ παραδείσου γέγονεν ἄποικος, διὰ ξύλου δὲ σταυροῦ ὁ ληστής παράδεισον ὤκησε...»

Η μανιχαϊστική αντίληψη για τη σχέση κόσμου και ύλης δεν βρήκε έδαφος στο νέο Ισραήλ, όπου ο Θεός πλέον του διδάσκει το μέτρο και την αισθητική τελειότητα, ως στοιχεία κοινωνίας και σωτηρίας. «Ὅρα, τί φησιν ἢ γραφή» λέει ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός «Ἐλάλησε κύριος πρὸς Μωσῆν λέγων· Ἴδου ἀνακέκληκα τὸ ὄνομα Βεσελεὴλ τὸν τοῦ Ὁρει τὸν τοῦ Ὠρ ἐκ φυλῆς Ἰούδα. Καὶ ἐνέπλησα αὐτὸν πνεῦμα θεῖον σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἐπιστήμης ἐν παντὶ ἔργῳ διανοεῖσθαι καὶ ἀρχιτεκτονεῖν καὶ ἐργάζεσθαι χρυσίον καὶ ἀργύριον καὶ τὸν χαλκὸν καὶ τὴν ὑάκινθον καὶ τὴν πορφύραν καὶ τὸ κόκκινον νηστὸν καὶ τὴν βύσσον τὴν κεκλωσμένην καὶ τὰ λιθουργικὰ εἰς τὰ ἔργα καὶ τεκτονικῆς εἰς τὰ ξύλα, ἐργάζεσθαι κατὰ πάντα τὰ ἔργα· καὶ ἐγὼ δέδωκα αὐτὸν καὶ τὸν Ἐλιὰβ τὸν τοῦ Ἀχισαμὰχ ἐκ φυλῆς Δάν· καὶ παντὶ συνετῶ καρδίᾳ ἐγὼ δέδωκα σύνεσιν, καὶ ποιήσουσι πάντα, ὅσα σοι συνέταξα»³²² (ωμίλησεν ἀκόμη ο Κυριος προς

322. PG 94, 245-248.

τον Μωϋσὴν και εἶπεν, «ιδού ονομαστικῶς ἔχω προσκαλέσει τον Βεσελεήλ, υἰόν του Ουρείου, υἱού του Ωρ από την φυλήν Ιούδα. Αυτόν ενέπλησα με θείον Πνεύμα σοφίας και συνέσεως και επιστήμης, ὡστε να σκέπτεται ορθῶς δια κάθε ιερὸν ἔργον που θα αναλάβη, ὡστε να εἶναι ικανός αρχιτέκτων και να κατεργάζεται τον χρυσόν, τον ἄργυρον, τον χαλκόν, τα διάφορα εἶδη χρωμάτων, το κυανού, το βαθέως ερυθρόν, το κόκκινον και το γνεσμένον ὕφασμα, να εἶναι ικανός εις την λιθουρνικήν, την ξυλουργικήν και να εκτελή με επιτυχίαν ὅλα τα ἔργα. Εγὼ ἔδωκα εις αυτόν ὡς βοηθό του τον Ελιάβ, υἰόν του Αχισαμάχ από την φυλήν του Δαν, και εις πολλούς ἄλλους συνετούς κατά την διάνοιαν ἔδωσα φωτισμόν και ικανότητα, δια να κάμουν ὅσα σε ἔχω διατάξει»).

Ὅλα αυτά τα υλικά στοιχεία που με τόση λεπτομέρεια παραγγέλλει ο Θεός, ο χαλκός, ο χρυσός, ο ἄργυρος, αλλά και πολλά ἀκόμη ευτελέστερα ὡς προς την ἀξία, με τη δωρεά της χάριτός Του και τη σύνεση που δίδει στον λαό γίνονται στοιχεία δοξολογικά, αλλά και προσανατολιστικά της νέας πορείας του νέου Ισραήλ. «Ἐάν τὸν νόμον (δηλαδή την Παλαιὰ Διαθήκη) τηρῆτε, Χριστὸς ὑμᾶς οὐδὲν ὠφελήσει. Οἵτινες ἐν νόμῳ δικαιοῦσθε, τῆς χάριτος ἐξεπέσετε. Οὐχ ἔώρα Θεὸν ὁ Ἰσραὴλ ὁ πάλαι, ἡμεῖς δὲ ἀνακακαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμεθα» (Ἐάν τον νόμο τηρεῖτε, ο Χριστός δεν θα σας ὠφελήσει καθόλου. Ὅσοι δικαιώνεστε σύμφωνα με τον νόμο της Παλαιάς Διαθήκης, θα απομακρυνθεῖτε ἀπὸ τη χάρη. Δεν ἐβλεπε τον Θεό ο παλαιὸς Ισραήλ, ὁμως εμεῖς βλέπουμε την δόξα του Κυρίου σαν σε καθρέφτη χωρὶς κάλυμμα στο πρόσωπο).

Πολύ εύστοχα σχολιάζει ο μέγας Πατήρ Δαμασκηνός «καλὸς ὁ νόμος, ὡς λύχνος φαίνων ἐν αὐχμηρῷ τόπῳ, ἀλλ' ἔως ἡ ἡμέρα διαυγάζη. Ἦδη δὲ ἀνέτειλε φωσφόρος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ ὕδωρ ζῶν τῆς θεογνωσίας θαλάσσης ἐθνῶν ἐκάλυψε καὶ πάντες Κύριον ἔγνωμεν. Παρῆλθε τὰ παλαιά, ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινά»³²³ (εἶναι καλὸς ο νόμος, καθὼς φέγγει σαν λύχνος σε σκοτεινὸ τόπο, ἀλλὰ μέχρι να φωτίσει η ημέρα.

Ἦδη ὁμως ἀνέτειλε φέρνοντας στις καρδιές μας και ζωντανό νερό της θεογνωσίας κάλυψε τις θάλασσες των εθνῶν και ὅλοι γνωρίσαμε τον Κύριο. Ἐφυγαν τα παλιά και να, ἐγιναν ὅλα καινούρια). Η εικόνα του Χριστοῦ, λέει ο Παῦλος Εὐδοκίμωφ, ἐξυψώνει τη βιβλική θεολογία του Ονόματος. Το ὄνομα του Θεοῦ εἶναι η προφορική Του εικόνα, γι' αὐτό ἀπαγορεύεται η ἐπί ματαίῳ προφορά του ονόματος Του, γιατί ακριβῶς ο Θεός εἶναι παρῶν στο ὄνομά Του³²⁴.

Ο Χριστός δε κατὰ τον θείο Παῦλο εἶναι «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀδράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως»³²⁵. Το κείμενο της Καινῆς Διαθήκης εἶναι ολόκληρο η εικόνα της δόξης και του φωτός του Χριστοῦ. Ὅπως ο Χριστός στο Θαβῶρ δείχνει στους μαθητές του τη δόξα Του και την ἀλήθεια των μελλόντων ἀγαθῶν και τους κάνει κοινωνοὺς της μεταμορφώσεώς Του, κατὰ το μέτρο βέβαια των δυνάμεῶν τους, ἔτσι και η λειτουργική τέχνη της

323. PG 94, 1248.

324. Βλ. στο Π. Εὐδοκίμωφ, *Θεολογία της ωραιότητος*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 161.

325. Κολ. 1, 15.

εικόνας παρουσιάζει στους πιστούς αυτή την ίδια εικόνα των μελλόντων και τη βασιλεία του Θεού που έρχεται εν δυνάμει³²⁶.

Ο λόγος του Χριστού και το ευαγγέλιό Του είναι η εικόνα της βασιλείας Του. Το κήρυγμά Του βρίθκει εικονισμών και συμβολισμών που μόνο η τέχνη θα μπορούσε ίσως ν' αποδώσει τόσο συνοπτικά και περιφραστικά, με λιτότητα και χωρίς φλύαρους πλατειασμούς. Το ήθος του Ευαγγελικού λόγου και η έκφραση της αγιογραφικής τέχνης είναι ομογενή, γιατί έχουν ταπεινώση και μεγαλείο «κοχλασμό ζωής μέσα σε μια εξωτερική ακινησία. Κεκρυμμένον κάλλος»³²⁷.

Είναι αυτό το ήθος που το βλέπουμε να κρύβεται στις μη επώνυμες υπογραφές των εικόνων «θεού το δώρον εκ χειρός Ιωάννου» ή «χείρ Νικολάου εποίησεν», δείχνοντας έτσι το ζητούμενον της πνευματικής ζωής που θέλει να πάψουμε να ζούμε εμείς για να ζήσει εν ημίν ο Χριστός. Έτσι μόνο η εικονογραφική έκφραση, η αρχιτεκτονική δημιουργία, το υμνογραφικό ύφος, η οποιαδήποτε καλλιτεχνική έκφραση μέσα στον ναό και τη Λατρεία, που σχετίζονται με την ύλη, μπορούν να συνταιριάζουν, να συντάσσονται και να συναριθμούνται με το πνεύμα του ευαγγελικού λόγου του Χριστού.

Η εικόνα αποτελεί σχόλιο του Ευαγγελικού κειμένου που γεμίζει με την παρουσία της τη λειτουργική καθημερινότητα των πιστών και με τις τοιχογραφίες, τις φορητές εικόνες, μιλά σιωπηλά, αλλά και σπάζει τη μοναξιά

326. *Μαρκ.* 9, 1.

327. Βασιλείου (αρχιμ.), *Εισοδικόν*, Άγιο Όρος 1978, σ. 128.

του, τον ατομισμό και την απομόνωση που μπορεί να αισθάνεται ο άνθρωπος. Εδώ στον ναό έχει τη δυνατότητα της κοινωνίας και της προσευχής με τους εκλεκτούς του Θεού, των οποίων τα βλέμματα συναντώνται με το δικό του βλέμμα και κοινωνούν της θείας μακαριότητας. Η όλη οργάνωση της λειτουργικής ζωής, που ξεκινάει από τη θεμελίωση ακόμα του ναού και φτάνει ως την αγιογραφική του ιστορία, την επιλογή των σκευών και τη χρωματολογία των αμφίων που είναι απαραίτητα για την εύτακτη τέλεση μια ακολουθίας, όλα γίνονταν με αίσθηση ευθύνης και κάλλους, γιατί οι Πατέρες είχαν την βεβαιότητα ότι «τάξις συνέχει πάντα καί τά ἐπίγεια καί τά ἐπουράνια. Τάξις ἐν αἰσθητοῖς, τάξις ἐν ἀγγέλοις, τάξις ἐν ἄστροις, καί κινήσει καί μεγέθει καί λαμπρότητι, τάξις περιήγαγεν οὐρανόν, ἤπλωσεν ἀέρα, ὕδωρ ἔδησεν ἐν νεφέλαις, καί οὐ κατέχεεν, ἄλλ' ἔσπειρεν ἐπί πρόσωπον πάσης της γῆς, εὐτάκτως καί ὁμοτίμως... τήν αὐτήν ὁδόν εὐθυνόμεθα καί πορευόμεθα...»³²⁸ (τάξη συγκρατεῖ τα πάντα και τα επίγεια και τα επουράνια. Τάξη στα αισθητά, τάξη στους αγγέλους, τάξη στα άστρα και στην κίνηση και στο μέγεθος και στη λαμπρότητα, τάξη περιστρέφει τον ουρανό, άπλωσε τον αέρα, έδεσε το νερό στα σύννεφα και δεν το έριξε, αλλά έσπειρε πάνω σε όλη τη γη με τάξη και ισάξια... σε αυτή την οδό κατευθυνόμεστε και προχωρούμε).

Από τα πρώτα ακόμη βιβλικά κείμενα γίνεται φανερή και γνωστή αυτή η ευταξία και η αίσθηση του καλού και ωραίου σε σχέση με τη χρήση της ύλης. Πώς μπορεί

328. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος λβ'. PG 36, 181-184.

να παραβλέψει κανείς την εντολή του Θεού για την κατασκευή της κιβωτού του Νώε, όπου το ενδιαφέρον Του εστιάζεται ακόμη και στα παραμικρότερα πράγματα;

«Ποίησον οὖν σεαυτῷ κιβωτὸν ἐκ ξύλων τετραγώνων· νοσσιὰς ποιήσεις τὴν κιβωτὸν καὶ ἀσφαλτώσεις αὐτὴν ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν τῇ ἀσφάλτῳ... τριακοσίων πήχεων τὸ μῆκος τῆς κιβωτοῦ καὶ πεντήκοντα πήχεων τὸ πλάτος καὶ τριάκοντα πήχεων τὸ ὕψος αὐτῆς· ἐπισυνάγων ποιήσεις τὴν κιβωτὸν καὶ εἰς πῆχυν συντελέσεις αὐτὴν ἄνωθεν· τὴν δὲ θύραν τῆς κιβωτοῦ ποιήσεις ἐκ πλαγιῶν· κατάγια διαώροφα καὶ τριώροφα ποιήσεις αὐτήν»³²⁹ (εσύ όμως να κατασκευάσεις για τον εαυτό σου μία κιβωτό από ξύλα πλανισμένα τετράγωνα· να την χωρίσεις σε μικρά δωμάτια και να την αλείψεις με πίσσα από μέσα και απ' ἔξω... Το μήκος αυτής θα είναι τριακόσιοι πήχεις το πλάτος της πεντήκοντα πήχεις και το ὕψος της τριάκοντα πήχεις. Θα συγκλείσεις τις πλευρές της κιβωτοῦ στο ὕψος, ὥστε η ἐπάνω σκέπη αυτής θα ἔχει το πλάτος ενός μόνον πήχου.

Τη θύρα της κιβωτού θα την κατασκευάσεις στα πλάγια αυτής. Θα διαιρέσεις την κιβωτό σε τρεις ορόφους, στο ισόγειο, τον πρώτο ὄροφον και τον δεύτερο).

Ακόμα στο κέ' κεφάλαιο της Εξόδου ἔχει ενδιαφέρον να δούμε τις κατασκευαστικές και αισθητικές πληροφορίες και εντολές που δίνει ο Κύριος για την κατασκευή της σκηνῆς του μαρτυρίου: «Καὶ ποιήσεις κιβωτὸν μαρτυρίου ἐκ ξύλων ἀσήπτων, δύο πήχεων καὶ ἡμίσεος τὸ μῆκος καὶ πήχεως καὶ ἡμίσεος τὸ πλάτος καὶ πήχεως καὶ ἡμίσεος τὸ ὕψος. καὶ καταχρυσώσεις αὐτὴν χρυσίῳ κα-

329. Γεν. 6, 14-16.

θαρῶ, ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν χρυσώσεις αὐτήν· καὶ ποιήσεις αὐτῇ κυμάτια χρυσᾶ στρεπτὰ κύκλω. καὶ ἐλάσεις αὐτῇ τέσσαρας δακτυλίους χρυσοῦς καὶ ἐπιθήσεις ἐπὶ τὰ τέσσαρα κλίτη, δύο δακτυλίους ἐπὶ τὸ κλίτος τὸ ἐν καὶ δύο δακτυλίους ἐπὶ τὸ κλίτος τὸ δεύτερον»³³⁰ (θα κάνεις την κιβωτόν του Μαρτυρίου από ξύλα, που δεν σαπίζουν. Το μήκος της θα είναι δυόμισυ πήχεις, το πλάτος της ένας και μισό πήχυς και το ύψος της ένας και μισό πήχυς. Θα καλύψεις αυτή με καθαρό χρυσό, θα την χρυσώσεις από μέσα και απ' ἔξω, θα κατασκευάσεις και θα τοποθετήσεις γύρω από αυτήν χρυσό στεφάνι που θα φαίνεται σαν συστρεφόμενα κύματα. Θα χύσεις γι' αυτή τέσσερις χρυσούς κρίκους και θα τους προσαρμόσεις στις τέσσερις γωνίες, δύο κρίκους στη μία πλευρά και δύο κρίκους στην άλλη).

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι λεπτομέρειες της κατασκευής των ιερατικών στολών που απαντάμε στο κῆ κεφάλαιο της Εξόδου: «καὶ ποιήσεις στολήν ἁγίαν Ἀαρὼν τῷ ἀδελφῷ σου εἰς τιμὴν καὶ δόξαν. καὶ σὺ λάλησον πᾶσι τοῖς σοφοῖς τῇ διανοίᾳ, οὓς ἐνέπλησαν πνεύματος σοφίας καὶ αἰσθήσεως, καὶ ποιήσουσι τὴν στολήν τὴν ἁγίαν Ἀαρὼν εἰς τὸ ἅγιον, ἐν ᾗ ἱερατεύσει μοι. καὶ αὗται αἱ στολαί, ἃς ποιήσουσι· τὸ περιστήθιον καὶ τὴν ἐπωμίδα καὶ τὸν ποδήρη καὶ χιτῶνα κοσυμβωτόν καὶ κίδαριν καὶ ζώνην ...»³³¹ (θα κατασκευάσεις ιερατική στολή για τον αδελφό σου τον Ααρών προς τιμή και δόξα του ιερατικού του έργου. Προς τούτο ομίλησε με όλους

330. Εξοδ. 25, 9-13.

331. Εξοδ. 28, 2-7.

τους σοφούς κατά την διάνοια, τους οποίους εγώ εγέμισα με πνεύμα σοφίας και καλαισθησίας, να κατασκευάσουν άγιες ιερατικές στολές του Ααρών για τον ναό, όπου αυτός θα ιερουργεί προς λατρεία δική μου. Αυτές θα είναι οι στολές, τις οποίες θα κατασκευάσουν· Το περισσήθιον, η επωμίδα, ο ποδήρης χιτώννας, ο κροσσωτός χιτώννας, η μίτρα και η ζώνη).

Ότι γίνεται και ό,τι υπάρχει μέσα στον ναό δικαιολογεί την παρουσία του μόνο ως στοιχείο δοξολογικό του Θεού και διακονικό της σωτηρίας του ανθρώπου. Από την εικόνα και το μανουάλι, το προσκυνητάρι και τα άμφια, ως τα σκεύη και τα έπιπλα. Τίποτα δεν πρέπει να δημιουργεί αντιαισθητική αποτροπή ή αρνητική διάθεση και προσβολή των τελουμένων. Η πορεία του ανθρώπου μέσα στον ναό πρέπει να είναι μια συνεχής ανακάλυψη της ομορφιάς και της ωραιότητας του ουρανού, μια και η Εκκλησία είναι εν σμικρώ η ζωγραφιά του ουρανού. «Ούρανός πολύφωτος ή Έκκλησία άνεδείχθη άπαντας φωταγωγοῦσα τούς πιστούς», λέει ένα γνωστό τροπάριο για να συμπληρώσει ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, Εκκλησία είναι ο οίκος Θεού που «άπαντα τόν κόσμον τυποῖ, ότι πανταχοῦ καὶ ὑπέρ πάν ό Θεός»³³².

Η απώλεια αυτού του μέτρου και η μονοσήμαντη ανάγνωση της αισθητικής, ως ατομικής άποψης και όχι ως εκκλησιαστικής εμπειρίας και αγωγής του λαού, αποτελεί απειλή για την Εκκλησία, γιατί όταν η υποκειμενικότητά μας αρχίσει να καταργεί με ευκολία κάποια παρα-

332. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί του αγίου ναού*. PG 155, 337.

δεδομένα πράγματα και αρχές, τότε τι εμποδίζει με την ίδια ευκολία να μπει η υποκειμενική και ατομική άποψη στη διδαχή, στο κήρυγμα, στη λειτουργική ζωή και στο τελετουργικό μέρος της Λατρείας;

Αν δηλαδή ο Νώε ή ο Βεσελεήλ δεν υπάκουαν με εμπιστοσύνη και ταπείνωση στην εντολή του Θεού για την κατασκευή της κιβωτού ή της Σκηνής του Μαρτυρίου, τότε αυτονόητα διερρήγγυαν τη σχέση τους μαζί Του και θα φαίνονταν ότι δεν δέχονταν ούτε να υπακούσουν, αλλά και ούτε να αποδεχτούν την χάρη Του, που τόσο απλόχερα τους έδωσε λέγοντας «ἐνέπλησα αὐτὸν πνεῦμα θεῖον σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἐπιστήμης ἐν παντὶ ἔργῳ διανοεῖσθαι καὶ ἀρχιτεκτονεῖν καὶ ἐργάζεσθαι χρυσίον καὶ ἀργύριον... καὶ ἐγὼ δέδωκα αὐτὸν καὶ τὸν Ἑλιὰβ... σύνεσιν, καὶ ποιήσουσι πάντα, ὅσα σοι συνέταξα»³³³.

Αυτό που αντιλαμβάνεται κανείς μελετώντας τα βιβλικά κείμενα είναι η ουσιαστική σχέση Θεού Πατέρα και του λαού η οποία δεν αμαυρώνεται από ατομιστικές τάσεις ή λογικές αυτονομήσεως. Δεν ταράσσουν τη σχέση τους προσωπικές απόψεις ή ατομικές καλλιτεχνικές ιδιοτροπίες, γιατί αντιλαμβάνονται ότι η δωρεά της χάριτός Του και της συνέσεως που τους πλουτίζει είναι απείρως πλουσιότερες από τον ατομικό τους πλούτο. Όλα δωρεά, όλα χάρις, όλα πλούτος θείας αγάπης.

Αυτό το «καὶ ποιήσουσι πάντα ὅσα συνέταξα αὐτοῖς», που λέει ο Θεός στον Μωυσή, λειτουργεί σαν νόμος για τον Προφήτη και τον λαό. Όταν αυτό παύει να ισχύει,

333. *Εξοδ.* 31, 1-11.

τότε τραυματίζεται και η σχέση τους με τον Θεό. Η αναζήτηση του ωραίου και του «καλά λίαν» μέσα στην Εκκλησία είναι πάντα συνδυασμός της σχέσεώς του με τον Θεό. Η ομορφιά δόθηκε από τον θεό, αλλά η αυτονομήσή της απ' Αυτόν οδηγεί εις απώλειαν. Ομορφιά διέθετε και ο Εωσφόρος και ο Ιωσήφ ο Πάγκαλος, αλλά και η Σαλώμη, όμως αλλού έγινε αιτία δοξολογίας, αλλού αιτία πτώσης³³⁴.

Είναι δε ιδιαίτερα ενδιαφέρον και χρήσιμο το σχόλιο του Αγίου Χρυσοστόμου ότι ο Θεός δεν κατεδίκασε ποτέ κανέναν, γιατί δεν καλλώπισε έναν ναό, αλλά γιατί δεν φρόντισε τον φτωχό αδελφό «Μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιορῶν»³³⁵. Αρκετά αυστηρός για το ίδιο θέμα ήταν και ο Άγιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης, ο οποίος βάζει δύο ξεχωριστά και σημαντικά για την εποχή μας κριτήρια για το τι θα εκπροσωπεί ένας μεγαλειώδης ναός και προκλητικός στη χλιδή σε μια εποχή που η κοινωνία συνθλίβεται από τη φτώχεια και την ανέχεια;

Κάποτε, λέει, στην εποχή των Αποστόλων η Εκκλησία στερούνταν ναών, αλλά ήταν γεμάτη αρετές, ενώ σήμερα συμβαίνει το αντίθετο και μάλιστα μπορεί μια τέτοια λογική να απομακρύνει την Εκκλησία-λαό από το εκκλησιαστήριο-ναό³³⁶. Στις σκέψεις αυτές έρχεται να προστεθεί και η θέση του αγίου Ισιδώρου του Πηλουσιώτου που λέει:

334. Βλ. Θ. Παπαθανασίου, «Η ομορφιά θα καταστρέψει την Εκκλησία;», περιοδ. *Θεολογία*, τόμ. 83, τευχ. 2 (2012), σ. 203.

335. PG 61, 540.

336. Βλ. Θ. Παπαθανασίου, ό.π., σ. 213.

«Τοῦτο μὴ γινώσκων ἐκεῖνος (εννοεῖ ο κτήτωρ) τὴν μὲν ὄντως ἐκκλησίαν καθαιρεῖ σκανδαλίζων πολλούς, τὸ δὲ ἐκκλησιαστήριον οἰκοδομεῖ καὶ τὴν μὲν ἀποκοσμεῖ, τοὺς δὲ σπουδαίους ἐξοστρακίζων, τὸ δὲ πολυτελέσι μαρμάροις κοσμεῖ»³³⁷.

Ο Θεός, φωνάζει ο Ἅγιος Ισιδώρος, δεν ενθρόνησε για να γεμίζει η Εκκλησία με χρυσό και ασήμι³³⁸. Τολμούσε δε και χαρακτηρίζει τον πατριάρχη Θεόφιλο ως «λιθομανή και χρυσολάτρη», γιατί ακριβώς ξεχνούσε τη σωστή χρήση της ύλης και τα εσχατολογικά κριτήρια στις πράξεις του, αν δηλαδή η οικοδόμηση ενός ναού δικαιώνεται στην έσχατη κρίση του Θεού ως πράξη αγάπης και φιλανθρωπίας και όχι ως πράξη σκανδαλισμού του φτωχού λαού.

Βλέπουμε, λοιπόν, με πόσο αγαπητική διάκριση στέκονται απέναντι στον Θεό και τους ανθρώπους οι Πατέρες της Εκκλησίας, όταν έχουν να κρίνουν κάποια πράγματα.

Πολλοί σήμερα, όταν αποφασίζουν να χτίσουν έναν ναό, οραματίζονται τη δόξα του Σολομώντος και την καύχηση του Ιουστιανού. Όμως σήμερα η Εκκλησία έχει ανάγκη να δει με περίσκεψη και πολλή προσοχή τις θέσεις και τη σοφή εμπειρία των αγίων μας, πριν πέσει τελικά στη «δόξα» της Βαβέλ. «Ἐὰν μὴ Κύριος οἰκοδομήσει οἶκον εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες»³³⁹.

337. Ισιδώρου Πηλουσιώτου, *Επιστολή* 146. PG 78, 648-685.

338. Ισιδώρου Πηλουσιώτου, *Επιστολή* 37. PG 78, 205.

339. *Ψάλμ.* 126.

Έχει σημασία να διαβάσουμε με προσοχή το χρονικό στο Παραλειπομένων Β', όπου καταγράφεται όλη η διαδικασία οικοδομήσεως και διακοσμήσεως του Ναού του Σολομώντος. Μέσα σε όλον εκείνο τον πλούτο με τον χρυσό και τον άργυρο, με τα πολύτιμα μέταλλα και υφάσματα, τελικά τα πολυτιμότερα και αγιότερα πράγματα ήταν οι πέτρινες πλάκες της Διαθήκης, η ράβδος και η στάμνα με το μάννα.

Αλλά και όταν τελείωσε η ανοικοδόμηση και έγιναν τα εγκαίνια του ναού, ο Σολομών με πολλή ταπεινώση παραδέχτηκε ότι δεν ήταν αυτός που έχτισε τον ναό, αλλά η αγάπη του Θεού και η υπόσχεση που τους έδωσε ο Θεός, ότι θα τους προσφέρει τόπο Λατρείας, σαν μια νέα δημιουργία, σαν μια νέα ανανέωση της Διαθήκης. «Αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν»³⁴⁰. Αργότερα θα δούμε τον ίδιο τον Θεό να παραπονείται και να λέει, δια του στόματος του συγγραφέως των Πράξεων, ότι ο Θεός δεν κατοικεί σε χειροποίητους ναούς, ο θρόνος του είναι στον ουρανό, αλλά και αυτά που έγιναν στη γη «οὐχ ἡ χεὶρ μου ἐποίησε πάντα ταῦτα;»³⁴¹.

Είναι αλήθεια ότι το γένος των Εβραίων κάθε φορά που αυτονομείτο από τον Θεό και ήθελε να οικοδομήσει τη ματαιοδοξία του και την αυταρέσκειά του, έπεφτε στη Λατρεία των ειδώλων και θυμόταν τον παλιό κακό εαυτό του και «εμοσχοποιούσε», δηλαδή κατασκεύαζε είδωλα μόσχου. «Ἐμοσχοποίησαν ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις καὶ ἀνήγαγον θυσίαν τῷ εἰδώλῳ καὶ εὐφραίνοντο ἐν τοῖς ἔρ-

340. Ψαλμ. 148.

341. Πραξ. 7, 50.

γοις τῶν χειρῶν αὐτῶν»³⁴² και αυτό ακριβῶς ἦταν που διερρήγγυε τη σχέση τους με τον Θεό, γιατί λάτρευαν την κτίση και όχι τον κτίσαντα.

Εἶχαν ταυτίσει στη συνείδησή τους τον Θεό με τον χρυσό και τον ἄργυρο, δηλαδή με αυτά που θεωρούσαν ως τα πολυτιμότερα στον κόσμο, γι' αυτό ο Παύλος στην Αθήνα θα το πει ξεκάθαρα, για να το ακούσουν και οι Εθνικοί ότι «γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ οὐκ ὀφείλομεν νομίζειν χρυσῶ ἢ ἄργύρῳ ἢ λίθῳ, χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου, τὸ θεῖον εἶναι ὁμοιον»³⁴³ (αφού λοιπόν είμαστε γενιά του Θεού, δε θα πρέπει να νομίζουμε ότι η θεότητα είναι κάτι ὅμοιο με χρυσάφι ἢ ασήμι ἢ πέτρα, δηλαδή με γλυπτό ἔργο της τέχνης ἢ της φαντασίας του ἀνθρώπου). Ο ἴδιος ο Κύριος κατηγορεῖ και φέγει τους ιερεῖς του ναοῦ, οι οποίοι, ζώντας μέσα στον πλούτο του ναοῦ, χάνουν την αίσθηση της ιερότητάς του χώρου: «Οὐαὶ ὑμῖν, ὀδηγοὶ τυφλοί, οἱ λέγοντες ὅς ἂν ὁμόση ἐν τῷ ναῶ, οὐδέν ἐστιν, ὅς δ' ἂν ὁμόση ἐν τῷ χρυσῷ τοῦ ναοῦ, ὀφείλει. μωροὶ καὶ τυφλοί! τίς γὰρ μεῖζων ἐστίν, ὁ χρυσός ἢ ὁ ναός ὁ ἀγιαζῶν τὸν χρυσόν;»³⁴⁴ (αλιμονό σας, οδηγοὶ τυφλοί, που λέτε: «ὅποιος ὀρκιστεῖ στο ναό ο ὄρκος του δεν πιάνει, ὅποιος ὁμως ὀρκιστεῖ στο χρυσάφι του ναοῦ πρέπει να τηρήσει τον ὄρκο του». Μωροὶ και τυφλοί, τι εἶναι μεγαλύτερο: το χρυσάφι ἢ ο ναός που αγιάζει το χρυσάφι;).

342. Πραξ. 7, 41.

343. Πραξ. 17, 29.

344. Ματθ. 23, 16-17.

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι όταν η όποια λειτουργική τέχνη ξεστρατίζει και χάνει τον ουσιαστικό της ρόλο μέσα στον ναό και τη Λατρεία, χάνει τη δυνατότητα να εξαγιαστεί και να γίνει μέσον αγωγής και σωτηρίας. Η Εκκλησία, αιώνες τώρα, βοά «ἐν συγγραφαῖς, ἐν νοήμασιν, ἐν θυσίαις, ἐν εἰκονίσμασιν»³⁴⁵ και αγωνίζεται ν' αρθρώσει τον λόγο της τέχνης, έναν λόγο σωτήριο με καθαρά παιδαγωγική και μυσταγωγική αξία.

Είναι, επομένως, σωτήριο να γνωρίζουμε πως ό,τι υλικό στοιχείο εξυπηρετεί τη θεία Λατρεία έχει έναν διακοινοτικό ρόλο και μια ευχαριστιακή παρουσία, μεταβάλλοντας τα απλά υλικά σε μέσα βοηθητικά της σωτηρίας του κόσμου, είτε αυτό είναι το νερό του αγιασμού, τα λουλούδια του Σταυρού ως αντιπροσφορά στον δημιουργό, οι κλάδοι των Βαΐων, το κρασί και το ψωμί που γίνονται φάρμακο αθανασίας, τα λειτουργικά σκεύη, που η λογική της αξίας τους δεν είναι το ζητούμενο από το Θεό, αλλά η ευχαριστιακή αντιπροσφορά σε Αυτόν που μας χάρισε τα πολύτιμα και χρυσά.

345. Συνοδικόν Κυριακής της Ορθοδοξίας.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Η αισθητική ως ζητούμενο στη ζωή και τη Λατρεία

1. Η Αγία Σοφία.

2. Η ευταξία της Λατρείας.

3. Τάξις συνέχει πάντα.

4. Αρχιερατικό συλλείτουργο.

5. Η Αισθητική της Λατρείας.

6. Εν ενί στοματι και μία καρδιά.

7. Διακονική αμφίεση.

8. Η Μεγάλη Είσοδος. Το διασκάριο, 14^{ος} αι.

9. Από τη Μεγάλη Είσοδο.

3. Η αισθητική ως μέσο αγωγής και σωτηρίας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ενός ναού. Τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες. Κανόνες και προϋποθέσεις

1. Η Αγία Σοφία.

2. Από την Αγία Σοφία.

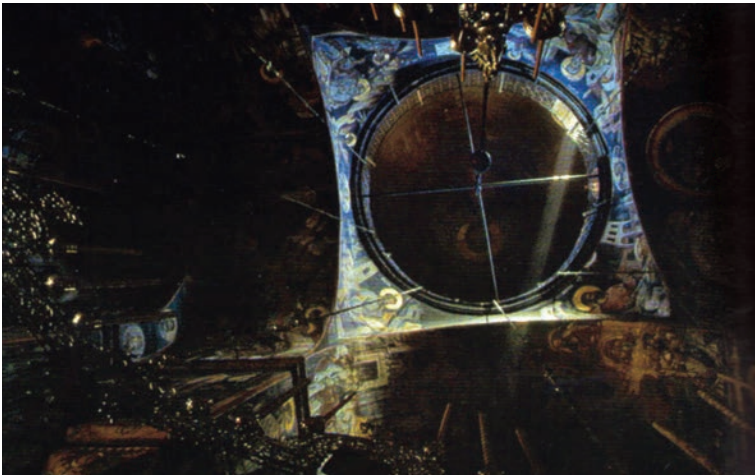
3. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία.

4. Πατριαρχικός ναός, Κωνσταντινούπολη.

5. Γρηγορίου, Άγιον Όρος. Άποψη του κυρίως ναού από τον νάρθηκα.

6. Βατοπεδίου, Άγιον Όρος. Δέσμη φωτός κινείται αργά προς τον Ευαγγελιστή.

7. Το φως της εκκλησίας.

4. Εικόνα, μέλος και ύμνος, φαλτική τέχνη, ως πωλώνες της αισθητικής αγωγής του λαού

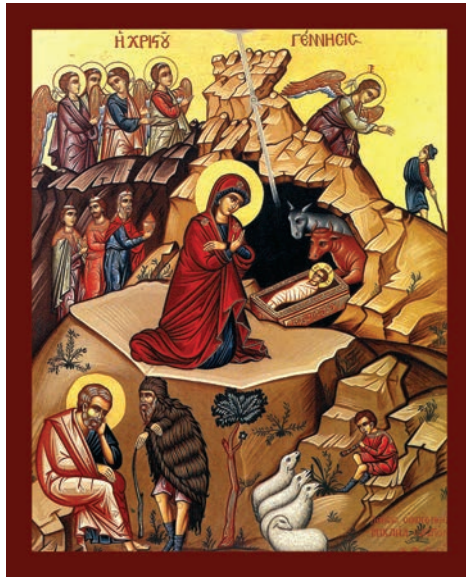
1. Η Γέννησις. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία.

2. Η Γέννηση του Χριστού και η προσκύνηση των Μάγων.

3. Η Γέννηση του Κυρίου (μικρογραφία Ρωσικού χειρογράφου).

4. Η Γέννηση. «Τι θαυμάζεις Μαριάμ»;

5. Η Ανάσταση - Μονή της Χώρας.

6. «Μη μου άπτου...».

7. Τί σοι προσενέγκωμεν Χριστέ; Μονή Δοχειαρίου, Άγιον Όρος.

9. Ρόδον το αμάραντον.

10. Ρόδον το αμάραντον.

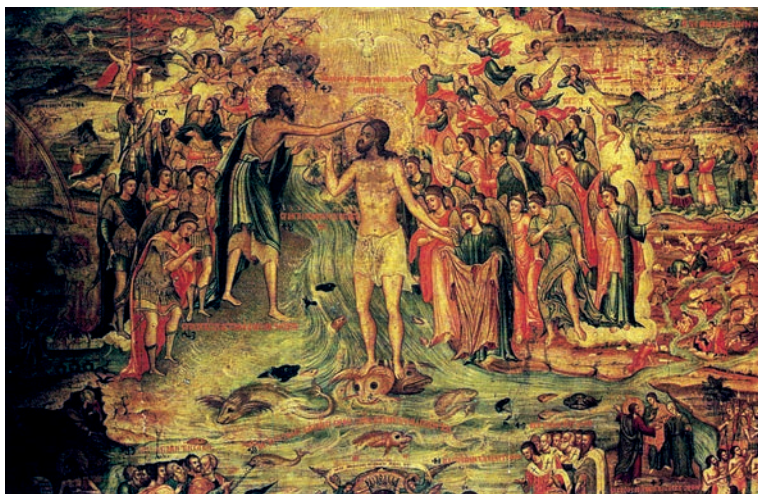
11. *Εκ της ρίζης Ιεσσαί.*

12. Η Τιμιωτέρα Πάντων των αγίων.

13. Απεικόνιση του ύμνου «Έπί σοι Χαίρει...».

14. Λεπτομέρεια από την εικόνα «Μέγας ει Κύριε» του Κορνάρου. Μονή Τοπλού, 1770.

15. Η Βάπτιση του Κυρίου.

16. Η θεία Λειτουργία.

17. Η Μεγάλη Είσοδος.

5. Παράδοση και ανανέωση στη Λατρεία, προβλήματα και προκλήσεις της σύγχρονης εποχής

1. Η θεία Λειτουργία.

2. Είσοδος του αυτοκράτορα στο ναό.

3. Αμφίεση αρχιερέως τον 6^ο αι.

4. Μεγάλη Είσοδος - Μ. Σταυρονικήτα. Πάντων ημών...

5. Ιδού γαρ εισπορεύεται ο Βασιλεύς της Δόξης.

6. Εξάπτερυγο Μητροπολιτικού Ναού Λαγκαδά.

7. Εξάπτερυγο Βυζαντινού Μουσείου Λαγκαδά.

8. Μεγάλη Είσοδος.

9. Εισόδευση δισκαρίου-παραδοσιακά.

10. Η αμφίεση των ιεραρχών, 14^{ος} αι.

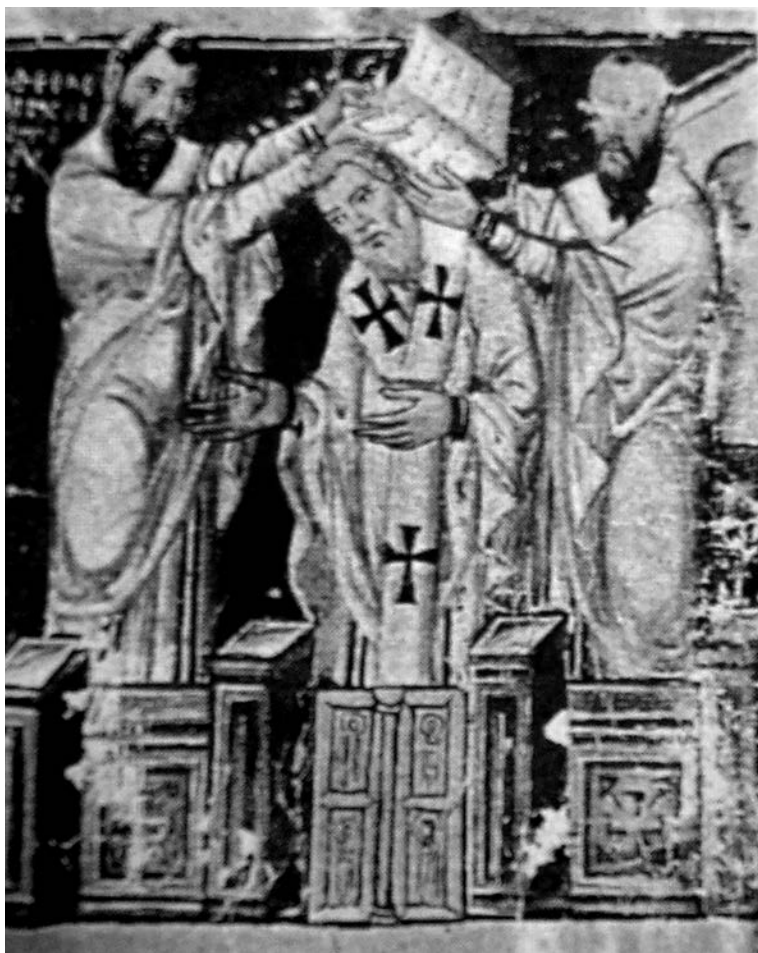
11. Ευταξία της λατρείας.

12. Συλειτουργία

13. Εν ενί στόματι και μια καρδιά...

14. Χειροτονία αγ. Γρηγορίου Θεολόγου, (9^{ος} αι.).

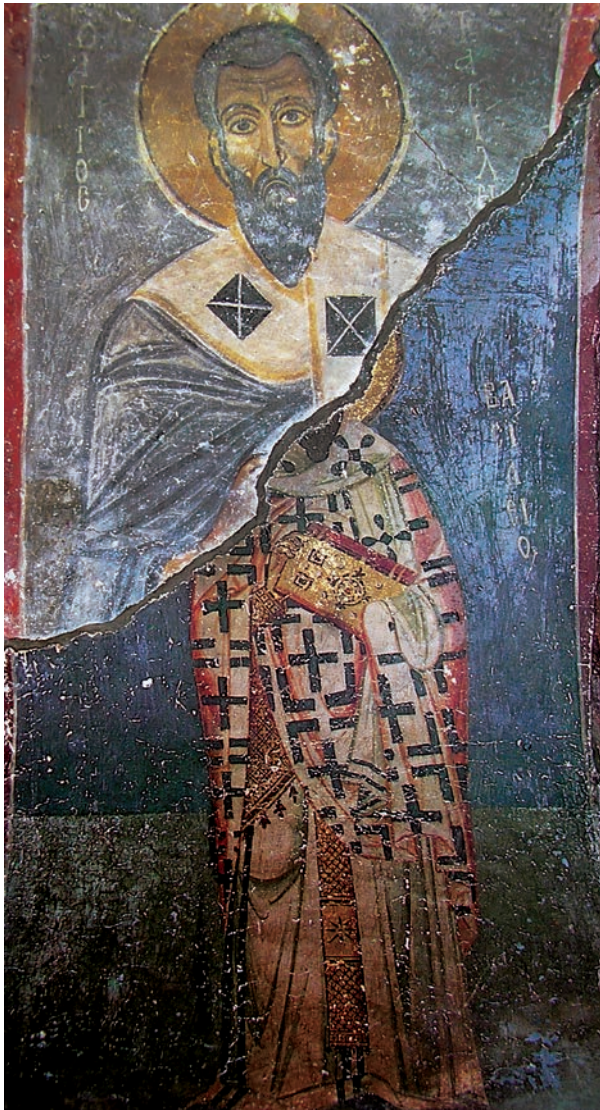
15. Και πώησον τον άρτον τούτον.

16. Χειροτονία αγ, Νικολάου.

17. Χειροτονία επισκόπου.

18. Η εξέλιξη των αμφίων, 12^{ος} και 14^{ος} αι., Καστοριά.

19. 14^{ος} αι., Καστοριά.

20. Χριστός Αρχιερεύς, 14^{ος} αι.

21. Αμφίεση μάρτυρος επισκόπου, 9^{ος} αι.

22. Ο Μέγας αρχιερέυς, 19^{ος} αι.

23. Αμφίεση επισκόπου, 20^{ός} αἰ.

24. Διακονικό στιχάριο, 20ός αι. Μουσείο μονής Κορώνης.

25. Αγιορείτικο συλείτουργο.

26. Ομοιομορφία αμφίων, Κολουέζι Κατάγχα.

27. Σύγχρονη αμφίση επισκόπου.

28. Ο Πατριάρχης λειτουργών με φαιλόνιο.

29. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, λειτουργεί κατά το παλαιό έθος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλείου (αρχιμ.), *Εισοδικόν*, Άγιο Όρος 1978.
- Γιανναρά Χρ., «Εικονοκλάστες», περιοδ. *Σύνορο*, τ. 36.
- Γιανναρά Χρ., *Τίμοι με την Ορθοδοξία*, εκδ. Αστήρ, Αθήναι 1968.
- Γρηγορίου Θεολόγου, *Περί της εν ταις διαλέξεσιν ευταξίας*, Λόγος ΛΒ'. PG, 36, 173.
- Ευγενίου (Μητρ. Ιεραπύτνης και Σητείας), *Τα μυστήρια του βαπτίσματος, και του γάμου εντός της Θείας Λειτουργίας*, Ιεράπετρα 2015, σσ. 21-23.
- Ευδοκίμωφ Π., *Η τέχνη της εικόνας, θεολογία της ωραιότητας*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980.
- Ευδοκίμωφ Π., *Θεολογία της ωραιότητας*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980.
- Ισιδώρου Πηλουσιώτου, *Επιστολή 146*. PG 78, 648-685.
- Ιωάννου Δαμασκηνού, *Λόγος Α' Απολογητικός προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας*. PG 94, 1232, ιζ'.
- Καλλιγά Μ., *Η αισθητική του χώρου της βυζαντινής εκκλησίας*, Αθήναι 1946.
- Καλοκύρης Κ., *Ναοδομία και σύγχρονη τέχνη*, Θεσσαλονίκη 1978.
- Κεσελόπουλου Α., *Η λειτουργική παράδοση στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994.

- Κόρδη Γ., *Η ζωγραφική ως τρόπος*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2005.
- Μιχελή Π., *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήναι 1972.
- π. Καλύβα Χρ., Μερικές σκέψεις για την Λειτουργική ανανέωση και μεταρρύθμιση, *Σύναξη* 61.
- Παπαθανασίου Θ., «Η ομορφιά θα καταστρέψει την εκκλησία;» περιοδ. *Θεολογία*, τομ. 83, τευχ. 2 (2012).
- Ποταμιάνου Ι., *Το φως στη βυζαντινή εκκλησία*, University prees, 2000.
- Ροηλίδη Ι., «Λόγος για τη ναοδομία», περιοδ. *Σύναξη*, τεύχ. 81 (2002).
- Σμέμαν Α., *Ευχαριστία*, Αθήνα 1978.
- Σμέμαν Α., *Η Εκκλησία προσευχομένη, εισαγωγή στη λειτουργική θεολογία*, εκδ. Ακρίτας 1991.
- Σταθάκη Χ., *Η αγία Σοφία, το μυστικό φως της μεγάλης εκκλησίας*, εκδ. Ίνδικτος, 1997.
- Τσομπάνη Τ., «Λόγος εν αήχω φωνή, εικόνα και κήρυγμα», βλ. στον τόμο Γηθόσουνον σέβασμα, αντίδωρο τιμής και μνήμης εις τον μακαριστόν Καθηγητήν της λειτουργικής Ιωάννην Φουντούλην, Θεσσαλονίκη 2013
- Τσομπάνη Τ., *Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Τσομπάνη Τ., *Είκαστική και αισθητική θεώρηση τῆς Θείας Λειτουργίας, στὸν τόμο Ἡ Θεία Λειτουργία. Εἰσηγήσεις Ἱερατικοῦ Συνεδρίου Ἱ. Μητρο. Δράμας, Δράμα 1998.*
- Τσομπάνη Τ., *Η των θείων ευκοσμία και τάξις*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 2007.

- Τσομπάνη Τ., *Το μυστήριο και η διακονία του λόγου*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2010.
- Τσομπάνη Τ., *Ευτάκτως και ομοτίμως*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017.
- Τσομπάνη Τ., *Μετά αιδούς και ευλαβείας. Εισαγωγή και αισθητική της Λατρείας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2021.
- Φουντούλη Ι., *Ομιλητική*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Φουντούλη Ι., «Παράδοση και Θεία Λατρεία», ανάπτυπο από τον εόρτιο τόμο Χιλιοστής εξακοσιοστής επετείου Μεγάλου Βασιλείου, (379-1979), Θεσσαλονίκη 1981.
- Φουντούλη Ι., «Εισαγωγή» στο *Συλλειτουργικόν*, εκδ. Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, Άγιο Όρος, 1997.
- Φουντούλη Ι., *Τελετουργικά θέματα*, τ. Α΄, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002.
- Φουντούλη Ι., Το βάπτισμα των ενηλίκων, στον τόμο *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου λειτουργικού συνεδρίου Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 2003, σ. 145.
- Φουντούλη Ι., «Τελετουργική προσέγγιση της θείας ευχαριστίας», βλ. στον τόμο, *Το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, Πρακτικά Πανελληνίου Λειτουργικού Συνεδρίου*, Αποστολική Διακονία, 2004.
- Φουντούλη Ι., «Παράδοση και εξέλιξη των αμφίων», περιοδ. *Εφημέριος*, έτος 62, τ. 3 και 4 Μάρτιος 2013.
- Ψαριανού Διονυσίου (Μητροπολίτη Κοζάνης), *Μετά αιδούς και ευλαβείας, Σύναξη 73* (2000).
- Quenot M., *Η εικόνα θέα της βασιλείας*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1978.

